

Univerzitet Crne Gore
Fakultet političkih nauka

mr Jovana Davidović

Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje
rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u
Crnoj Gori

doktorska disertacija

Podgorica, 2022. godine

University of Montenegro
Faculty of Political Science

Jovana Davidović MA

**Patriarchal Beliefs and Media Portrayal of Gender
Relations through Sex-Selective Abortion in
Montenegro**

Doctoral Dissertation

Podgorica, 2022.

Podaci o doktorantkinji:

Doktorantkinja: mr Jovana Davidović

Datum rođenja: 18.11.1993. godine

Naziv završenog studijskog programa i datum završetka: Odsjek za političke nauke, Centralno-evropski univerzitet u Budimpešti, Mađarska, 2018. godina.

Podaci o mentorki:

Mentorka: prof. dr Tanja Oblak-Črnič, Fakultet društvenih nauka, Odsjek za medijske i komunikacijske studije, Ljubljana, Slovenija.

Podaci o Komisiji za odbranu doktorske disertacije:

prof. dr Dubravka Valić-Nedeljković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
(predsjednica Komisije)

prof. dr Tanja Oblak-Črnič, Fakultet društvenih nauka, Odsjek za medijske i komunikacijske studije, Ljubljana, Slovenija

prof. dr Sonja Tomović-Šundić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, Crna Gora

Datum odbrane: 21. septembar, 2022. godine.

Naziv doktorskih studija: Političke nauke

Naslov doktorske disertacije: *Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori*

Rezime:

Patrijarhalna uvjerenja imaju različite manifestacije, od rodno nesenzitivnog jezika do diskriminatorskog ponašanja. Posljedice patrijarhata predstavljaju dugotrajan predmet naučnog interesovanja, dok je značajno manje akademske pažnje posvećeno karakteru patrijarhalnih uvjerenja, kao i akterima koji posreduju u njihovom razvijanju ili ograničavanju. U ovoj doktorskoj disertaciji prvom multidisciplinarnom analizom patrijarhata kroz problem selektivnog abortusa u Crnoj Gori, ispunjavamo pomenutu akademsku prazninu istraživanjem sociološke i medijske dimenzije patrijarhalnih uvjerenja. Cilj ovog dokorskog rada je da utvrdi najvažnije tipove patrijarhalnih uvjerenja u Crnoj Gori, državi koja se nalazi među vodećim zemljama svijeta u polnoj selekciji, te da longitudinalnim socio-kognitivnim istraživanjem crnogorskih medija, odnosno prvom analizom medijskog predstavljanja selektivnog abortusa, istraži medijatorsku ulogu medija u supresiji ili razvoju patrijarhata.

U disertaciji tvrdimo da selektivni abortus ne predstavlja autonoman izbor, niti odraz reproduktivnih sloboda i nesmetanog korišćenja tehnoloških dostignuća, već rezultat stečenih društvenih praksi ukorijenjenih u patrijarhalnom sistemu vrijednosti koji se oživljava u medijskom prostoru. Patrijarhat savremenog društva zavisi od medija jer se njegovom distribucijom u javnoj sferi pojačavaju ili suzbijaju uvjerenja auditorijuma. Stoga, nametnuta je naučna potreba za dopunjavanjem rodno-orijentisanih analiza eksplanatornim i posredujućim varijablama koje dovode do rodne neravnopravnosti, odnosno podrobnijom analizom uzroka – patrijarhata, kao sociološkog konstrukta, čije su posljedice u značajnoj mjeri posredovane medijskim uticajem. U disertaciji tvrdimo da mediji imaju autoritet nad javnim diskursom i dužnost da izvještavaju o temama koje su u javnom interesu, odnosno da pravovremeno, uravnoteženo i analitički istražuju kontekst koji kreira društvenu nejednakost, a selektivni abortus to jeste. Mediji su važan faktor sekundarne socijalizacije, privilegovani u svom uticaju na javno mnjenje, zbog čega imaju nespornu funkciju u održivosti patrijarhata.

U radu patrijarhalnim uvjerenjima pristupamo kao sociološkom konstruktu, čija je održivost u velikoj mjeri omogućena djelovanjem medija. Polazimo od teorijske pretpostavke o patrijarhatu kao o sprezi privatnih i javnih društvenih struktura u kojima je žena kontinuirano subordinirana.

Upotrebom skale patrijarhata, koja je bazirana na teorijskoj definiciji ovog koncepta, anketnim istraživanjem na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru, analiziramo patrijarhalna uvjerenja na dvjema dimenzijama: a) *javni patrijarhat* (institucionalna moć muške populacije) i b) *privatni patrijarhat* (urođena inferiornost žene i rodne uloge u privatnom životu). Istraživanje patrijarhalnih dimenzija koje dominiraju u Crnoj Gori, osnova je za medijsku analizu koja bi trebalo da pokaže da li se i u kojoj mjeri prethodno usvojena patrijarhalna uvjerenja prenose na medijski prostor.

U medijskom istraživanju koristimo revidirani pristup u kritičkim analizama diskursa, odnosno *socio-kognitivnu diskursnu analizu* u kojoj diskurs medija dominantno zavisi od individualnih mentalnih modela, odnosno mišljenja i emocija onih koji kreiraju sadržaj, ali i medijskih konzumenata. Mentalni modeli se u diskursu uočavaju kao subjektivna interpretacija događaja i situacija, a takav način izvještavanja za publiku može imati značajan persuazivni potencijal. Socio-kognitivnom analizom istražujemo diskursne strategije koje dominiraju u jeziku novinara/ki i medijskih konzumenata, time provjeravajući da li se u sferi medija aktivno naturalizuje ženski identitet, odnosno svodi na fizičku dimenziju i reproduktivnu funkciju, čak i u kontekstu selektivnog abortusa. Diskursne strategije su neophodne u analizi medijskog materijala jer nam otkrivaju patrijarhalne dimenzije koje dominiraju u jeziku. Takođe, diskursne strategije sintetišu kvalitativne nalaze u logičnu cjelinu, koja ima primjenjivost nezavisno od konteksta.

U medijskoj analizi takođe istražujemo kontinuitet izvještavanja o selektivnom abortusu, kao i povode medijskih priča. Naime, od presudnog je značaja da mediji pokreću teme od javnog interesa. Ne možemo govoriti o profesionalnom novinarstvu ukoliko politički ili drugi relevantni akteri u društvu (poput nevladinih organizacija) motivišu većinu medijskih informacija. Takođe, važan pokazatelj interesovanja medija za temu je vrsta medijskog žanra, gdje ispituje u kojoj mjeri tema selektivnog abortusa obrađena analitički, a ne faktografski. Kontinuitet izvještavanja, pristupstvo medijske inicijative i vrsta žanra indikatori su koji treba da nam obezbijede potpunije razumijevanje motivacije medija da proaktivno pristupaju selektivnom abortusu, kao temi od javnog interesa.

Rezultati doktorskog istraživanja su ukazali na nekoliko tendencija. Prije svega, u Crnoj Gori dominiraju patrijarhalna uvjerenja koja se vezuju za privatnu sferu patrijarhata i to u najvećoj mjeri za majčinstvo. Istraživanje je pokazalo pozitivne efekte patrijarhata na preferenciju ka polnoj selekciji, čime smo dobili i metodološku potvrdu značaja patrijarhalnih uvjerenja u konstruisanju predstava o rodnim ulogama muške i ženske djece.

Dakle, u ovoj doktorskoj disertaciji smo ustanovili da su patrijarhalni pojedinci/ke skloniji da podržavaju polnu selekciju u odnosu na pojedince/ke koji ne baštine tu vrstu uvjerenja. Istraživanje je pokazalo da se nizak procenat podrške polnoj selekciji (9,11%) duplira (21,97%) onda kada su ispitanici/e upitani da li odabir pola treba dozvoliti u porodicama *u kojima nema muške djece*. Povezanost percepcije o rodnim ulogama i preferencije ka polnoj selekciji potvrđena je dodatnim ukrštanjem podataka, kojim smo ustanovili da je za 87,35% ispitanika/ca, koji podržavaju polnu selekciju, važno da imaju muško dijete u porodici. Istovremeno, iako je u uzorku preko 50% onih koji vjeruju da abortus treba u potpunosti zabraniti, 16,19% njih toleriše prekid trudnoće u slučaju polne selekcije.

Za patrijarhalna uvjerenja veliku važnost imaju vrijednosni korelati, budući da je autoritarnost pokazala najintenzivniju povezanost sa uvjerenjima o privatnom patrijarhatu. Takođe, od izuzetnog značaja su demografske varijable, s obzirom na to da ženski identitet najčešće naturalizuju muškarci i stariji ispitanici sa završenom srednjom školom, ali i 40% žena. Više od dvije trećine ispitanica koje svoj status zaposlenosti definišu kroz rad u domaćinstvu podržava uvjerenje o potpunom ostvarenju žene *tek* onda kada postane majka. Time smo dokazali teorijsku pretpostavku o izolacionističkoj prirodi privatne sfere patrijarhata koja ima karakter isključivanja, odnosno potpune alijenacije žene od javne sfere u kojoj treba da ostvari svoj puni profesionalni potencijal. Činjenica da značajan procenat žena podržava naturalizaciju sopstvenog identiteta potvrđuje internalizacije patrijarhalnih uvjerenja. Istraživanjem smo utvrdili da je naturalizacija žene neodvojiva od ideje o potentnosti nacionalnog identiteta, s obzirom na to da više od dvije trećine građana/ki smatra da „*žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija*“.

Analizom diskursa smo zaključili da mediji produbljuju trenutno stanje u domenu rodni uvjerenja svojim pasivnim pristupom temi selektivnog abortusa, ali smo takođe i ustanovili socio-kognitivnu vezu između novinara/ki i auditorijuma. Ova studija je utvrdila diskurzivne obrasce u medijskoj prezentaciji žena, koji aktiviraju različite kognitivne odgovore publike. Prije svega, pokazali smo da u kvalitativnom smislu medijski diskurs ojačava ideje o reprodukcijskoj funkciji žene kao o krajnjem dometu njene ličnosti i jedinoj posljedici selektivnog abortusa koja bi trebalo da nas zabrinjava. Mediji sporadično izvještavaju o selektivnom abortusu kao o temi od javnog interesa, imajući u vidu da je procenat medijski iniciranih objava najmanji (23,58%) u uzorku.

Više od dvije trećine medijskih objava pripada faktografskom žanru, a čak 23,96% informacija iz istraživačkog korpusa je bilo samo *posredno* povezano sa selektivnim abortusom. To zapravo znači da je u prosjeku u svakoj petoj medijskoj objavi, od njih 245 tokom sedam godina uzorkovanja, tema selektivnog abortusa marginalizovana.

Auditorijum dominantno osuđuje selektivni abortus, uglavnom tretirajući žene kao krivce za polnu selekciju. Značajan dio publike takođe naturalizuje ženski identitet, odnosno mišljenje o posljedicama selektivnih abortusa izražava anksioznošću o izostanku reproduktivnih žena koje *treba da rađaju mušku djecu*. Istraživanje je pokazalo da su na pasivan medijski pristup građani/ke odgovarali naturalizacijom, umanjivanjem važnosti polne selekcije i negiranjem njenog postojanja u Crnoj Gori. Istovremeno, u objavama analitičkog tipa koje dubinski istražuju selektivni abortus, građani/ke su osuđivali ovu praksu, ali nijesu *a priori* negirali njeno postojanje.

Nalazi ovog doktorskog rada ukazali su na potrebu za redefinisanjem javnih politika i usvajanjem akcionog plana koji će se sistemski baviti selektivnim abortusom, kao jednim od drastičnih pojava oblika patrijarhata. Fokus je neophodno preusmjeriti na edukativni i na medijski sistem koji bi trebalo da budu primjer orodnjenog i istraživačkog konteksta. Disertacija je rezultirala i nizom rodno-orijentisanih preporuka za medije koje ukazuju na neophodnost obuke uredništva i novinara/ki u domenu rodnih pitanja. Rodna ravnopravnost nije samo jedna od tema za medijsko izvještavanje već poseban sistem uvjerenja, koji ne može biti dobro iskomuniciran ako ih kreator/ka poruke ne razumije i ne prihvata. Potrebno je uspostaviti nove modele medijske edukacije koji će redukovati objektivizaciju i naturalizaciju ženskih rodnih uloga, time stvarajući reprezentativniji i uravnoteženiji medijski sistem.

Ključne riječi: privatni patrijarhat, javni patrijarhat, rodne uloge, selektivni abortus, polna selekcija, mediji, socio-kognitivni pristup, diskurs, Crna Gora, reproduktivne tehnologije

Naučna oblast:

Medijske studije

Uža naučna oblast:

Komunikologija i studije roda

The Title of the PhD Programme: Political Science

The Title of the Doctoral Dissertation: *Patriarchal Beliefs and Media Portrayal of Gender Relations through Sex-Selective Abortion in Montenegro*

Abstract:

Beliefs based on patriarchy have different manifestations, from gender-insensitive language to discriminatory behavior. While the consequences of patriarchal beliefs are observable and well-studied, more attention is required to unravel the role of societal actors that contribute to their development and suppression. In this doctoral dissertation, which presents the first multidisciplinary analysis of patriarchy through the problem of selective abortion in Montenegro, we fill the aforementioned academic gap with sociological and media analysis of patriarchal beliefs. This doctoral thesis aims to determine the most critical types of patriarchal beliefs in Montenegro, a country listed among the leading countries in the world in sex selection. Furthermore, in this thesis, we conduct the longitudinal socio-cognitive research of Montenegrin media, thus presenting the first media-based analysis of sex-selective abortion.

In this dissertation, we argue that sex-selective abortion is not an autonomous choice nor a reflection of reproductive freedoms and uncontrolled use of technological achievements. Instead, it is the result of acquired practices rooted in the patriarchal value system, which is revived in the media space. The patriarchy of modern society depends on the media because its distribution in the public sphere strengthens or suppresses the pre-existing beliefs of the audience. Therefore, it is necessary to supplement current gender-based analyses with explanatory and mediating variables that lead to gender inequality. Detailed research on patriarchy is needed, given that patriarchy is a sociological construct whose consequences are significantly mediated by media influence. We also claim that the media have authority over public discourse and the duty to report on public interest topics. Therefore, the media must conduct timely, balanced, and analytical research on the context that creates social inequality and sex-selective abortion. The media are an essential factor in secondary socialization, privileged in their influence on public opinion, which is why they have an indisputable function in the sustainability of patriarchy.

In this thesis, we define patriarchal beliefs as a sociological construct whose sustainability significantly depends on the media discourse. We begin with the theoretical assumption of patriarchy

as a combination of private and public social structures, where women are continuously subordinated. We analyze this concept through the survey research conducted on a sample representative of Montenegro. First, we applied the patriarchal beliefs scale, which measures two patriarchal dimensions: a) public patriarchy (institutional power of men) and b) private patriarchy (inherent inferiority of women and gender roles in the household). Research on patriarchal dimensions that dominate Montenegro is the basis for media analysis, which should show the extent to which previously adopted patriarchal beliefs are transferred to the media space.

We use a revised approach in critical discourse analysis in media research - a socio-cognitive discourse analysis. The socio-cognitive approach argues that the media discourse predominantly depends on individual mental models consisting of opinions and emotions. Mental models are detected in discourse as a subjective interpretation of events and situations and, thus, have significant persuasive potential. The socio-cognitive analysis also explores discourse strategies that dominate the language of journalists and media consumers. Therefore, we aim to investigate whether the media actively naturalizes women's identity and reduce them to the physical dimension and reproductive function. Discourse strategies are inseparable from media analysis because they unravel the patriarchal dimensions that dominate the language. Furthermore, discourse strategies synthesize qualitative findings into a logical whole, with applicability regardless of the context.

In media analysis, we also investigate the continuity of reporting on sex-selective abortion and the motivation of media stories. First, the media must act as an actor that initiates public interest topics. We cannot speak about professional journalism if political or other relevant actors in society (such as NGOs) motivate the majority of media stories. Another important indicator of media interest in the topic is the type of media genre, where we examine the difference between analytical and factual reporting. Continuity of reporting, the presence of media initiative, and the type of the media genre are indicators that enable a proper understanding of the proactive or passive approach to sex-selective abortion.

The results of the doctoral research indicated several tendencies. First, the dominant patriarchal beliefs are those related to the private sphere of patriarchy, such as motherhood. Second, the study showed the positive effects of patriarchy on the preference for gender selection, which gave us methodological confirmation of the importance of patriarchy in shaping both male and female gender roles. Thus, in this doctoral dissertation, we found that patriarchal individuals are more

inclined to support gender selection than individuals who do not nurture this belief. Third, the research showed that the low support for gender selection (9.11%) increased (21.97%) when respondents were asked whether gender selection should be allowed in families without male children. Finally, the connection between the perception of gender roles and preferences for gender selection was confirmed with the cross-tabulation of data. Namely, 87.35% of respondents who support gender selection consider it essential to have a male child in the family. Simultaneously, 16.19% of respondents who think that every abortion should be banned tolerate the termination of pregnancy in case of sex selection.

Value correlates are important for patriarchal beliefs since authoritarianism has shown the most intense correlation with patriarchy. Also, demographic variables are significant, given that women's identity is usually naturalized by men and older respondents with a high school diploma, but also by 40% of women. More than two-thirds of female respondents who define their employment status as “housekeeper” support the belief that a woman is fulfilled once she becomes a mother. Thus, we have proved the theoretical assumption about the isolationist nature of the private sphere of patriarchy. Private patriarchy is exclusive – it alienates women from the public sphere, where they should accomplish their full professional potential. A significant percentage of women support the naturalization of their own identity, confirming patriarchal beliefs' internalization. The research found that the naturalization of women is inseparable from the perceived potency of national identity, given that more than two-thirds of citizens believe that “women need to give birth more often if we want to survive as a nation.”

The discourse analysis showed that the media strengthens gender inequality with its passive approach to sex-selective abortion. Still, we also established a socio-cognitive connection between journalists and their audience. This study identified discursive patterns in women's media presentation, which activate different cognitive responses among media consumers. In a qualitative sense, media discourse disseminates ideas about a reproductive function as the ultimate goal of a woman's personality and the main consequence of sex-selective abortion. The media sporadically reports on selective abortion as a topic of public interest since the percentage of media-initiated stories is the lowest (23.58%) in the sample. More than two-thirds of media information belongs to the factual genre. Furthermore, as much as 23.96% of the research corpus stories were indirectly

related to sex-selective abortion. This means that in every fifth media publication (among 245 of them collected during the seven years of sampling), the topic of selective abortion is marginalized.

The audience predominantly condemns selective abortion, but it also treats women as the primary culprits for sex selection. A significant part of the audience additionally naturalizes female identity - they are worried that sex selection would lead to the absence of reproductive women who should give birth to male children. The research showed that citizens responded to the passive media approach with naturalization, marginalization, and skepticism about the existence of sex selection in Montenegro. On the other hand, in analytical media stories, citizens condemned this practice but never doubted its existence.

The findings of this doctoral dissertation indicated the need to redefine public policies and adopt an action plan that will systematically address sex-selective abortion as one of the severe manifestations of patriarchy. It is necessary to focus on the educational and media system, which should be an example of a gendered and investigative context. The dissertation also resulted in a series of gender-based recommendations for the media, which indicate the necessity for media training in gender issues. Gender equality is not just one of the topics for media reporting but a unique belief system, which cannot be well communicated if the creator of the message does not understand and accept those beliefs. It is necessary to establish new models of media education that will reduce the objectification and naturalization of women's gender roles, thus creating a more representative and balanced media system.

Keywords: private patriarchy, public patriarchy, gender roles, sex-selective abortion, sex selection, media, socio-cognitive approach, discourse, Montenegro, reproductive technologies

Field of Research:

Media Studies

Specific Field of Research:

Communicology and Gender Studies

Sadržaj

UVOD	1
1. PORTRETISANJE RODNIH ULOGA – KONCEPTUALIZACIJA I ODNOS KLJUČNIH FAKTORA	8
1.1. Razlika koja sve objašnjava – <i>pol</i> versus <i>rod</i>	8
1.2. Patrijarhat – fenomen uokviren sociološkim teorijama roda.....	11
1.3. Subordinacija na više nivoa – različite dimenzije patrijarhata.....	20
1.3.1. Dimenzija patrijarhata u privatnoj sferi	20
1.3.2. Dimenzija patrijarhata u javnoj sferi	24
1.4. Sprega patrijarhata i medija.....	26
1.4.1. Značaj medija iz perspektive studija diskursa	30
1.4.2. Značaj konteksta – okretanje ka socio-kognitivnom pristupu analizi diskursa.....	32
1.5. Sažetak.....	36
2. MEDIJI – FAKTORI STAGNACIJE ILI UTEMELJITELJI PROMJENE.....	39
2.1. Zašto mediji – važnost i društvena pozicija	39
2.2. Mjerljivost proaktivnosti medija.....	43
2.3. Sažetak.....	46
3. SELEKTIVNI ABORTUS – ODREĐENJE POJMA	48
3.1. Selektivni abortus i reproduktivne tehnologije	50
3.2. Selektivni abortus – odgovor na fenomen.....	54
3.3. Feministička kritika selektivnog abortusa	62
3.4. Sažetak.....	70
4. CRNA GORA – STUDIJA SLUČAJA	71
4.1. Selektivni abortus u Crnoj Gori	71
4.2. Selektivni abortus u komparativnoj perspektivi.....	80
4.3. Rodni kontekst u Crnoj Gori.....	84
4.3.1. Kontinuitet rodne neravnopravnosti.....	84
4.3.2. Politička i ekonomska subordinacija žena u Crnoj Gori	86
4.3.4. Formalno-pravni rodni kontekst u Crnoj Gori	93
4.4. Medijski kontekst u Crnoj Gori	97
4.4.1. Formalno-pravni okvir medijskog konteksta	98

4.4.2. Sistemske nedostaci medijskog konteksta u Crnoj Gori.....	100
4.4.3. Međunarodna i nacionalna razmatranja medijskog konteksta u Crnoj Gori.....	102
4.5. Sažetak.....	104
5. METODOLOŠKI OKVIR DOKTORSKOG RADA.....	106
5.1. Definisanje problema istraživanja.....	106
5.2. Naučna utemeljenost i opravdanost teme istraživanja.....	107
5.3. Cilj istraživanja i hipoteze.....	109
5.4. Metode istraživanja	109
5.5. Uzorak.....	111
5.5.1. Karakteristike istraživanja i demografska struktura uzorka	111
5.5.2. Korpus medijskog istraživanja	112
6. REZULTATI ANKETNOG ISTRAŽIVANJA: DIMENZIJE PATRIJARHATA U CRNOJ GORI.....	115
6.1. Mjere.....	115
6.2. Rezultati anketnog istraživanja	118
6.2.1. Dimenzije patrijarhata u analiziranom uzorku.....	122
6.2.2. Stavovi o selektivnom abortusu	127
6.2.3. Odnos patrijarhalnih uvjerenja i stavova o selektivnom abortusu.....	132
6.2.4. Dodatne analize - vrijednosni korelati privatnog patrijarhata	136
6.3. Sažetak.....	140
7. MEDIJSKO PORTRETISANJE RODNIH ULOGA: SELEKTIVNI ABORTUS U CRNOJ GORI.....	142
7.1. Kvantitativni aspekti analize medijskog sadržaja	142
7.1.1. Vrsta medija i obim medijskih informacija.....	142
7.1.2. Rubrike u korpusu.....	143
7.1.3. Autorstvo.....	144
7.1.4. Vrsta subjekata i njihova personalizacija.....	146
7.1.5. Vizuelna prezentacija informacija	152
7.2. Kvantitativne karakteristike komentara	156
7.3. Kvalitativna analiza medijskog sadržaja – socio-kognitivni pristup.....	160
7.3.1. Dominantne diskursne strategije u novinarskom materijalu.....	161
7.3.2. Diskursna strategija <i>preusmjeravanja fokusa</i> i diskursna strategija <i>usmjeravanja odgovornosti</i> ..	169
7.3.3. Diskursna strategija <i>osude</i> i diskursna strategija <i>naturalizacije</i>	170

7.3.4. Diskursna strategija <i>pro et contra</i> , diskursna strategija <i>sarkazma</i> i diskursna strategija <i>personalizacije</i>	172
7.3.5. Dalji negativni primjeri medijske prakse.....	174
7.4. Diskurzivna interakcija - strategije u komentarima	178
7.4.1. Diskursna strategija <i>direktne podrške</i> , diskursna strategija <i>personalizacije</i> i diskursna strategija <i>sarkazma</i>	183
7.4.2. Diskursna strategija <i>zamjene teze</i> i diskursna strategija <i>diskriminacije</i>	185
7.4.3. Diskursna strategija <i>zaklanjanja iz religijskih autoriteta</i> i diskursna strategija <i>pro et contra</i> ..	187
7.5. Rječnik kognicije – mentalni modeli u diskursnim strategijama.....	189
7.5.1. Primjeri emotivnih riječi.....	189
7.5.2. Primjeri metafora	190
ZAKLJUČAK.....	191
LITERATURA	203
PRILOZI	235

Uvod

Polna selekcija podrazumijeva ciljanu manipulaciju genetskim materijalom fetusa zarad „postizanja željenog pola“ (Citro et al. 2014, 1). Selektivni abortus (sex-selective abortion - SSA), stoga, predstavlja jednu od strategija polne selekcije kojom se eliminišu ženski fetusi (Anitha i Gill 2018, 4). Selektivni abortus se ne može direktno opservirati, zato se postojanje prenatalne polne selekcije dominantno dokazuje značajnim i kontinuiranim odstupanjem u odnosu između muških i ženskih novorođenčadi, koje je nemoguće bez namjerne ljudske intervencije (UNFPA 2018).

Postojeći teorijski okvir izdvaja Indiju i Kinu kao dvije zemlje sa najvišom tendencijom ka prenatalnom odabiru fetusa na osnovu pola (Purewal i Eklund 2018; Kalantry 2015; Nandi i Deolalikar 2013), dok je značajno manje akademske pažnje posvećeno Crnoj Gori, koja spada među dvanaest vodećih zemalja svijeta sa značajno narušenim odnosom polova na rođenju (Chao et al. 2021; Chao et al. 2019). Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA 2012) je svrstao Crnu Goru, zajedno sa Albanijom, u vrh liste zemalja Jugoistočne Evrope sa najvećim disbalansom između muških i ženskih novorođenčadi. Zavod za statistiku Crne Gore utvrdio je prosječan odnos od 100 novorođenih djevojčica na 110 novorođenih dječaka u posljednjih dvadeset godina (MONSTAT 2017), koji odstupa od uravnoteženih proporcija (100 djevojčica na 102-104 dječaka (UNFPA 2012)). U 2009. godini, polni disbalans na rođenju dostigao je najvišu tačku sa 114 dječaka rođenih na 100 djevojčica (MONSTAT 2017), dok je Komitet Ujedinjenih nacija za eliminisanje diskriminacije nad ženama (CEDAW) je 2017. godine uputio Crnoj Gori preporuku da “striktno (...) zabrani selektivni abortus” (CEDAW 2017).

Disertacija “*Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori*” selektivni abortus tretira kao nuspojavu sistemskog patrijarhata, odnosno dugotrajnih društvenih struktura i praksi u kojima je žena kontinuirano subordinirana (Walby 1990, 20). Upotrebom koncepta patrijarhata Silvije Volbi (Sylvia Walby), kao sociološki određenog konstrukta, tvrdimo da se selektivni abortus zasniva na očekivanju da će se dijete „uskладiti sa pretpostavljenim (...) rodnim [a ne polnim] ulogama“ (Browne 2016, 2), koje su *nepoželjne*. Polna selekcija je stoga, zapravo, *rodna* selekcija. U disertaciji tvrdimo da se selektivni abortus ne može tretirati kao autonoman izbor i odraz reproduktivnih sloboda, već kao složena simbioza različitih patrijarhalnih vrijednosti koje oblikuju rodne uloge (Purewal i Eklund 2018). Istovremeno, iako patrijarhalna uvjerenja oduvijek postoje u zoni privatnosti, u disertaciji provjeravamo da li se njihovom reprodukcijom u medijskom prostoru, dobijaju nova značenja o rodnim odnosima, koja se potom

prenose na auditorijum kao poželjan ili nepoželjan model ponašanja (Bachmann 2018, 4). Mediji predstavljaju značajan medijatorski mehanizam između patrijarhalnih uvjerenja i posljedica patrijarhata, odnosno prostor u kojem se suočavaju suprotstavljene ideološke manifestacije „patrijarhata i feminizma“ (Harp 2019, 14). Patrijarhat se oblikuje u diskursu, a diskurs je neodvojiv od ponašanja, zbog čega mediji kao faktori koji vrlo eksplicitno utiču na javno mnjenje, imaju posebnu odgovornost.

Ova studija se takođe bavi diskursom medijskih konzumenata, naglašavajući time interaktivnu i posredničku ulogu koju mediji imaju u oblikovanju patrijarhalnih uvjerenja. Naime, upotrebljavajući socio-kognitivni pristup analizi diskursa, istražujemo kako stavovi, mišljenja i emocije onih koji stvaraju medijski sadržaj, korespondiraju sa auditorijumom (Đorđević 2020, 3). Socio-kognitivna analiza je dvosmjernan proces, posebno primjenljiv na komentare korisnika, koji se proizvode uz minimalna ograničenja. Takođe, na konzumente medija naročito utiču latentne manifestacije stavova, mišljenja i emocija, posebno u onom dijelu publike koji nije imao direktno iskustvo sa pojavom o kojoj se izvještava (Van Dijk 2017), poput selektivnog abortusa.

U konačnom, na neophodnost sociološke i medijske analize predložene u ovoj disertaciji, upućuje označavanje selektivnog abortusa i prenatalne polne selekcije kao jedne od najdrastičnijih nuspojava patrijarhata, za koju se pretpostavlja da je dovela do nestanka 126 miliona žena širom svijeta (UNFPA 2019; Bongaarts i Guilamoto 2015; Guilamoto i Tove, 2015). Stoga, ako tvrdimo da je patrijarhat pozadina diskriminatorских tendencija, poput selektivnog abortusa po čijoj se stopi Crna Gora izdvaja, nužno je prvo istražiti zastupljenost i vrstu patrijarhalnih uvjerenja, a potom način na koji se oni manifestuju u javnom prostoru. Sociološka i medijska analiza, koju zagovara ova disertacija, ima za cilj da pruži potpuniji uvid u višedimenzionalnu prirodu patrijarhata.

Doktorski rad je sačinjen od **devet** cjelina – uvoda, sedam poglavlja i zaključka.

U **prvom** poglavlju „*Portretisanje rodniх uloga – konceptualizacija i odnos ključnih faktora*“ fokusiramo se na ključnu teorijsku perspektivu doktorske disertacije, koja je utemeljena u sociološkoj teoriji roda i komunikologiji. Prvo izlažemo definiciju i važnost razlikovanja kategorija pola i roda, nakon čega predstavljamo definiciju patrijarhata, kao krovnog koncepta u ovoj doktorskoj disertaciji. Govoreći o podjeli na privatnu i javnu sferu patrijarhata, u ovom poglavlju takođe dekonstruišemo odnos medija i roda, tvrdeći da patrijarhalna uvjerenja o rodniх ulogama u velikoj mjeri zavise od medijskog diskursa, koji ih reprodukuje ili suzbija. Oslanjajući se na tezu da privatni patrijarhat ne postoji bez

javne sfere, pojašnjavamo da mediji predstavljaju javne aktere koji imaju autoritet nad javnim diskursom i dužnost da izvještavaju o temama koje su u javnom interesu, odnosno da pravovremeno, uravnoteženo i analitički istražuju kontekst koji kreira društvenu nejednakost. U ovom poglavlju tvrdimo da su mediji važan faktor sekundarne socijalizacije, privilegovani u svom uticaju na javno mnjenje, zbog čega imaju nespornu funkciju u održivosti patrijarhata. Istovremeno, precizirajući poziciju medija u patrijarhalnom sistemu, ovo poglavlje pruža uvid u teorijske perspektive o medijskom diskursu, gdje naglašavamo važnost socio-kognitivnog pristupa, koji ističe sposobnost medija da utiču na mišljenje, stavove, emocije, odnosno na vrijednosne mehanizme publike. S obzirom na to da ovo poglavlje pruža teorijski osvrt na različite dimenzije patrijarhata i njihov odnos sa medijima, time doprinosi nedovoljno zastupljenoj akademskoj diskusiji o pozadini i raznolikosti patrijarhalnih uvjerenja, u kontekstu odnosa sa javnim društvenim akterima.

U **drugom** poglavlju “*Mediji – faktori stagnacije ili utemeljitelji promjene*” nadovezujemo se na teorijski i konceptualni okvir disertacije u kojem ističemo medije kao medijatore patrijarhalnih uvjerenja, odnosno aktere koji, ukoliko ojačavaju patrijarhalna uvjerenja, nedvosmisleno doprinose ostvarivanju posljedica patrijarhata. Medije, stoga, tretiramo kao najvažnije aktere u javnoj sferi koja je logičan nastavak dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi. U drugom poglavlju zato objašnjavamo zbog čega baš *mediji*, u odnosu na druge javne aktere, imaju potencijal za modifikaciju patrijarhalnih uvjerenja. Istovremeno navodimo da je edukativna funkcija medija superiorna u odnosu na funkciju informisanja i zabave, pritom govoreći o zavisnosti demokratskih poredaka od medija, kao i o različitim efektima medijskih poruka. U ovom poglavlju predstavljamo poziciju medija kao generatora javnog mnjenja i obrazovnog faktora koji ima veliku moć da usmjerava javnost i da mijenja ili ne podstiče na promjenu navika koje u društvu postoje. Imajući u vidu da mediji ispunjavaju potrebe demokratske javnosti onda kada djeluju *proaktivno*, u ovom poglavlju takođe izlažemo indikatore koji često diskutovanu proaktivnost medija svode na nivo mjerljivog, a ne apstraktnog koncepta.

Treće poglavlje “*Selektivni abortus – određenje pojma*” izlaže najrelevantnije teorijske diskusije o ovoj formi prenatalne polne selekcije. U ovom poglavlju govorimo o uticaju reproduktivnih tehnologija na prenatalnu polnu selekciju, kao i o globalnim odgovorima na selektivni abortus. Predstavljamo efektivnost različitih mjera koje su u komparativnoj perspektivi primjenjivane zarad sprečavanja selektivnih abortusa. U razmatranju značaja reproduktivnih tehnologija takođe naglašavamo da

pristup tehnologiji ne može biti ograničen, osim ukoliko su ograničenja neophodna u demokratskom društvu, a u skladu sa principima etičnosti, legalnosti i legitimnosti.

U ovom poglavlju analiziramo i da li je zabrana selektivnog abortusa, kao najčešći odgovor na prenatalnu polnu selekciju, efektivna mjera i koliko je dovela do pada prenatalne polne selekcije u komparativnom okviru. Posljednji segment poglavlja se odnosi na feminističku kritiku selektivnog abortusa, koja sadrži dva suprotstavljena stava – jedan zagovara dekriminalizaciju selektivnog abortusa, tretirajući ga kao odraz reproduktivnih sloboda, prava žene da slobodno odlučuje o svom tijelu, ali i reproduktivne autonomije roditelja. Drugi argument, na koji se i oslanjamo u prvom poglavlju doktorske disertacije, dodatno pojašnjava zašto selektivni abortus nije nikada izbor zasnovan na slobodi, već na uvjerenjima koja promovišu subordinaciju ženskih rodni uloga, u odnosu na muške.

U **četvrtom** poglavlju “*Crna Gora – studija slučaja*” izlažemo najznačajnije podatke o selektivnom abortusu u Crnoj Gori, kao i rodni i medijski kontekst. Cilj ovog poglavlja je da pokaže zbog čega Crna Gora predstavlja adekvatan slučaj za analizu patrijarhalnih uvjerenja i medija, u domenu prenatalne polne selekcije. Prvo predstavljamo relevantna međunarodna i nacionalna istraživanja koja u kontinuitetu prepoznaju polni disbalans na rođenju u Crnoj Gori. Upotrebljavajući dostupne podatke, u ovom poglavlju takođe precizno prikazujemo diferencijalni natalitet, odnosno broj muške u odnosu na žensku novorođenčad na godišnjem nivou, time kreirajući formulu kojom smo ustanovili najmanji broj nedostajućih žena usljed polne selekcije, od 2001. godine do 2020. godine. Poseban segment četvrtog poglavlja odnosi se na predstavljanje rodnog konteksta, koji je sačinjen od prikaza istorijske pozicije žene u Crnoj Gori, kao i formalno-pravnog rodnog okvira, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. U ovom poglavlju analiziramo i rezultate najznačajnijih istraživanja rodne problematike u Crnoj Gori, koja pomažu sagledavanje rodnog ambijenta i dodatno nameću potrebu za opsežnim naučnim analizama u domenu rodni pitanja. Posljednji dio četvrtog poglavlja odnosi se na prezentaciju medijskog konteksta, gdje se naročito fokusiramo na pravni okvir, ali i na sistemske nedostatke medijskog sistema u Crnoj Gori.

Peto poglavlje “*Metodološki okvir doktorskog rada*” sadrži prezentaciju centralnih istraživačkih pitanja, hipoteza, ciljeva, metoda, kao i naučne opravdanosti rada. U ovom poglavlju naglašavamo da je cilj doktorske disertacije da utvrdi i istraži najvažnije dimenzije patrijarhata u Crnoj Gori i ulogu medija u distribuciji, ojačavanju i suzbijanju patrijarhalnih uvjerenja, na primjeru selektivnog abortusa. U

poglavlju pojašnjavamo da u disertaciji odgovaramo na sljedeća istraživačka pitanja i, posljedično, hipoteze:

1. Koje patrijarhalne dimenzije dominiraju u Crnoj Gori?

H1: Dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi (urođena inferiornost žene i rodne uloge u privatnom životu) dominiraju nad dimenzijama patrijarhata u javnoj sferi (institucionalna moć muške populacije).

2. Kako mediji, u Crnoj Gori, izvještavaju o patrijarhalnim obrascima ponašanja, poput selektivnog abortusa?

H2: Mediji pokazuju diskontinuitet u interesu za istraživanje selektivnog abortusa.

H3: Medijske objave o selektivnom abortusu dominantno motivišu aktuelni događaji političkih ili nevladinih organizacija, u poređenju sa medijski iniciranim objavama.

H4: Faktografski žanrovi dominiraju u odnosu na analitičke žanrove.

3. Koje diskursne strategije dominiraju u medijskom prostoru Crne Gore?

H5: Medijskim diskursom dominira strategija naturalizacije ženskih identiteta koja posljedice selektivnog abortusa tumači kroz reproduksijsku funkciju žene, u poređenju sa drugim diskursnim strategijama. Medijskim diskursom time dominira dimenzija patrijarhata u privatnoj sferi koja se odnosi na rodne uloge u privatnom životu.

Peto poglavlje takođe sadrži pregled metoda upotrijebljenih u radu, koje predstavljaju kombinaciju kvantitativne i kvalitativne metodologije. Pojašnjavamo da za odabir slučaja Crne Gore koristimo metod konfirmacijske studije slučaja, čiji je cilj testiranje predefinisanih teorijskih pretpostavki na jednom slučaju. Potom, na prvo istraživačko pitanje odgovaramo anketnim istraživanjem, urađenim na uzorku građana/ki reprezentativnim za Crnu Goru, od 1000 ispitanika/ca. Kada je riječ o istraživačkim pitanjima i hipotezama koje se odnose na medijski sadržaj, primjenjujemo kvantitativnu analizu sadržaja i socio-kognitivni pristup analizi diskursa, na uzorku od 245 medijskih objava u štampanim, elektronskim i onlajn medijima u Crnoj Gori, kao i 285 komentara. Analizom je obuhvaćeno 11 medija, u periodu od 2012. godine, kada je Populacioni fond Ujedinjenih nacija prvi put reagovao u vezi sa disbalansom muške i ženske novorođenčadi u Crnoj Gori (UNFPA 2012), do kraja 2019. godine.

Doktorski rad takođe sadrži dva dubinska intervjua sa predsjednicom Centra za ženska prava u Crnoj Gori, Majom Raičević, kao i sa kreativnom direktorkom marketinške agencije McCann, Sandrom Vujović, koje su radile na kampanji o selektivnom abortusu *Neželjena*. Intervjui predstavljaju kvalitativnu dopunu anketnog i medijskog istraživanja, a izvršeni su tehnikom polustrukturiranog upitnika.

Cilj **šestog** poglavlja “*Rezultati anketnog istraživanja: dimenzije patrijarhata u Crnoj Gori*” je da utvrdi zastupljenost različitih dimenzija patrijarhata u Crnoj Gori. Budući da je centralna tvrdnja doktorske disertacije da građani/ke dominantno podržavaju privatni patrijarhat, koji u velikoj mjeri posljedično oblikuje percepciju o poželjnosti djeteta specifičnog pola, ovo poglavlje treba da pokaže vezu između patrijarhalnih uvjerenja i preferencije ka polnoj selekciji, time pružajući prvi metodološki dokaz o povezanosti patrijarhata i selektivnog abortusa u Crnoj Gori. Da bismo razumjeli višeslojnost i kompleksnost patrijarhata, u šestom poglavlju takođe predstavljamo analize u kojima patrijarhalna uvjerenja nijesu u ulozi eksplanatorne varijable. Prije svega, istraživanjem latentnih dimenzija patrijarhata, dobijamo uvid u različite sfere na koje se ovaj koncept odnosi. Drugo, statističkim ukrštanjem podataka, treba da prikazemo najznačajnije demografske komponente patrijarhalnih uvjerenja.

U posljednjem dijelu ovog poglavlja istražujemo i vrijednosne korelate patrijarhata, analizirajući način na koji su autoritarna, tradicionalistička i konzervativna orijentacija povezane sa privatnom dimenzijom patrijarhata. Osim što će ovo poglavlje obezbijediti potpunije razumijevanje ionako složenog patrijarhalnog sistema, ono će pružiti i preciznije podatke o uvjerenjima o abortusu usljed odabira pola, koji, prema našim najboljim saznanjima, u ovom obimu nijesu prikupljeni u Crnoj Gori.

Sedmo poglavlje “*Medijsko portretisanje rodnih uloga: selektivni abortus u Crnoj Gori*” se posljedično nadovezuje na analizu patrijarhata, budući da medijskim istraživanjem treba da utvrdimo u kojoj mjeri se na javni diskurs prenose stavovi o privatnom patrijarhatu i da li mediji rade na suzbijanju ili ojačavanju patrijarhalnih uvjerenja. Rezultati predstavljeni u ovom poglavlju takođe treba da nam omoguće adekvatno pozicioniranje uloge medija u lancu faktora koji se nalaze u teorijskom modelu disertacije. Kombinacijom kvantitativne i kvalitativne analize dobijamo uvid u različite aspekte medijskog sadržaja na koji će se, kako pretpostavljamo u teorijskom okviru, prenijeti patrijarhalna uvjerenja. Identifikacijom različitih diskursnih strategija i uloge mišljenja i emocija u medijskom jeziku, treba da utvrdimo u kojoj mjeri javni diskurs aktivno naturalizuje ženski identitet svodeći ga

na reproduktivnu funkciju. Ovo poglavlje takođe treba da pokaže (dis)kontinuitet medijskog izvještavanja o temama od javnog interesa, poput prenatalne polne selekcije, odnosno njihove mogućnosti da edukuju auditorijum, ali i istovremeno pozivaju važne institucionalne činioce na odgovornost.

U konačnom, **zaključno** poglavlje doktorskog rada sumira glavne nalaze istraživanja, nudi njihovu interpretaciju, kao i ograničenja doktorskog rada. U zaključnom dijelu disertacije smo takođe formulisali nekoliko preporuka koje su važne za edukativni i medijski sistem Crne Gore, a bazirane su na rezultatima ovog rada.

Ova doktorska disertacija treba da pruži metodološku potvrdu o dalekosežnosti patrijarhata i medija kao dva mehanizma koja, ako su u sprezi, umnogome utiču na latentni opstanak zabrinjavajućih i diskriminatornih praksi poput selektivnog abortusa. Disertacijom postavljamo teorijsku i empirijsku osnovu za buduće analize problema selektivnog abortusa i u drugim disciplinama, čime se podstiče afirmacija kontinuiranog akademskog interesa za rodnu problematiku. Poseban ishod ove disertacije odnosi se na izradu diskursnih strategija i indikatora za rodnu analizu u medijima, koji imaju primjenjivost nezavisno od konteksta, a predstavljaju dopunu dosadašnjoj medijskoj i feminističkoj literaturi.

POGLAVLJE I

Portretisanje rodni uloga – konceptualizacija i odnos ključnih faktora

1.1. Razlika koja sve objašnjava – pol versus rod

Diskusiji o patrijarhatu i medijima kao o ključnim mehanizmima rekreiranja rodni uloga nužno prethodi jasna definicija pola i roda, kao dvije različite kategorije koje se nerijetko tretiraju kao iste (Rosenblum i Travis 2003). Pol predstavlja biološku karakteristiku kojom se naglašavaju razlike između muškaraca i žena u „hromozomima, anatomiji, hormonima, reproduktivnom sistemu i drugim fiziološkim komponentama“ (Lindsey 2016, 232), dok rod, sa druge strane, predstavlja socio-kulturnu kategoriju koju oblikuju „društvena očekivanja o tome šta bi trebalo da budu ženske, a šta muške uloge“ (Lips 2008, 169). Za razliku od pola, koji predstavlja urođenu karakteristiku, rod je stečen. Uprkos tome što između pola i roda ne mora da postoji uzročno-posljedična veza, društvene norme nameću određena svojstva, ponašanja i attribute, koje rod tretiraju kao kontinuum pola. *Rodne uloge*, stoga, predstavljaju „očekivane stavove i ponašanja koje društvo povezuje sa svakim polom“ (Lindsey 2016, 232). Rod nikada nije definisan nezavisno od društvenih normi i vrijednosti, stoga se o rodni razlikama najčešće govori ne u kontekstu stvarni razlika između muškaraca i žena, već u odnosu na *konstruisane* distinkcije (Muehlenhard i Peterson 2011, 799).

Razlikovanje između pola, kao biološke karakteristike i roda, kao društvenog konstrukta, dovelo je do brojni teorijskih perspektiva koje često ne postižu konsenzus u definisanju ove dvije kategorije. Na primjer, Barbara Smit (Smith 2007) govori o *polni ulogama* kao o „obrasima ponašanja koje društvo nameće određenom polu“ (Smith 2007, 5). Istovremeno, Helgeson (2005) naglašava da o polni ulogama ima smisla govoriti jedino ukoliko se isključivo fokusiramo na fiziološke karakteristike, bez upućivanja na stavove i ponašanje (Helgeson 2005, 4). Donelson (1999) tvrdi da je razlikovanje između pola i roda problematično, budući da se „biološke činjenice dešavaju u društvenom kontekstu“ (Donelson 1999, 12), dok Rotenberg (Rothenberg 2004) navodi da su stereotipi na bazi polni razlika prirodni (Rothenberg 2004, 6 citirano u: Muehlenhard i Peterson 2011, 797), iako „značajno variraju u različiti društvima“ (Muehlenhard i Peterson 2011, 797).

Feminističke studije, međutim, jasno naglašavaju da je razlikovanje između pola i roda neophodno i poželjno zato što omogućava „uočavanje [činjenice] da su odnosi između žena i muškaraca i simbolička značenja koja se daju kategorijama 'žene' i 'muškarca', društveno konstruisana i ne mogu se smatrati prirodnim, fiksnim ili predodređenim“ (Moore 1994, 814). Termin *rod* je u feminističkoj literaturi prvi put pomenut 1969. godine u knjizi „Polne politike“ (Sexual Politics) autorke Kejt Milet (Kate Millett), a preuzet je od Roberta Stolera (Robert Stoller), koji je „tokom 60ih godina istraživao tek rođene bebe sa neizdiferenciranim polnim karakteristikama“ (Višnjić 2016, 22).

Feministička teorija snažno zagovara određenje pola i roda, da bi ukazala na ozbiljnost stečenih i društveno oblikovanih razlika koje muškarce i žene svrstavaju u različite kategorije muškosti i ženstvenosti. Insistiranje na ovoj distinkciji produkt je drugog talasa feminizma, u kojem je fokus sa političkih prava žena i izborne participacije prisutan u prvom talasu, pomjeren ka ekonomskoj nezavisnosti, jednakosti u obrazovanju i u porodici (Baxandall i Gordon 2002). Beti Fridan (Betty Friedan) je još 1963. godine, na početku drugog talasa feminizma, u svojoj knjizi „Mistika ženstvenosti“ (Feminine Mystique) govorila o subordinisanom položaju žena koje su učene da „istinski ženstvene žene ne žele karijeru, visoko obrazovanje, (...) nezavisnost i mogućnosti“ (Fridan 1963, 16). Ono jedino što je trebalo da žele je da „posvete svoje živote, od najranijih djevojačkih godina, nalaženju muža i podizanju djece“ (Fridan 1963, 16). Upućivanjem na položaj žene na poslu i u porodici, drugi talas feminizma počinje da razotkriva duboku nejednakost koju nameće društvena konstrukcija muških i ženskih rodni uloga.

Prvi talas feminizma je, sa druge strane, diskusiju o rodu i polu tretirao kao nepoželjnu, smatrajući da će ignorisanjem i potiskivanjem društveno nametnutih podjela, prije izboriti političku participaciju žena pod sloganom jednakosti između polova (Cornell 2003). Drugi talas feminizma je, međutim, „otvoreno počeo da osporava ideju da se biološka razlika između polova sme koristiti – čak i u afirmativnom smislu – kao opravdanje participacije žena kao građanki. Od nastanka drugog feminističkog talasa feministkinje se bore protiv ideje da je anatomija sudbina“ (Cornell 2003, 21). Uprkos snažnom impulsu da se pol i rod razdvoje, te da se otvoreno diskutuje o rodnom identitetu i rodni ulogama, u feminističkoj literaturi ubrzo su se pojavile, kako ih Kornel (Cornell) naziva „analitičke tenzije“ (Cornell 2003, 21). Naime, Mišel Fuko (Michael Foucault) je u svojoj *Istoriji seksualnosti* (History of Sexuality) jasno osporio postojanje „prirodne polnosti“ (Foucault 1980, 154) kao datosti, ali se ipak nije bavio rodom kao odvojenom kategorijom (King 2004). Fukoova teza o

„neutralnom tijelu“ (Foucault 1980), koju je koristio da negira pol kao datost, obilježena je kao „rodno sljepilo“ (Amigot i Pujal 2009, 975).

Istovremeno, Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) je govorio o „simboličkom nasilju“ (Bourdieu 2003) da bi opisao sistem u kojem se pod muškom dominacijom odvija diskriminacija žena. Njegovo objašnjenje za takav poredak je androcentrično – muškarci su ti koji u poretku dominiraju, a izvor njihove dominacije smješten je „ispod nivoa svesti, odnosno na nivou tela“ (Bourdieu 2003, 9 prema: Petrović 2013, 183). U simboličkom nasilju učestvuju svi – i muškarci i žene, s obzirom na to da učešće podrazumijeva „neprepoznavanje odlika svog položaja kao sistemski nametnutih“ (Bourdieu 2003, 2 prema Petrović 2013, 182). Burdije ovu posebnu vrstu nasilja shvata kao: „(...)nežno nasilje, sićušno i nevidljivo za svoje žrtve“ (Bourdieu 2003, 2 prema Petrović 2013, 182). Zamjerke Burdijeovoj teoriji su se dominantno odnosile na činjenicu da tjelesni determinizam nije dovoljan da objasni disbalans moći među različitim rodnim ulogama, time takođe ne dozvoljavajući razvijanje „sebstva“ (Alexander 1995, prema Petrović 2013, 186).

Sa druge strane, pretjerana fokusiranost feminističke teorije na rod, u drugom talasu feminizma, počela se posmatrati redukcionistički. Kritike, koje ujedno čine i začetak trećeg talasa, dominantno su upućivale na činjenicu da se tretiranjem roda kao glavnog društvenog identiteta žene i izvora njene opresije, zanemaruju sve druge forme diskriminacije podjednako važne (Crenshaw 2017). Kimberli Krenšou (Kimberlé Crenshaw) je 1991. godine uvela pojam *intersekcionalnosti*, prema kojem se opresija žena ogleda u prelamanju više subordinisanih identiteta, a ne samo u rodnom (Crenshaw 2017). Na taj način žene su diskriminisane i na osnovu rase (Fiske i Hancock 2016), etničke pripadnosti i klase (Harris i Leonardo 2018), pozicija u javnom životu (Tameryan et al. 2018) i slično. Na tragu ideje o intersekcionalnosti nalazi se i Džudit Batler (Judith Butler) koja tvrdi da je glavni problem feminizma činjenica da termin žena podrazumijeva „zajednički identitet“ (Butler 1990, 6). Batler kritikuje univerzalizam i pristalica je relacione teorije, u kojoj se određeni pojam ili konstrukt prilagođava specifičnim okolnostima situacije (Butler 1990). Dakle, ne postoji *univerzalni* identitet žene, postoji *konstruisana* identifikacija koja je uslovljena kulturološkim, sociološkim, političkim i drugim relevantnim karakteristikama *pojedinih* društava. Da bi učvrstila svoj argument, Batler citira čuvenu tezu Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) o tome da se „ženom ne rađa, već se ženom postaje“ (Butler 1990, 43):

„Žena je termin koji je u procesu, u nastajanju, u konstruisanju, za koji se ne može sa sigurnošću reći gdje počinje, a gdje završava. Kao *stalna diskurzivna praksa*, [rod] je otvoren za izmjene i nova značenja. Rod je konstantna stilizacija tijela i niz ponovljenih postupaka u okviru jako rigidnog regulatornog okvira koji vremenom očvršćava (...)“ (kurziv J.D, Butler 1990, 43-44).

Uprkos tome što su definicije roda brojne, evolucija u feminističkoj teoriji, kao što je i vidljivo iz ovog teorijskog prikaza, učvrstila je argument da rod nije fiksna kategorija. Kao što ćemo i pokazati u budućim sekcijama i poglavljima ove disertacije, povlačenje uzročno-posljedične veze između pola i roda nije utemeljeno, a bazirano je na patrijarhalnom vrijednosnom sistemu čija su glavna obilježja rigidnost, nefluidnost i determinizam. Odreći se očekivanja o rodu, kao o nepromjenjivom obilježju, prema tome, znači odreći se i sistema vrijednosti koji se propagira kao „ženski“ ili „muški“. Iz pregleda literature u ovoj sekciji jasno je da je rod pogrešno definisati odvojeno od društvenih normi i robusnog sistema pravila o kojem govori i Batler (1990). Međutim, značajno zahtjevniji zadatak je dekonstruisati društvene norme i aktere koji utiču na oblikovanje tih normi, a čijim djelovanjem, u konačnom, dobijamo percepciju o tome šta rodna uloga predstavlja u jednom društvu. Budući da je očekivanje od različitih rodnih uloga ogledalo vodećih društvenih vrijednosti, od suštinskog je značaja identifikovati vrijednosni sistem koji je u pozadini rodnih uloga. Batler (1990) je u prethodno navedenom citatu govorila o rodu kao o „stalnoj diskurzivnoj praksi“ (Butler 1990, 43) koja se iznova u jeziku oživljava i oblikuje. U ovoj disertaciji, o medijima, koji su privilegovani u svojoj mogućnosti da diskursom utiču na društvenu stvarnost, govorimo kao o ključnim medijatorima patrijarhalnih vrijednosti sa izraženom sposobnošću reprodukovanja ili suzbijanja patrijarhata. Međutim, prije svega je važno konceptualno odrediti patrijarhat, kako krovni koncept koji je u kontinuiranoj interakciji sa medijima. Sljedeća sekcija, stoga, predstavlja istorijski razvoj patrijarhata i njegovo teorijsko određenje, koje je baza za razumijevanje posljedica patrijarhalnih uvjerenja, poput selektivnog abortusa koji je centralni primjer ove doktorske disertacije.

1.2. Patrijarhat – fenomen uokviren sociološkim teorijama roda

Sociološka teorija roda, u kojoj je utemeljena ova doktorska disertacija, bazirana je na konceptima *društvene strukture, statusa i uloga*, koji su uzročno-posljedično povezani (Lindsey 2016, 2). Društvena struktura predstavlja način na koji je jedna kompleksna zajednica organizovana (DiMaggio 2019), a sačinjena je od *statusa*, odnosno „pozicije koju određena osoba zauzima, a koja određuje kako će biti tretirana [u zajednici]“ (Lindsey 2016, 2). Statusi mogu biti *dostignuti* i *pripisani* – iz samog terminološkog određenja jasno je da dostignuti statusi zavise od naših postignuća tokom života, dok

su pripisani oni koji „odmah utiču na sve aspekte našeg života“ (Lindsey 2016, 2), poput rase, pola i slično. Uloge, kao treći aspekt sociološke teorije roda, nadovezuju se na statute, budući da uloge predstavljaju „očekivana ponašanja povezana sa statusom“ (Lindsey 2016, 232). To prije svega znači da društvene norme, kako smo i naglasili u uvodnoj sekciji ovog poglavlja, predstavljaju osnov za formiranje društvenih uloga. One nijesu stvorene u vakumu već na bazi postojećih standarda, vrijednosti i pravila.

Sociološki pristupi rodu variraju od funkcionalizma, konfliktne teorije, simboličkog interakcionizma, preko liberalnog i radikalnog feminizma (Ryle 2016). Ono što, međutim, većina socioloških teorija pokušava da dokaže je da rodna pitanja nijesu privatna stvar – naprotiv, da bismo „razumjeli svijet oko nas, moramo znati gdje se završavaju naši privatni problemi, a gdje počinju javni“ (Ryle 2016, 31). U ovoj disertaciji, stoga, rod posmatramo kroz teoriju društvenog konstruktivizma kao jednog od socioloških pristupa koji tvrde da se rod nalazi u konstruisanim značenjima (Lindsey 2016, 11). Naime, rodna problematika se ne može posmatrati odvojeno od „*društvene konstrukcije stvarnosti*“ (Lindsey 2016, 11 kurziv J.D). Društveni konstruktivizam, kao suprotnost biološkom determinizmu, tvrdi da se rodne razlike *uče*, stvaraju procesom kontinuirane socijalizacije i definišu u „društvenim odnosima moći“ (Mace´ 2018, 321). Prema konstruktivističkom pristupu, u pozadini rodne nejednakosti je sistem međusobnog odnosa između javnih i privatnih činilaca (Walby 1990), odnosno jedna „koherentna društvena struktura“ (Mace´ 2018, 318) u kojoj je „asimetrija između muškaraca i žena legitimna i neophodna“ (Mace´ 2018, 330). Sistem društvenih struktura i praksi koji promoviše inferiornost ženskih rodni uloga, a istovremeno ističe dominaciju muških rodni uloga, predstavlja *patrijarhat* (Walby 1990, 20). U doktorskom radu koristimo pomenutu definiciju patrijarhata Silvije Volbi (Sylvia Walby), koja ovaj koncept definiše na nivou „društvenih odnosa i praksi“ (Walby 1990, 20), time negirajući biološki determinizam odnosno generalizaciju da je „svaki muškarac [nužno] dominantan, a svaka žena u subordiniranom položaju“ (Walby 1990, 20). To prije svega znači da, kako nalaže društveni konstruktivizam, rodne razlike nijesu *urođene*, već *konstruisane*. Prije nego li izložimo i pozicioniramo kompletan model patrijarhata Silvije Volbi, neophodno je pružiti istorijski uvid u razvoj ovog koncepta, koji je predstavljao dugoročan predmet naučnih debata (Mace´ 2018).

Termin patrijarhat potiče od grčke riječi *πατριάρχης*, koja u doslovnom prevodu označava “oca koji je na čelu porodice” (Pierik 2018, 8). Terminološko određenje patrijarhata na samom početku implicira red, hijerarhiju i nejednakost.

Međutim, brojni teorijski doprinosi definisanju ovog koncepta, mogu se široko podijeliti na dva perioda: *pre-feministički* i *post-feministički* (Pierik 2018, 8). Pre-feminističko, odnosno tradicionalno viđenje patrijarhata dominaciju muškaraca posmatralo je kao datost, nerijetko je opravdavajući biološkim determinizmom (Sultana 2010). U prvim konceptualizacijama, patrijarhat se definisao kroz prirodne razlike između muškaraca i žena, koje dovode do superiornosti muškaraca i subordinacije žena, što je imalo pokriće čak i u Aristotelovoj teoriji političkog uređenja, u kojem žene, sa svojom “emotivnošću”, nijesu imale šta da traže (Sultana 2010, 3-4). U teoriji ekonomije i društva Maks Veber (Max Weber) je koristio model *patrimonijalizma* koji je označavao prenos privatnog patrijarhata u javnu sferu (Adams 2004, 3). Preciznije, mehanizam vladanja je personalizovan kao u domaćinstvu, a “mehanizmi iz domaćinstva su modeli za političku administraciju” (Adams 2004, 3). Dakle, dominacija, hijerarhija i autoritarnost koja postoji u privatnom životu jeste jedan od modela političkog upravljanja društvenom organizacijom.

U pre-feminističkoj perspektivi, patrijarhalna organizacija porodice se smatrala prirodnom, te se kao takva prenosila na politički život. Robert Filmer, engleski političar 17. vijeka, u svom poznatom djelu *Patriarcha* brani “prirodnu moć kralja od neprirodne slobode ljudi” (Cuttica 2012, 235), tvrdeći da su “ljudi rođeni zavisni od onih koji su ih rodili” (Cuttica 2012, 235). U prevedenom značenju, Filmer je, kao tipični predstavnik pre-feminističkog pogleda na patrijarhat, tvrdio da se “patrijarhat konstituiše u istom trenutku kada i čovječanstvo” (Pierik 2018, 9), odnosno da su “uspješni kraljevi nasljednici patrijarhalne geneologije, dok su druge forme upravljanja donosile nered” (Pierik 2018, 9). Filmerov argument se bazira na patrijarhatu kao na jedinom mogućem načinu organizacije porodice koji, posljedično, predstavlja jedinu ispravnu organizaciju političkog života (Cuttica 2012). Gerda Lerner (1995) u knjizi “*The Creation of Patriarchy*” (Nastajanje patrijarhata) tvrdi da se u pre-feminističkom patrijarhatu, podređenost žena tretirala kao “univerzalna (...) i prirodna, kao nešto što ne treba da se preispituje” (Lerner 1995, 16). Analizirajući pre-feminističke poglede na patrijarhat, Lerner navodi tri perspektive dominacije muškaraca i podređenosti žena (Lerner 1995). U prvoj perspektivi „polna asimetrija“ (Lerner 1995, 16) se posmatrala kao posljedica božije volje kojom su ženama i muškarcima dodijeljene različite biološke funkcije, stoga ni u društvenom životu ne mogu imati iste uloge (Lerner 1995, 16). Razlike između muškaraca i žena, koje se pravdaju božanskim autoritetom, bile su predmet naučne kritike, budući da se, naročito u drugom talasu feminizma, religija smatrala dominantnim izvorom opresije nad ženama (Obelkevich i Roper 2013).

Drugi faktor kojim se objašnjava „prirodna“ nejednakost između muškaraca i žena, bazirana na biološkom determinizmu, predstavlja „reproduktivni kapacitet žene“ (Lerner 1995, 17). Time se sposobnost žena da rađaju djecu tretira kao prva i najvažnija svrha njihovog postojanja, čime se implicitno žene koje nijesu u mogućnosti da dobiju djecu smatraju „devijantnim“ (Lerner 1995, 17). Redukcionistički pristup prema kojem se žena svodi isključivo na funkciju majke, predstavlja jedan od najodrživijih segmenata patrijarhata koji se prvobitno pojavio u privatnoj sferi, ali je jako važno ustanoviti do koje mjere se produbljuje djelovanjem javnih aktera. Kao što druga perspektiva svodi žene na sopstveni reproduktivni kapacitet, tako treći pristup u polnoj asimetriji naglašava da su muškarci biološki stvoreni jači, agresivniji i spremniji za fizički rad (Lerner 1995, 17). Ovo viđenje sumirao je Fridrih Engels (Friedrich Engels 1884) u svojoj knjizi „*Porijeklo porodice, privatne svojine i države*“ (Engels 1884) :

„Muškarac se bori u ratovima, ide u lov i pecanje, nabavlja sirove materijale za hranu i orđue koje mu je potrebno da izvrši te zadatke. Žena vodi računa o kući i pripremi hrane i odjeće, kuva, šije. Svako od njih je majstor u svojoj sferi: muškarac u šumi, žena u kući. Svako je vlasnik oruđa koje koristi i upotrebljava... Ono zajedničko im je imovina – kuća, bašta, čamac“ (Engels 1884, 218).

Dakle, sva tri pre-feministička pogleda, iako se razlikuju u svojim početnim tačkama (božija volja, reproduktivni kapacitet žene, razlike u fizičkoj snazi), patrijarhat uzimaju kao datost, tretiraju ga kao neizbježno stanje i prirodni tok događaja. Razlike između muškaraca i žena su unaprijed određene, urođene i, posljedično, nijesu podložne promjenama. U pre-feminističkom pristupu nejednakost i dominacija jednog pola na uštrb drugog konstatuje se kao jedini logični ishod biološkog determinizma i božanskog autoriteta.

Istovremeno, u post-feminističkoj literaturi pojavilo se nastojanje da se patrijarhat konceptualizuje i kroz privatnu i kroz javnu sferu, odnosno kao jedinstvena struktura, to jest, kao kompletan sistem subordinacije žena. Post-feminizam patrijarhat ne tretira kao prirodno i nepromjenjivo stanje, već ga preispituje i redefiniše. S obzirom na to da je prvi talas feminizma u fokusu imao političku participaciju žena, ideja o patrijarhatu se oživljava šezdesetih godina 20. vijeka, odnosno u drugom talasu feminizma, kada Beti Frejdan govori o takozvanom „problemu bez imena“ (Freidan 1963 prema Kruger et al. 2014, 4), koji je Kejt Milet identifikovala kao *patrijarhat* (Millet 1970 nav. prema Kruger et al. 2014, 4). Bez obzira na istorijsku evoluciju ovog pojma - i u post-feminističkom pristupu su se pojavili problemi sa jasnim određenjem patrijarhata i njegovom upotrebom vrijednošću, te se ovaj termin tretirao kao istovremeno „najčešće upotrebljavan, ali i nedovoljno

teoretizovan“ (Kandiyoti 1988, 274). Bas (Buss 1996) govori o patrijarhatu kao o „nečemu što znači različite stvari različitim ljudima, pokušava da objasni sve, ali ne objašnjava ništa“ (Buss 1996, 317). Posljedično, ideje o patrijarhatu su bile raznovrsne.

Deniz Kandioti je upućivala na „pregovaranje sa patrijarhatom“¹ (Kandiyoti 1988, 274) time opisujući situaciju u kojoj žene pronalaze način da se nose sa patrijarhalnim sistemima, odnosno da „razvijaju strategije unutar konkretnih prepreka“ (Kandiyoti 1988, 274) koje patrijarhat nameće. Patrijarhat suzbija autonomiju u odlučivanju i kreira stvarne smetnje i u privatnom i u društvenom životu žene. Uprkos tome što se u pre-feminističkom pristupu pominje povezanost između privatnog patrijarhata i politike, prve ideje o patrijarhatu su bile prilično jednostrane i nijesu uzimale u obzir različite sfere društvenog života u kojima postoji jasan rodni disbalans. Zato je post-feminizam nastojao da objasni kako nejednakost u privatnosti penetrira u svaki segment javnosti (Mace´ 2018), odnosno da je patrijarhat zapravo proizvod „društvene i simboličke organizacije koja je utemeljena u istoriji i institucijama“ (Mace´ 2018, 320).

Patrijarhat ima zabrinjavajući kontinuitet, zbog čega je Džudit Benet (Judith Bennett 1997) stvorivši termin „uravnoteženost patrijarhata“² (Bennett 1997, 73) upozoravala na činjenicu da bez obzira na brojne promjene u istorijskim okolnostima, patrijarhat uporno opstaje (Bennett 1997). Osvrćući se na kritike patrijarhata kao neopipljivog i nepreciznog koncepta koji bi trebalo izostaviti iz analize, Benet je tvrdila da je patrijarhat neophodno „staviti u centar istraživanja“ (Bennet 1997 nav. prema Rupp 2008, 138), odnosno temeljno utvrditi zbog čega „opresija žena traje toliko dugo bez obzira na različite istorijske kontekste“ (Bennett 1997 nav. prema Rupp 2008, 138).

Primjer selektivnog abortusa, kojim se bavi ova doktorska disertacija, predstavlja jedan od pojava oblika patrijarhata čije se stope ne smanjuju niti stagniraju, uprkos brojnim doprinosima u post-feminističkom periodu da se rodna ravnopravnost postavi kao suštinski važan društveni princip. Ukoliko imamo patrijarhat koji uporno opstaje, bez obzira na promjene spoljašnjih okolnosti, zadatak naučne zajednice je da koncept patrijarhata podrobno analizira. Međutim, uprkos brojnim pokušajima da se istraže posljedice patrijarhata, značajno manje akademske pažnje je posvećeno pozadini patrijarhalnih uvjerenja, kao i akterima koji posreduju u njihovom razvijanju ili ograničavanju. To je naročito problematično imajući u vidu sveprožimajući karakter patrijarhata, koji je bio predmet analiza različitih feminističkih pravaca.

¹ “Bargaining with patriarchy“ u originalu: Kandiyoti 1988, 274.

² “Patriarchal equilibrium“ u originalu: Bennet 1997, 73.

Naime, radikalni feminizam je insistirao na viđenju da patrijarhat predstavlja očiti disbalans moći, ali moć ne postoji kao neka objektivna sila koja je fiksna i nepromjenjiva (Mace´ 2018, 321), naime „moć nije nešto što neko *posjeduje* već ono što *praktikuje*“ (kurziv J.D, Goffman 1974 nav. prema Mace´ 2018, 321) u međuljudskim odnosima. Tong (1989) je na tragu ideja radikalnog feminizma, patrijarhat definisala kao „sistem kojeg karakteriše moć, dominacija, hijerarhija, nadmetanje, sistem koji ne može da se reformiše već samo da se sasječe u korijenu“ (Tong 1989, 3). Radikalni pogledi u post-feminističkoj perspektivi su tvrdili da je „potpuna revolucija moguća“ (King 1994, 127). Hanikat (Hunnicut 2009) patrijarhat vidi kao „društveno uređenje u kojem su muškarci privilegovani, gdje muškarci dominiraju nad ženama, strukturalno i ideološki (...)“ (Hunnicut 2009, 557). Dominacija, moć i opresija termini su koji obilježavaju patrijarhat iz perspektive radikalnog feminizma, u kojoj se patrijarhalni sistem posmatra kao „transhitorijska strukturalna dominacija“ (Feldman 2001, 1104). Važno je naglasiti da radikalni feminizam vidi porodicu kao centralno mjesto opresije, iz kojeg kreću svi drugi oblici nejednakosti i „kontrole nad tijelom žene“ (Feldman 2001, 1104). Radikalni feminizam je, takođe, patrijarhat dovodio u vezu sa kapitalizmom, smatrajući da će kolapsom kapitalizma nestati i patrijarhalni sistem (Feldman 2001, 1104).

Za razliku od radikalnog feminizma, post-strukturalističko viđenje patrijarhata se više bavilo pitanjem „konstrukcije identiteta i individualnim iskustvima (...)“ (Diale 2013, 21). U post-strukturalističkom pogledu, fokus je na „rodu kao na najvažnijoj analitičkoj kategoriji (...) i na kulturološkoj konstrukciji ženstvenosti i muškosti“ (Diale 2013, 21). U post-strukturalističkoj perspektivi, patrijarhat obuhvata „niz simbola i ideja koje su dio kulture, dio svega od svakodnevnog razgovora do literature i filma“ (Johnson 2004, 29). Patrijarhalna kultura nameće svoje standarde muškosti i ženstvenosti i u njenoj pozadini je „kompleksna mreža ideja koja definiše stvarnost i ono što je dobro i poželjno“ (Johnson 2004, 29). Patrijarhat ne trpi fleksibilnost i otvorenost – od jezičkog porijekla riječi do različitih javnih oblika patrijarhata, jasno je da je u pitanju sistem koji nameće hijerarhiju i ima vrlo definisanu predstavu o tome šta je ispravno, a šta ne. Patrijarhalno uređenje je predvidivo i kreira ambijent u kojem i muškarci i žene imaju preciznu sliku o sopstvenom očekivanom ponašanju, koje će biti ili sankcionisano ili nagrađeno (Johnson 2004).

Nadalje, post-modernizam, kao nadogradnja post-strukturalističkog pristupa, insistira na uspostavljanju činjenice da je *žena* fluidan identitet (Butler 1990). Tereza de Lauretis je, u post-modernističkoj teoriji, naglašavala da kategorija žene „nije ujedinjena ili prosto podijeljena između različitih pozicija muškosti i ženstvenosti, već je organizovana na različitim pozicijama nekoliko

društvenih osa, kao i u različitim diskursima i praksama” (Chow 1991, 95 nav. prema Feldman 2001, 1106). Dakle, post-modernizam upućuje na činjenicu da je ženski identitet u kontinuiranom rekonstruisanju koje naročito zavisi od diskursa (Butler 1990). Cjelokupna težnja post-modernističkih teorija je da izbjegnu poriv za “pretjeranom generalizacijom” (Bryson 1999, 316) koja može dovesti do “trivijalizacije dubine opresije” (Bryson 1999, 316) žena koje u različitim sredinama i različitim vremenskim periodima doživljavaju različita iskustva. Suština je da treba pronaći sredinu između “uspostavljanja obrazaca i sugerisanja da su sve žene na određeni način ‘iste’” (Bryson 1999, 316).

Pregledom različitih definicija patrijarhata, kao i pre-feminističkog i post-feminističkog perioda, postaje jasnije zbog čega je ovaj koncept bio predmet brojnih kritika, koje su upućivale na njegovu konceptualnu nejasnoću i „lažni univerzalizam“ (Hunnicut 2009, 554). Teorija Silivije Volbi, koju koristimo u ovoj disertaciji, tretira se kao „generalni obrt“ (Bryson 1999, 317), „značajan izuzetak“ (Pierik 2018, 14), te „pragmatični koncept rodni režima“ (Mace´ 2018, 322), u kojem se fokus sa konstatovanja dominacije i opresije, pomjera ka *društvenim strukturama i praksama* koje vode toj dominaciji i opresiji (Walby 1990). Silvija Volbi je svojom teorijom patrijarhata analizirala „kompleksne dobitke i gubitke koje su iskusile *različite* žene, u *različitim* sferama svog života“ (kurziv J.D. Bryson 1999, 317). Time je Volbijina teorija patrijarhata značajno otklonila nedostatak pretjerane generalizacije, koja je, kako smo i prethodno izložili, bila predmet brojnih kritika u feminističkim studijama.

Volbi je naglasila da je svojom teorijom htjela da prikaže međupovezanost različitih struktura na makro nivou, ali istovremeno i da je učini „dovoljno fleksibilnom da bi predočila promjenu i različitost“ (Walby 1996, 1). Sociološkim pristupom patrijarhatu, Volbi negira biološki determinizam i insistira na činjenici da se rodne uloge uče međusobnim djelovanjem različitih društvenih činilaca, odnosno *konstruisanjem* roda u diskursu (Pierik 2018, 15). Prije svega, Volbi smatra da toj konstrukciji doprinose i privatni i javni akteri, odnosno da patrijarhat ima i privatni i javni karakter (Walby 1990, 24). Unutar privatnog i javnog patrijarhata postoje određene društvene strukture, koje se međusobno prepliću, ali mogu biti i autonomne (Walby 1990, 24):

Tabela 1. Društvene strukture u modelu patrijarhata Silvije Valbi (1990, 21).

1. Subordinacija u domaćinstvu
2. Ekonomska subordinacija (nejednaki uslovi rada)
3. Indiferentnost i/ili promovisanje patrijarhata u državnim politikama i akcijama
4. Nasilje nad ženama
5. Patrijarhalni koncept seksualnosti – nametnuta heteroseksualnost
6. Patrijarhalna kulturološka sfera

Volbi govori o privatnom patrijarhatu kao o segmentu dominantno vezanom za dom, gdje se u privatnoj sferi sprovodi „kontrola nad ženom“ (Walby 1990, 178). Javni patrijarhat se, sa druge strane, odnosi na sve što ne uključuje domaćinstvo, odnosno na sve javne aktere koji se „uobičajeno smatraju dijelom javne sfere i time su ključni u održavanju patrijarhata“ (Walby 1990, 178). Uprkos tome što privatna i javna sfera označavaju različite djelove društva, one se prepliću, te jedna od centralnih pretpostavki koju Volbi ističe je da se privatni patrijarhat oživljava aktivnom subordinacijom žena u javnoj sferi (Walby 1990, 178):

„Privatni patrijarhat je zasnovan na relativnom isključivanju žena iz života koji postoji mimo domaćinstva (...). Javni patrijarhat ne isključuje žene iz određenih mjesta, već ih u svim sferama subordinira. U javnom patrijarhatu, suobrdinacija žena se dešava više kolektivno nego individualno“ (Walby 1990, 228).

Govoreći o kulturološkom dijelu patrijarhata, Volbi prepoznaje medije kao jedne od najvažnijih faktora koji oblikuju diskurzivnu dimenziju patrijarhalnih uvjerenja (Walby 1990, 21), odnosno „kreiraju reprezentaciju žena u okvirima patrijarhalnih pogleda“ (Walby 1990, 21). Volbi pozicionira patrijarhat u „društveno konstituisanoj ravni“ (Pierik 2018, 15) koja je na tragu pristupa „doing gender“ (Ryle 2016, 41), odnosno *praktikovanja roda*. Rod, prema tom pristupu, nije prosto nešto što „neko jeste, već ono što neko *radi* u interakciji sa drugima“ (Fenstermaker i West 2013, 29 kurziv J.D; West i Zimmerman 1987, 127). Dakle, rodne uloge, kako i nalaže konstruktivistički pristup, „ne postoje nezavisno od interakcije“ (Ryle 2016, 41). Konstruisanje roda je kontinuirana aktivnost koja se sprovodi svakodnevno, na svakom društvenom nivou (Dashper i Finkel 2020, 73). To znači da u „praktikovanju roda“ veliku zastupljenost imaju akteri koji svojim djelovanjem utiču na poimanje roda kao „važnog dijela društvenih struktura, hijerarhije i sistema moći“ (Darwin 2018, 318).

Agensi socijalizacije, odnosno važni javni i privatni društveni činioци, učestvuju u portretisanju roda kao heterogenog ili homogenog konstrukta (Walby 1990). Vrlo često se kulturološki nameće homogenost, odnosno jedan prihvatljiv način „praktikovanja roda“, te se odstupanje od te homogenosti kažnjava i izaziva „društvenu cenzuru“ (Dashper i Finkel 2020, 73):

„Naše praktikovanje [rodnih uloga] je pod konstantnim nadzorom i procjenjivanjem (...). Posljedično, muškarci i žene, muškost i ženstvenost, imaju smisla jedino u međusobnom odnosu. Definisani su kao binarne kategorije, koje se dopunjavaju, ali su i suprotne i suštinski nejednake. Idealizovana obilježja muškosti i ženstvenosti (...) pružaju simboličko opravdanje za hijerarhiju između muškaraca i žena na svim nivoima društvene organizacije (...)“ (Dashper i Finkel 2020, 73).

Dakle, iza različitih pojava oblika rodne neravnopravnosti, poput selektivnog abortusa čijim primjerom se bavi ova doktorska disertacija, nalazi se sistem patrijarhalnih uvjerenja kreiranih u međupovezanom odnosu između privatnih i javnih aktera (Walby 1990). Volbi je, koristeći svoj konceptualni okvir patrijarhata, istraživala način na koji se subordinacija žena istorijski smanjivala ili povećavala (Walby 1990), pritom naglašavajući da su u različitim vremenskim periodima i na različitim mjestima, neke sfere/strukture patrijarhata bile važnije od drugih (Walby 1990, 177). Prateći procese modernizacije, Volbi je konstatovala da, u odnosu na prvu polovinu 20. vijeka, postoje značajni pomaci u domenu rodne ravnopravnosti, ali da patrijarhat uporno opstaje, samo u izmijenjenoj formi (Walby 2020). Time je i njena teorija na tragu prethodno izložene teze o „uravnoteženosti patrijarhata“ (Bennett 1997, 73). Patrijarhat ima istorijski kontinuitet, ali zadatak naučne zajednice je da analizira različite nivoe i forme subordinacije, istovremeno imajući u vidu da modernizacija nužno ne znači rodnu ravnopravnost ili kraj patrijarhata.

Budući da podjela na privatnu i javnu dimenziju³ predstavlja jedan od centralnih djelova u Volbijinoj teoriji patrijarhata, važno je temeljno izložiti oblasti na koje se pomenute dimenzije odnose, kao i činioce koje obuhvataju. Valbi tvrdi da privatnu i javnu dimenziju patrijarhata karakterišu različiti akteri, nivo njihove interakcije, ali i patrijarhalne strategije (Walby 1990, 178). Privatni patrijarhat ima strategiju „isključivanja“ (Walby 1990, 178), a javni patrijarhat strategiju „segregacije“ (Walby 1990, 178). U privatnoj sferi se teži potpunom isključivanju žena, dok su u javnoj prisutne suptilnije strategije kolektivnih aktera, kojima se žene ne isključuju iz javnog života, ali se aktivno dovode u podređeni položaj (Walby 1990).

³ Zarad metodološke preciznosti, uvodimo termin „dimenzija“ patrijarhata, koji u kontekstu ove disertacije znači isto što i „sfera“ patrijarhata.

Kako smo i prethodno naglasili, uprkos tome što Volbi pravi jasnu podjelu na dvije sfere patrijarhata, one su međusobno povezane, s obzirom na to da su „patrijarhalni odnosi van domaćinstva ključni u oblikovanju odnosa unutar domaćinstva“ (Walby 1990, 178). U ovom poglavlju prvo izlažemo dimenziju patrijarhata u privatnoj sferi, a potom dimenziju patrijarhata u javnoj sferi, u kojoj posebno ističemo medije kao dominantan medijatorski mehanizam putem kojeg se osnažuju ili suzbijaju patrijarhalna uvjerenja koja postoje u sferi privatnosti. Nadograđujući Volbijinu teoriju, tvrdimo da je održivost patrijarhalnih uvjerenja u velikoj mjeri zavisna od javnih aktera, među kojima mediji zauzimaju izuzetno značajnu poziciju (Harp 2019). Dakle, iako su patrijarhalna uvjerenja uvijek počinjala u privatnom i porodičnom kontekstu, njihovom reprodukcijom u medijskoj sferi mi dobijamo nova značenja o rodним odnosima. Ta značenja se potom prenose publici kao manje ili više poželjan model ponašanja (Bachmann, Harp and Loke 2018, 4). Međutim, da bismo razumjeli medije kao medijatore patrijarhalnih uvjerenja, neophodno je da prvo izložimo početnu poziciju patrijarhata, a to je – privatna sfera.

1.3. Subordinacija na više nivoa – različite dimenzije patrijarhata

1.3.1. Dimenzija patrijarhata u privatnoj sferi

Pregledom pre-feminističkog perioda jasno je da se patrijarhat prvo pojavljuje u domu, odnosno u privatnoj sferi. Patrijarhalni sistem zagovara striktnu podjelu uloga u domaćinstvu i to na principu nejednakosti. Naglasili smo da Volbi tvrdi da je u privatnoj sferi zastupljena patrijarhalna strategija *isključivanja* (Walby 1990, 178). Naime, u patrijarhatu se formira očekivanje da isključivo žena obavlja kućne poslove, čime se u velikoj mjeri prevenira mogućnost njenog razvijanja van kuće, odnosno ostvarivanja njenog profesionalnog potencijala. Sistem podjele uloga u kući, na bazi patrijarhalnih očekivanja, dovodi do rasta porodičnih konflikata i nivoa nezadovoljstva, koji se dalje prenosi i na poslovnu sferu (Cerrato i Cifre 2018). Istovremeno, Volbi insistira na terminološkoj distinkciji između porodice i domaćinstva, pitom naglašavajući da su u pitanju dva različita koncepta, s obzirom na to da “ne dijele svi članovi porodice isto domaćinstvo, niti su svi članovi domaćinstva istovremeno i članovi iste porodice” (Walby 1990, 61). Zato, umjesto porodice, Volbi u opisivanju privatne sfere patrijarhata govori o “odnosima proizvodnje unutar domaćinstva” (Walby 1990, 62), u kojima je žena “ekspropisana” (Walby 1990, 62). Rodne uloge koje postoje u tradicionalističkom domaćinstvu sugerisu da muškarac treba da je na čelu porodice i da se stara o njenoj materijalnoj dobrobiti, čime stiče autoritet u odnosu na ženu od koje se očekuje da bude posvećena “neplaćenom radu u domaćinstvu” (Mitchell i Lovegreen 2009, 8).

Sa druge strane, patrijarhat u privatnoj sferi ne podrazumijeva samo nejednaku raspodjelu poslova. U privatnom patrijarhatu započinje portretisanje kako ženskih, tako i muških rodnih uloga koje se ne odražavaju samo na odnos bračnih partnera. Patrijarhat oblikuje očekivanja od muškaraca i žena kao sinova/ćerki, braće/sestara, a potom i kao supružnika. Privatni patrijarhat podrazumijeva naturalizaciju ženskog identiteta (Višnjić 2016), odnosno svodenje žene na tjelesnu i reproduksijsku funkciju, te na ulogu majke, kao na dominantnu svrhu njenog postojanja. U patrijarhalnim domaćinstvima dolazi do neravnopravne raspodjele autoriteta između muškaraca i žena, odnosno do disbalansa moći (Mitchell 2009 i Lovegreen, 2-3). “Rodna segregacija” (Habiba et al. 2016, 215) između muškaraca i žena, unutar domaćinstva, doprinosi inferiornom i subordiniranom položaju žene, koji je čini zavisnom od muškarca “društveno, kulturološki i ekonomski” (Habiba et al. 2016, 215). Volbi zato govori da privatnu dimenziju patrijarhata karakteriše individualna kontrola jer nju najčešće sprovodi *pater familias*⁴, odnosno muškarac koji dominira u domaćinstvu (Walby 1990).

Model muške dominacije i ženske subordinacije koji promoviše patrijarhat je trajan. Stoga, on u velikoj mjeri utiče na oblikovanje rodnih uloga i kod muškog i kod ženskog *djeteta* (Mitchell i Lovegreen 2009). U patrijarhalnim, odnosno, patrilinealnim društvima sinovi se drugačije vrednuju u odnosu na ćerke, produžavaju porodično prezime, nasljeđuju imovinu (Denich 1974). Ženska djeca su dominantno lišena imovinskih prava i smatra se da udajom nešto “odnose”, za razliku od muške djece koja ženidbom donose u kuću “dodatni kapital”. Pristup praktikovanja roda, o kojem smo prethodno govorili, sugerise da se “između djevojčica i dječaka (...) stvaraju razlike koje nijesu prirodne” (West i Zimmerman 1987, 1). Patrijarhat oblikuje percepciju roditelja o budućem ponašanju njihove djece koja:

“(...) nije potkrijepljena fiziološkim razlikama u polu i može jedino biti objašnjena pretpostavkama o različitim društvenim ulogama, uključujući ponašanje, interesovanje, prakse, koje se smatraju prikladnim za dječake i muškarce i [sa druge strane] za djevojčice i žene” (Seavilleklein and Sherwin 2007, 11).

Dakle, patrijarhat je sistem koji primarno u privatnoj sferi definiše poželjne modele i za muškarce i za žene. Odnosno, ima deskriptivni i preskriptivni karakter (Otterbacher et al. 2017, 6622). Deskripcijom patrijarhat opisuje kakvi muškarci i žene jesu, a preskripcijom kakvi bi *trebalo da budu* (Otterbacher et al. 2017, 6622).

⁴ Doslovno otac u porodici.

Roditelji koje karakteriše patrijarhalni svjetonazor povlače uzročno-posljedičnu vezu između pola i roda, što predstavlja prvi ozbiljniji korak u osnaživanju diskriminacije, nejednakosti i hijerarhije. Patrijarhat, kao sistem aktivne promocije rodne neravnopravnosti, ne dozvoljava slobodu i odstupanje od onoga što nameće kao jedino ispravno. U patrijarhalnom sistemu, roditelji, razmišljajući o potencijalnom ponašanju svog djeteta, ne uzimaju u obzir činjenicu da je rod *konstruisan*, pol *urođen*, a da su obje kategorije podložne modifikaciji, ličnom izboru i da mogu, ali nikako ne moraju biti uzročno-posljedično povezane.

Subordinacija se kontinuirano prenosi sa pozicije djeteta na uloge u odraslom dobu. Naime, u privatnom patrijarhatu se vrijednost žene dominantno “veže za njeno tijelo” (Bock et. al 2019, 54). Kako navodi Iveković (2000):

“(…) ženski lik i telo [su] potvrda poretka. Oni predstavljaju lozu, porodicu, naciju, rasu, religiju itd. (u svakom slučaju zajednicu), tj. imaju funkciju osiguravanja simboličkog društvenog kapitala. Taj kapital, naravno, ne pripada ženama samim. U tom smislu, slika žene (...) nije uistinu to što u prvom redu mislimo da vidimo (slika neke žene), već je ona slika patrijarhalnog reda, slika koju jedna društvena konstrukcija o sebi želi dati” (Iveković 2000, 10 prema Višnjić 2016, 1).

Preskriptivnim karakterom patrijarhat simbolički umanjuje autonomiju žene i formira očekivanja koja bi trebalo da predstavljaju potvrdu njene vrijednosti. Na taj način se stereotipizaciji izlažu žene koje nijesu u bračnoj zajednici (Uğurlu et al. 2021, 213), dok se nezainteresovanost za djecu smatra nepoželjnom i podliježe “društvenoj cenzuri” (Prentice i Carranza 2002, 279). Istovremeno, novija istraživanja o rodnim stereotipima potvrđuju da se žene koje *jesu* u bračnoj zajednici i dalje posmatraju kao “pažljive, majčinski nastrojene i posvećene djeci” (Uğurlu et al. 2021, 223), odnosno “tople, osjetljive i brižne” (Basak et al. 2018, 117), dok se oženjeni muškarci vide kao snažne i stabilne osobe, koje su “na čelu domaćinstva” (Uğurlu et al. 2021, 223). Ovakva prezentacija koju nameće patrijarhat je duboko diskriminatorna zato što se redukcijom na privatne uloge žena sprečava da nađe adekvatno mjesto u društvenom i profesionalnom životu (Yoon et al, 2015). Ona ostaje zarobljena u privatnom, odnosno “statusno neuvaženom području” (Jerončić 2015, 5).

U privatnoj sferi reprodukcija postaje centralno mjesto opresije žene, u kojem žena postaje naročito zavisna i ranjiva u odnosu na muškarca (Firestone 1974 nav. prema Walby 1990, 176). Andrea Dworkin (Andrea Dworkin 1985) navodi da se u patrijarhatu podržavajući odnos između muškarca i žene okončava onog trenutka kada je “reproduktivni period [žene] završen” (Dworkin 1985 nav. prema Walby 1990, 176).

Diskutujući o fenomenu majčinstva, Sara Redik (Sara Ruddick 1980) govori da se “skoro uvijek praksa majčinstva odvija u društvima u kojima su žene (...) manje u mogućnosti da utiču na uslove u kojima djeca odrastaju od muškaraca” (Ruddick 1980, 343). Odnosno, majčinstvo predstavlja jedinstvenu kombinaciju “moći i nemoći” (Ruddick 1980, 343), u kojoj se žrtvovanje nagrađuje (Gajić 2013). Naime, “majčina žrtva, (...) ne samo da se očekuje, nego postaje usađena u identitet kao njegova afirmacija. Patrijarhat patnju stavlja na pijedestal – patnja je svrha ženine egzistencije, a vrijednost žene zasniva se na vrijednosti donošenja novog života na svijet” (Rich 1986, 159 prema Gajić 2013, 294).

Na tragu ove diskusije, Gajić ističe da se “majke doživljavaju kao homogena skupina u kojoj nema varijeteta, što je u skladu sa esencijalizmom patrijarhata” (Gajić 2013, 301). Naturalizacija ženskog identiteta, zato predstavlja jednu od najtrajnijih posljedica privatne “ženama namijenjene” (Jerončić 2015, 6) sfere patrijarhata, u kojoj se smjenjuju “reproduktivni rad” (Jerončić 2015, 6) i neplaćeni rad u domaćinstvu. Komentarišući spregu privatne i javne sfere patrijarhata, Volbi kontinuirano napominje da disproporcionalna posvećenost radu u kući i podizanju djece ženu usporava u postizanju ciljeva van domaćinstva (Walby 1990).

U konačnom, kao rješenje konflikta u kojem se žena nalazi, nastupa ili “pregovaranje sa patrijarhatom” (Kandiyoti 1988, 274), odnosno pokušaj snalaženja u patrijarhalnom sistemu, ili suočavanje sa “predrasudama i kaznom” (Rudman and Phelan 2008; Glick and Fiske 1996 nav. prema Uğurlu et al. 2021, 223). Patrijarhat, stoga, predstavlja sistem represije u kojem su oni sa “manje moći, manje u mogućnosti da traže jednakost u pravima” (Benstead 2021, 242). U patrijarhalnom sistemu, Volbi tvrdi da žene ulaze u brak i poslove u domaćinstvu “zato što su alternative gore” (Walby 1990, 88). Time polako dolazimo do druge, podjednako važne, dimenzije patrijarhata – javnost. Naime, Volbi navodi da bi potčinjenost u privatnoj sferi bila značajno manja da u javnoj sferi nemamo patrijarhalne tendencije:

“Na individualnom nivou ne možemo razumjeti ženinu posvećenost domaćinstvu ukoliko ne razumijemo njene ograničene opcije na drugim mjestima, druge strukture suštinski bitno utiču na ženinu odluku da uđe u bračnu zajednicu” (Walby 1990, 88).

Za razliku od strategije isključivanja i individualne kontrole, javni patrijarhat preuzima “suptilnije” mehanizme kojima aktivno ojačava rodnu neravnopravnost (Walby 1990). Kao što smo i prethodno isticali, modernizacija nije dovela do toga da patrijarhat nestane, već da mehanizmi njegovog održavanja u javnosti budu sofisticiraniji (Walby 2020).

Danas je veoma nepoželjno konstatovati da žene treba da budu isključene iz politike ili da nemaju pravo glasa, ali se zato *isključivanje* zamjenjuje *subordinacijom* (Walby 1990, 179). Odnosno, žene jesu ušle u javnu sferu, ali “na nejednakim osnovama” (Walby 1990, 180). U javnom patrijarhatu “kontrola više nema personalizovan oblik, već je formalizovana i institucionalizovana” (Walby 1990, 24 nav. prema Jerončić 2015, 7). Privatna i javna sfera patrijarhata, kako i tvrdimo u ovoj doktorskoj disertaciji, nijesu odvojene, već predstavljaju “kontinuum” (Walby 1990, 180). Privatni patrijarhat je konstanta, ali je njegova održivost dominantno omogućena djelovanjem javnih aktera. Javni patrijarhat je, kako i pokazujemo u budućim sekcijama, prilagodio svoje mehanizme opresije feminističkim zahtjevima, odnosno pretvorio neke od “teško dobijenih pobjeda u nove zamke za žene” (Walby 1990, 201).

1.3.2. Dimenzija patrijarhata u javnoj sferi

Pravo glasa, pristup edukaciji i ulazak žena na tržište rada predstavljaju tri krupna rezultata feminističkih borbi u 20. vijeku, koja su omogućila prisutnost ženske populacije u javnoj sferi (Walby 1990). Međutim, umjesto očekivanja da će javna sfera služiti kao protivteža patrijarhatu, ubrzo se pojavila bojazan da je postala mjesto za osnaživanje privatnog patrijarhata (Walby 1990). Kako Jerončić (2015) navodi „žene nisu više ograničene samo na domaće ognjište, nego sad imaju celo društvo u kojem se mogu kretati i biti eksploatisane“ (Haralambos i Holborn 2002, 154 prema Jerončić 2015, 7). Razlika u platama, pristupu poslovima, subordinacija u javnom mnjenju, faktori su koji označavaju prelazak iz privatnog u javni patrijarhat, odnosno zamjenu „patrijarhalne strategije isključivanja (...) strategijom segregacije“ (Walby 1990, 187). Javni patrijarhat je ženama stvorio “dvostruko opterećenje” (Gajić 2013, 294), odnosno situaciju u kojoj se njihova privatna podređenost reprodukuje u javnosti. Uprkos tome što je ulazak žena na tržište rada obilježila razlika u platama (Gajić 2013), ipak je i dalje “*prirodno* da majka, a ne otac, uzima odsustvo za njegu djeteta” (Bok 2005, 393 prema Gajić 2013, 295). Kvantitativne promjene su dovele do toga da žene brojčano moraju biti zastupljene u javnoj sferi, ali se u kvalitativnom smislu nije zabilježio veliki progres (Walby 1990, 59).

Kao već portretisane u privatnom patrijarhatu, žene su morale da ulože više truda da bi se posmatrale kompetentnim za obavljanje važnih društvenih uloga (Prentice i Carranza 2002, 280). Nadalje, uprkos tome što je brojnim legislativnim inicijativama u prethodnom vijeku rodna neravnopravnost ublažena, sveukupni uticaj tih inicijativa je marginalan (Walby 1990, 197).

Jedna od glavnih “nuspojava” pomaka u ravnopravnosti žena i muškaraca u javnoj sferi, bila je mogućnost da žene slobodno napuste neželjeni brak. Volbi tvrdi da ta situacija predstavlja privid slobode, odnosno samo zamjenu u “formi patrijarhata” (Walby 1990, 197). Uprkos tome što više nisu pod kontrolom “individualnog patrijarha, žene ostaju subordinisane u drugim strukturama i praksama. Njihov prihod i životni standard više ne određuje suprug, već patrijarhalna država” (Walby 1990, 197). Dakle, država postaje akter koji vrši neravnopravnu raspodjelu moći (Mitchell i Lovegreen 2009).

U javnom patrijarhatu, stoga, kontinuirano svjedočimo diskrepanciji između formalne i suštinske uključenosti žena u različite javne sfere. Bensted, na primjer, tvrdi da države koje imaju izuzetno rigidne porodične zakone (poput Kuvajta, Ujedinjenih Arapskih Emirata, Saudijske Arabije i Libana) istovremeno nemaju najgori rezultat u učešću žena u tržištu rada ili u parlamentu (Benstead 2021, 238). Nadalje, Alžir koji bilježi nisku zastupljenost žena u vladi, paralelno “ima visok broj žena u parlamentu” (Benstead 2021, 238). Pomenute kontradiktornosti idu u prilog tezi koju iznosi Volbi – javni patrijarhat vrši aktivnu segregaciju žena, tretirajući njihovu prisutnost u javnoj sferi kao “moranje”, iza kojeg ne stoji stvarni napredak (Walby 1990). Bensted dalje objašnjava da je sistem kvota, koji bi brojčano trebalo da ublaži rodnu neravnopravnost, “lako primjenjiv” (Benstead 2021, 236), ali i nedovoljno efikasan:

“Kvote su (...) efektivna način da se ojača deskriptivna reprezentacija žena. Ali čak iako je više žena u politici, treba vremena da se njihova prava poboljšaju u drugim oblastima, poput porodičnog zakona. Mnoga od tih prava se *uopšte ne realizuju*.” (kurziv J.D. Benstead 2021, 236).

Javni patrijarhat stvara sistem mjera koje prividno mogu osnažiti participaciju žena, ali ostaje zarobljen u reprodukciji privatnog patrijarhata koji ima vrlo jasne smjernice o tome koji su poslovi namijenjeni ženama, a koji muškarcima, odnosno koji su njihovi maksimalni profesionalni kapaciteti. U patrijarhalnom sistemu širenje mikropreduzetništva među ženama rijetko vrši funkciju emancipacije, već je “namijenjeno instaliranju žena u mehanizam korporativnog ekonomskog poretka kao jednog od najviše izrabljivanih elemenata koji ostaje isključen iz formalnih oblika rada i zarobljen u poluformalnim oblicima” (Burcar 2019, 35). Dakle, uvidom u javni patrijarhat postajemo svjesni međuzavisnosti privatne i javne sfere, te samim tim i privatnih i javnih aktera koji zajednički portretišu ženske i muške rodne uloge.

Redukcijom žene na reproduktivnu funkciju, što je i jedno od centralnih obilježja privatnog patrijarhata, njena socio-ekonomska uloga se zanemaruje (Mihaljević 2019), a takođe i “implicira njena manja vidljivost u javnom prostoru” (Mihaljević 2019, 40). Loša primjena rezultata dugoročne feminističke borbe dovela je upravo do *paradoksa patrijarhata*, odnosno situacije u kojoj formalni i institucionalni uslovi rodne ravnopravnosti nijesu praćeni umanjnjem patrijarhalnih tendencija. Pojavni oblici patrijarhata, među kojima je i primjer selektivnog abortusa kojim se bavi ova disertacija, pokazuju da je u modernizovanom rodnom kontekstu vrlo nepopularno iznositi stavove prema kojima žene treba izopštiti iz javne sfere zato što su žene, ali one ipak ostaju “nježniji pol”, koji se dominantno ostvaruje u ulozi majke, posvećuje tradicionalnim ženskim poslovima i osjeća privilegovano kada rodi muško dijete (Yoon 2015). Budući da je jedna od osnovnih pretpostavki ovog doktorskog rada da se dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi osnažuju djelovanjem javnih aktera, od suštinskog je značaja predstaviti način na koji javni činoci rekonstruišu rodne uloge i dodatno oblikuju naše predstave o fenomenima muškosti i ženstvenosti. Sljedeće sekcije ove doktorske disertacije, stoga, u fokusu imaju medije kao jedne od najznačajnijih javnih aktera koji su ključ “patrijarhalnih odnosa u kulturi, kao i razlikovanja između diskursa muškosti i ženstvenosti” (Walby 1990, 104).

1.4. Sprega patrijarhata i medija

Dugoročno akademsko interesovanje za odnos medija i roda, rezultiralo je brojnim teorijskim perspektivama koje nerijetko ističu da mediji predstavljaju savremene „medijatore hegemonije“ (Bachmann, Harp i Loke 2018, 4), sa značajnim autoritetom nad javnim mnjenjem i mogućnošću oblikovanja rodni uvjerenja publike (Rakow 2001). Mediji predstavljaju dio “simboličke moći” (Edström 2018, 79) i prostor za predstavljanje neravnopravne raspodjele moći u rodni odnosima (Bock et. al 2019). Nadalje, mediji su prezentovani kao “glavni izvor za razumijevanje” (Mitchell i McKinnon 2019, 178) rodni uloga, dok istovremeno medijska konstrukcija roda nikada nije “nevina” (Richardson i Wearing 2014, 6), s obzirom na to da, kako je i tvrdila Volbi, utiče na percepcije o tome šta je prikladna “ženstvenost ili muškost” (Richardson i Wearing 2014, 6). Bez obzira na različite teorijske perspektive, u literaturi postoji konsenzus da medijski jezik nikada nije vrijednosno-neutralan (Van Dijk 2017), te da sposobnost medija da rekonstruiše rodne odnose u društvu potiče od činjenice da rod nije fiksna kategorija, već društveno-konstruisani fenomen koji se iznova definiše u medijskom diskursu (Bachmann, Harp and Loke 2018, 4).

Sociološka teorija roda koju koristimo u ovoj disertaciji dominantno nastoji da identifikuje aktere i faktore koji utiču na kreiranje homogene ili heterogene definicije društvenih fenomena. Jasno je da su agensi socijalizacije koji utiču na proizvodnju značenja tih fenomena, raznovrsni, poput porodice, škole, religijskih ustanova, političkog okruženja, društvenih grupa, ali i *medija*. Utemeljena je tvrdnja da mediji utiču na društvenu konstrukciju stvarnosti, ali se rijetko precizno pozicionira njihova uloga u odnosu na druge agense socijalizacije. Zato konstruktivistički pristup ističe centralnu pretpostavku prema kojoj je *jezik* „najvažniji sistem kroz koji ljudi konstruišu stvarnost“ (Amineh i Asl 2015, 13).

Jezik je sredstvo nad kojim mediji imaju apsolutnu moć, a koje vrlo lako može da oteža „razmišljanje izvan patrijarhalnog svjetonazora“ (Walby 1990, 100). Mediji su, stoga, agensi socijalizacije od kojih u velikoj mjeri zavisi „implicitno učenje i proces kultivacije“ (Genner i Suss 2016, 2). Mediji kultiviraju „svjetonazor i vrijednosti“ (Gener i Suss 2016, 1) i kontinuirano doprinose oblikovanju stavova koji su usvojeni primarnom socijalizacijom. Kratkoročni efekti medija se ogledaju u „kreiranju spoznaja i mehanizama imitacije“ (Anderson et al. 2014, 2), dok su dugoročni efekti identifikovani kao uticaj na „vjerovanja, percepcije, ponašanje, emocije, koji u krajnjem može rezultirati trajnim promjenama u ličnosti“ (Huesmann i Kirwil 2007 prema Anderson et al. 2014, 2). Dakle, mediji se nalaze u središtu – između faktora primarne socijalizacije i oformljenih stavova - njihova uloga je medijatorska:

„Mediji su moćni agensi socijalizacije koji osnažuju postojeće informacije kako bi formirali kognitivne strukture i povezanost između društvenih grupa i karakteristika koje one dijele (...). Kroz ponovljeno izlaganje medijima pojedinci stvaraju asocijacije između društvenih grupa (...) i njihovih stereotipnih karakteristika (...). Onda, te asocijacije postaju automatske – kada se aktivira određena društvena grupa, odmah se aktiviraju i stereotipi povezani sa njom“ (Anderson et al. 2014, 9).

Kao agens procesa inkorporiranja pojedinca/ke u društvo, medij svojim *rekonstruisanim* informacijama postaje sredstvo pomoću kojeg spoznajemo svijet. Ukoliko informacije koje dobijamo imputiraju ili amputiraju određena saznanja, nerijetko dolazi do kreiranja neutemeljenih stavova, dok stereotipna uvjerenja, plasirana putem medija, vrlo često imaju osnov u velikim društvenim polarizacijama. Striktna podjela na muške i ženske rodne uloge predstavlja jasan primjer društvene polarizacije, koja se *už* u interakciji i jako zavisi od rodne socijalizacije (Lindsey 2016). Mediji, sa svojom medijatorskom ulogom, djeluju na razne faze formiranja stavova, odnosno predstavljaju “dominantan izvor rodne socijalizacije djeci (...) koja trećinu svog vremena posvećuju gledanju televizije, (...) posebno su ranjiva i sklonija tome da vjeruju da je ono što se prikazuje na televiziji istina i stvarnost” (Lindsey 2016, 87).

Međutim, kako je proces socijalizacije trajan i odvija se kontinuirano tokom čovjekovog života, tako se i mogućnost medija da osnaže/suzbiju usvojena uvjerenja, ne završava prelaskom u ranu ili kasnu adolescenciju (Smetana 2017). Naime, istraživanja pokazuju da su mladim ljudima mediji jedan od ključnih stubova⁵ socijalizacije na osnovu kojih grade svoj rodni identitet (Porrovecchio 2013; Fischer et al. 2010; Anderson 2000). Rodni konstrukti koji se promoviraju putem medija mogu uticati na adolescente da žene redukuju na fizički izgled (Dill i Thill 2007). Istovremeno, prikaz ogoljenih i proporcionalnih ženskih tijela se promovira u medijima, dok je isključivo fizičko portetisanje muškog roda zastupljeno u značajno manjoj mjeri (Hoominfar 2019, 6). Predstavljanje žena kao seksualnih objekata ili dominantno posvećenih kućnim poslovima, "pomaže" publici da internalizuje tradicionalističke rodne uloge i primjenjuje ih na svoje "rodne sheme" (Leaper i Farkas 2015, 545). Učešće medija u rodnoj socijalizaciji, potvrđuje značaj njihove edukacijske uloge. Mediji su "moćni učitelji" (Prot et al. 2014, 366) i model njihovog izvještavanja može voditi osvješćivanju, rastu empatije, razumijevanju, kao i osuđivanju, omalovažavanju i stereotipizaciji (Prot et al. 2014).

U analiziranju uloge medija u kontekstu roda, neizostavno je ključno djelo Gej Tačman (Gaye Tuchman 1978) "*Simbolička anihilacija žena u masovnim medijima*", u kojem je autorka istraživala koliko prikaz žena u masovnim medijima škodi njihovom stvarnom životu, odnosno da li "ograničava njihovu sliku sebe i onoga što očekuju od života" (Carter 2012, 366). Simbolička anihilacija, odnosno *simboličko uništenje*, kao termin nastaje 1972. godine, kada je autor Džordž Gerbner (George Gerbner 1972) upozoravao na nezastupljenost žena u medijima, koja dovodi do njihovog potpunog odsustva iz javnog prostora, a „odsustvo znači simboličko uništenje“ (Gerbner 1972, 44). Gej Tačman je, nadovezujući se na Gerbnerovu ideju o simboličkom uništenju, tvrdila da američki mediji nedovoljno prikazuju žene, a kada ih prikazuju to čine u stereotipnim ulogama, koje sugeriraju da žene „nemaju moć“ (Tuchman 1978, 533). Gerbnerova teza je, stoga, na tragu Volbijine tvrdnje da javni patrijarhat promovira aktivnu subordinaciju žena (Walby 1990). Žene su, prema Tačman, u medijskom diskursu marginalizovane, „trivijalizovane i predstavljene kao djeca (...) kojoj je potrebna zaštita“ (Graber 2019, 385).

Koncept simboličkog uništenja je pokrenuo debatu u naučnoj zajednici, koja je dominantno vodila raspravu o tome da li mediji treba da prikazuju realnost (uz propratne probleme koji se nameću prilikom definisanja šta je realno, a šta ne) u njenoj ogoljenoj formi, time vjerno oslikavajući stanje u društvu i uvažavajući standarde istinitosti i tačnosti ili funkcija medija treba da bude drugačija (Carter

⁵ Uz porodicu i društvo (Porrovecchio 2013).

2012). Ako medije tretiramo kao sredstva za prosto prezentovanje onoga što se nalazi u društvu, onda je njihova edukativna, socijalizatorska i medijatorska uloga u potpunosti suvišna. Mediji ne treba da uljepšavaju ili da vrše distorziju stvarnosti, ali isključivo prenošenje informacija nije jedina i glavna uloga medija. U kontekstu rodne problematike, od medija se ne očekuje da prosto konstatuju duboku rodnu neravnopravnost u jednom društvu i time tvrde da odražavaju stvarno stanje. Mediji treba da *re*konstruišu stvarnost, odnosno da joj proaktivno pristupaju. Konstruktivistički pristup nameće medijima medijatorsku funkciju, pritom tvrdeći da umjesto što predstavljaju „realno“ značenje kategorija muškosti i ženstvenosti, mediji su zapravo uključeni u „aktivnu proizvodnju roda“ (Gill 2007, 12). Mediji su neizostavan dio društvenog života, a u definisanju toga šta znači biti žena, „moramo se pozvati na društvene faktore“ (Haslanger 2003, 318). Mediji, stoga, predstavljaju kreatore „kolektivnog sistema značenja“ (Lombardo i Meier 2016, 125). Van der Pas i Aaldering (2020) su sprovele meta-analizu 90 naučnih studija koje su istraživale medijsku prezentaciju preko 4000 političarki u svijetu (Van der Pas i Aaldering 2020, 134). Generalni zaključak njihove studije je da mediji prave jasnu distinkciju između političara i političarki, odnosno da:

„Političarke imaju više priča o svojim porodicama od muških kolega, njihov rod je češće spomenut, njihovo borbena ponašanje pretjerano naglašeno (...), dok je način na koji su političari predstavljeni u medijima dobar za muškarce – o njihovom učešću se izvještava pozitivnije, sa manje osvrta na privatni život“ (Van der Pas i Aaldering 2020, 134).

Dakle, osnovna pretpostavka ove disertacije je da mediji svojim izvještavanjem *osnažuju* postojeće patrijarhalne obrasce u odnosu na rodne uloge i time doprinose jačanju subordinacije žena. Pomenuta analiza predstavlja primjer pasivne i posmatračke uloge medija, uloge ogledala koja reflektuje ono što imamo u stvarnosti. Pasivnost te vrste ugrožava privilegiju medijske profesije da, činjenicom da raspolaže značajnim javnim prostorom, utiče na suzbijanje negativnih društvenih tendencija. Nadalje, mediji su takvim sistemom izvještavanja u konstantnom sukobu između suprotstavljenih tendencija – patrijarhalnih sa jedne, te feminističkih, sa druge strane (Harp 2019, 14), čime svoj *diskurs* stavljaju u službu ojačavanja ili ograničavanja disbalansa *moći* koji već postoji u društvu (Van Dijk 2017).

1.4.1. Značaj medija iz perspektive studija diskursa

Naglasili smo da u Volbijinom konceptu patrijarhata javna sfera predstavlja važnu dimenziju koja doprinosi održavanju patrijarhata. U javnoj sferi patrijarhalna kultura je jedna od najvažnijih društvenih struktura koja aktivno proizvodi patrijarhalne vrijednosti. Volbi u svojoj teoriji patrijarhata prepoznaje diskurs kao važno oruđe kulturološke društvene strukture koje služi za reprodukciju rodničkih nejednakosti. Međutim, u ovoj disertaciji tvrdimo da je za potpunije razumijevanje funkcionisanja javne sfere patrijarhata neophodan uvid u studije komunikologije, odnosno u studije diskursa, koje vrlo precizno određuju funkciju medija u patrijarhalnom sistemu. Naime, razumijevanje pozicije medija u portretisanju rodničkih uloga nije moguće bez ukazivanja na značaj medijskog *diskursa*, kao osnovnog elementa medijske komunikacije.

Mediji koriste jezik kao „sredstvo za izražavanje, ali i stvaranje društvene nejednakosti“ (Vuković 2014, 97). Prethodno smo naglasili da konstruktivistički pristup rodu ističe jezik kao dominantno sredstvo spoznaje stvarnosti, a da su mediji akteri koji imaju „vlasništvo“ nad javnim diskursom. Dakle, medijski diskurs je „društveno konstituisan i društvom uslovljen“ (Wodak 2014, 303). Istovremeno, u diskursu nikada ne postoji potpuna jednakost, naprotiv, često se dešava da „učesnici u komunikaciji nisu jednaki, u smislu da nemaju iste mogućnosti za kontrolisanje konteksta, učešće drugih učesnika, tema, dužine izlaganja i slično“ (Vuković 2014, 97). Nejednakost u diskursu nerijetko podrazumijeva da komunikator ima *moć*, odnosno superioran položaj u odnosu na komunikanta. Medijski diskurs je, stoga, odraz nejednakosti u „tehnicima, formi moći“ (Foucault 1982, 781), odnosno refleksija društvene neravnopravnosti. Uprkos tome što je povezanost diskursa i moći predmet brojnih analiza, teoretičari su se razlikovali u svom pristupu, odnosno interpretaciji posljedica i značaja diskursa za publiku.

Norman Fairclaf (Norman Fairclough) je diskurs definisao na osnovu tri dimenzije: prva dimenzija je lingvistička i ona se fokusira na diskurs isključivo kao na tekst, potom *diskurzivna* praksa, kao druga dimenzija koja tretira diskurs kao proizvod koji se aktivno „konzumira u društvu“ (Blommaret i Bulcaen 2000, 448), dok je treća dimenzija - diskurs kao *društvena* praksa, odnosno diskurs kao dio ideoloških i hegemonijskih procesa u društvu (Blommaret i Bulcaen 2000, 449). Upravo u posljednjoj dimenziji Fairclaf otkriva suštinsku funkciju diskursa kao odraza „hegemonijske borbe“ (Fairclough 1992, 93), to jest distorzije društvene moći. Fairclaf tvrdi da se diskurs fokusira na vezu društvenih struktura i praksi, odnosno da učestvuje u „konstruktivističkoj (reprezentaciji) različitih aspekata svijeta i u konstituisanju identiteta“ (Fairclough 1992, 11). Sa druge strane, Fairclaf vidi

klasu a ne *rod* kao dominantan izvor moći u društvu (Fairclough 1989, 34), zbog čega je ubrzo uslijedila feministička interpretacija diskursa (Walsh 2016).

Naime, Mills (Mills 1995) govori da “muškarci i žene konstruišu pojam o sebi kroz diskurzivne okvire” (Mills 1995, 2), odnosno da je rod “varijabla” (Litosseliti i Sunderland 2002, 6) ili pojava koja je “višeznačna, fluktuišuća i određena jezikom” (Litosseliti i Sunderland 2002, 6). Diskurs određuje naše ideje o “muškarcima, ženama, muškosti i ženstvenosti” (Havelková 2020, 435) i stavlja u kontekst komunikaciju na svim nivoima od “seksualizovanih komentara na ulici” (Havelková 2020, 436) do medija i javnog prostora (Havelková 2020). Subordinacija žena je diskurzivna (Van Zoonen 2006, 290), zato što su diskurs i društvo u odnosu kozavisnosti (Fairclough and Wodak 1997, cited in Van Dijk 2014, 467), što Tereza de Lauretis naziva “nasiljem retorike”⁶ (de Lauretis 1985, 239).

Značajan dio pomenutih feminističkih diskusija oslanjao se na Fukovu interpretaciju diskursa. Mišel Fuko tvrdi da je “retorika moći i moć retorike ista stvar” (Foucault 1982 nav. prema de Lauretis 1985, 243), te da su diskurs i odnosi moći ukorijenjeni u “društvenom neksusu” (Foucault 1982, 791) budući da je “društvo bez odnosa moći samo apstrakcija” (Foucault 1982, 791). Fuko smatra da se moć otkriva u jeziku, s obzirom na to da nijedan društveni disbalans ne može postojati bez diskurzivne dimenzije (Foucault 1972):

“Pretpostavljam da je u svakom društvu proizvodnja diskursa kontrolisana, selektovana, organizovana i raspoređena prema određenim procedurama, čija je uloga da spriječi moć i opasnosti koje moć donosi” (Foucault 1972, 216).

Za razliku od Fairclafa koji je, oslanjajući se na Gramšijevu teoriju hegemonije, istraživao kako hegemonijske ideologije „funkcionišu u jeziku“ (Liao i Markula 2009, 40), Fuko je, svojom post-strukturalističkom perspektivom bio fokusiran na „jezičko strukturiranje stvarnosti“ (Liao i Markula 2009, 40). Poznat po svom istraživanju koncepta seksualnosti, Fuko je tvrdio da moć koristi diskurs kao sredstvo za proizvodnju seksualnosti (de Lauretis 1985, 246). Naše poimanje seksualnosti neodvojivo je od diskursa jer ništa nije „van dometa diskurzivne moći“ (de Lauretis 1985, 246), niti bilo šta izmiče „diskursu moći“ (de Lauretis 1985, 246). Diskurs je za Fukoa bio više od teksta, slike, odnosa, predstavljao je izvor *znanja* i način *spoznavanja* (Liao i Markula 2009, 41).

Govoreći o ideji seksualnosti, Fuko stoga objašnjava da su „(...) zabrane, isključenja, ograničenja, vrijednosti, slobode, transgresije seksualnosti, sve njene verbalne ili druge manifestacije povezane sa

određenom diskurzivnom praksom“ (Foucault 1972, 213). Odnosno, konstruisanje različitih društvenih identiteta je „posljedica odnosa moći, mnogostrukih označavanja, razlike i isključivanja a ne konačna prirodno konstruisana datost, nepromjenljiva i nepomjeriva“ (Višnjić 2016, 20). Budući da je Fuko istraživač koji je jako puno vremena proveo na dekonstruisanju koncepta moći, površnom analizom bi se moglo zaključiti da u Fukoovoj teoriji moć predstavlja puki odnos nadređenosti i podređenosti, koji je karakterističan za Fairklafovo viđenje hegemonije, kao sistema u kojem superiorna grupa koristi jezik kao sredstvo dominacije nad onima koji se percipiraju kao inferiorni (Liao i Markula 2009, 41). Međutim, Fuko moć definiše kao *relacioni* koncept koji pripada svima – u njegovom viđenju moći postoje *nejednakosti*, ali ne i *bespomoćnost*. To znači da „svako ko nije fizički ograničen može da učestvuje u odnosima moći sa drugima“ (Liao i Markula 2009, 41) zato što moć ne postoji u izolaciji već se ostvaruje samo u međuljudskim odnosima. Svaki pojedinac/ka nužno učestvuje u odnosima sa drugim ljudima i u tom učestvovanju on/ona ima mogućnost da praktikuje moć (Foucault 2000). Zato Fuko odbacuje ideju o moći kao o negaciji slobode i „lažnu svijest“ (Foucault 2000, 340 prema Liao i Markula 2009, 41), kao izraz nemogućnosti učestvovanja u odnosima moći. Uloga diskursa je, stoga, da ojača određene grupe i poveća njihovu moć ili da ih oslabi. Fuko zato tvrdi da „pojedine grupe postaju moćne i uticajne *taktičkom upotrebom* diskursa“ (Liao i Markula 2009, 41). To podrazumijeva da diskurs sam po sebi nije manipulativan, ali to postaje u različitim kontekstima (Marko 2012).

1.4.2. Značaj konteksta – okretanje ka socio-kognitivnom pristupu analizi diskursa

Brojne diskusije o Fukoovom viđenju diskursa, nerijetko uključuju i teorijsku perspektivu Ervinga Gofmena (Erving Goffman), sociologa simboličkog interakcionizma koji se u svom radu bavio interpersonalnom komunikacijom i značajem konteksta u diskursu (Goffman 1981). Uprkos tome što ih karakterišu drugačiji pristupi, Gofmen i Fuko se češće interpretiraju kao *komplementarni*, a ne suprotstavljeni autori (Hacking 2004). Naime, Fukoov pristup je sa vrha do dna, dok Gofmen, svojim interesovanjem za interpersonalne odnose, zagovara individualni pristup – odnosno sa dna do vrha (Hacking 2004, 288):

„Fuko nam je dao načine da razumijemo šta se kaže, šta se može reći, šta je moguće, šta ima smisla (...). On nam nije dao ideju kako u svakodnevnom životu možemo da primjenjujemo

⁶ Tereza de Lauretis je tvrdila da je nasilje „orodnjeno u reprezentaciji“ (de Lauretis 1985, 240), odnosno da postoji međuzavisan odnos između retorike i nasilja. Pozivajući se na Deridu, de Lauretis tvrdi da ako imamo „nasilje u jeziku, bez obzira na pojavne forme nasilja u stvarnosti, onda takođe postoji i nasilje retorike“ (de Lauretis 1985, 240).

mogućnosti i nemogućnosti [diskursa]. Da bismo to razumjeli – moramo se okrenuti Gofmenu” (Hacking 2004, 300).

Gofmen je bio posvećen analizi verbalne i neverbalne komunikacije u prirodnom okruženju. Posmatrajući ljude u međusobnoj komunikaciji, njegovo interesovanje je bilo usmjereno ka otkrivanju *kontekstualnih* faktora koji oblikuju tu komunikaciju (Goffman 1981). Gofmen nije bio opterećen samo jezikom, već i „društvenom razmjenom između osoba, tonom, akcentom, jezikom tijela, gestovima, prekidima, tišinom“ (Hacking 2004, 278). Dakle, Fuko nam pomaže da uočimo značaj diskursa na apstraktnom nivou, a Gofmen posmatra niz faktora koji utiču na diskurs u svakodnevnim interpersonalnim odnosima.

Značaj konteksta je postao baza za kritičku struju unutar studija diskursa, koja je evoluirala na temeljnim pretpostavkama prethodno izloženih autora. Rut Vodak (Ruth Wodak), kao jedna od vodećih istraživačica kritičkih studija diskursa tvrdi da diskurs predstavlja društvenu praksu koja „implicira vezu između određenog diskurzivnog događaja i situacija, institucija i društvenih struktura“ (Wodak 2004, 303), time se u značajnoj mjeri oslanjajući na treću dimenziju Fairklafove teorije diskursa⁷. Istovremeno, Vodak tvrdi da diskurs uvijek „nastaje i interpretira se u kontekstu određenih istorijskih dešavanja, tj. u određenom vremenu i prostoru“ (Wodak nav. 2002, 12 prema Vuković 2014, 106). Kao što je i Gofman naglašavao važnost konteksta, tako je i Vodak smatrala da se u analizi određenog diskursa mora „dekonstruisati cijeli sociopolitički i istorijski kontekst u kome se realizuje određena društvena praksa“ (Vuković 2014, 106). Nadalje, Vodak navodi da je diskurs konstitutivni element svakog društva zato što omogućuje da se društvo transformiše ili da „održa status quo“ (Wodak 2004, 303). Suština kritičkog pristupa analizi diskursa je da razotkrije implicitne tendencije u društvu i da im da smisao. Diskurs, u ovoj perspektivi, ima ideološke efekte odnosno učestvuje u „produkciji i reprodukciji nejednakih odnosa moći“ (Wodak 2004, 303) među različitim društvenim grupama, pri čemu Vodak, za razliku od Fairklafa koji je klasu vidio kao dominantan izvor moći, naglašava i rod kao jednako važan koncept (Wodak 2004). Suština kritičke analize diskursa, prema Vodak, je učiniti „eksplicitno implicitnim“ (Wodak 2004, 304) odnosno koristiti diskurs za dekonstruisanje latentnih moći, ideologija, nejednakosti i „izazivanje površnih značenja“ (Wodak 2004, 304).

Međutim, prethodno izloženim pristupima diskursu nedostaje jedna suštinski važna dimezija – *kognicija*, koju je prepoznao Teun Van Dijk - jedan od utemeljivača kritičkih studija diskursa i takođe

⁷ Vidi str. 30.

jedan od najistaknutijih istraživača medijskog diskursa. Socio-kognitivne studije diskursa (*Socio-cognitive Discourse Studies – SDS*) (Van Dijk 2017, 4) predstavljaju posebno područje unutar kritičkih studija diskursa, koje uvode društvenu kogniciju kao „ključnu dimenziju koja nedostaje“ (Van Dijk 2017, 3) u teoriji diskursa. Naime, Van Dijk tvrdi da moć nije jedini faktor koji utiče na medijski diskurs, zato što je društvena kognicija dodatni element koji posreduje vezu između diskursa i društva. Društvena kognicija predstavlja niz individualnih „mentalnih modela“ (Van Dijk 2017, 22) koji se identifikuju u medijskom jeziku kao „subjektivna interpretacija događaja ili situacija“ (Van Dijk 2017, 7). Mentalni modeli su sačinjeni od pojedinačnih mišljenja, stavova i emocija i moraju biti detektovani u analizi diskursa, zato što imaju značajan persuazivni potencijal. Medijski diskurs nikada nije slučajan i, u kontekstu socio-kognitivnih studija diskursa, namjera medija je da „prenese mentalni model govornika/ce ili pisca“ (Đorđević 2020, 3), odnosno da prenese njegovo/njeno mišljenje, emocije i stavove.

Za socio-kognitivne studije diskursa je karakteristično da prave obrt u takozvanom „teorijskom radikalizmu“ (Milivojević 2008, 46) odnosno generalnoj tendenciji u teoriji medija da se publika smatra pasivnim posmatračem. Socio-kognitivni pristup je „izmijenio način posmatranja medijskih efekata“ (Milivojević 2008, 46), odnosno doveo do toga da se publika vidi kao „razuđena, komunikacijski kvalifikovana društvena grupa čija aktivnost određujuće utiče na ishod komunikacije“ (Milivojević 2008, 45). To zapravo znači da iako je cilj medija da prenesu određena mišljenja, stavove i emocije, prijem medijskih poruka zavisi od pre-definisanih mentalnih modela publike. Socio-kognitivne studije diskursa ne mogu utvrditi šta su tačno konzumenti medija mislili/osjećali prije susreta sa medijskim diskursom, ali nam govore da su mediji u stanju da aktiviraju različite kognitivne odgovore u svojoj publici (Đorđević 2020; Van Dijk 2017), odnosno da osnaže ili suzbiju uvjerenja koja su već tu.

Van Dijk tvrdi da novinari/ke čine takozvanu simboličku elitu, koja diskursom utiče na vrijednosti, uvjerenja, ideologije (Van Dijk 2008, 14), te da se kontrola uma najčešće dešava simbolički, a ne ekonomski (Van Dijk 2008, 14). U cilju dekonstruisanja djelovanja simboličkih elita i vrijednosti koje promovšu, neophodan je uvid u diskurs, odnosno u *diskursne strategije* koje se koriste, kao i u aktere koji učestvuju u komunikaciji (Van Dijk 2008). Socio-kognitivne studije diskursa pretpostavljaju postojanje *kognitivnog interfejsa*, odnosno tačku u kojoj se diskurs novinara/ki i konzumenata medija susrijeće, u kojoj se zapravo dešava interakcija mentalnih modela medija i publike (Van Dijk 2017). Svrha socio-kognitivnog pristupa je da ispita prirodu te interakcije. Stoga, SDS analiza nije

kompletna bez istraživanja novinarskog diskursa i diskursa publike. Svrha socio-kognitivnog pristupa je da u diskursu istraži stavove, mišljenja i emocije onih koji kreiraju medijski sadržaj, ali i onih koji ga konzumiraju (Đorđević 2020, 3). Socio-kognitivni pristup je, zato, naročito primjenjiv na onlajn medije u kojima se komentari korisnika proizvode prilično deregulisano. SDS predstavlja interaktivni model koji je od suštinskog značaja za istraživanje veze između medija i roda, naročito u kontekstu patrijarhalnih tendencija poput selektivnog abortusa. Važno je istražiti da li akteri koji imaju stvaran uticaj na javno mnjenje zapravo iznova doprinose ojačavanju patrijarhalnih uvjerenja. Istovremeno, jednako je bitno evaluirati publiku i njenu diskurzivnu interakciju sa medijima.

Van Dijk je u svojoj teoriji diskursa nerijetko diskutovao o medijskoj manipulaciji, pritom tvrdeći da manipulacija koja se dešava „posredstvom kreiranja određenog diskursa vrlo često uzima formu mentalne manipulacije“ (Van Dijk 2008, prema Marko 2012, 136). Odnosno, kognitivna manipulacija utiče na naše razumijevanje određenih stvari i pojava i na formiranje „pristrasnih mentalnih modela i društvenih reprezentacija kao što su znanje i ideologije“ (Van Dijk 2008, 359). Davor Marko je u svojoj analizi Van Dijkove teorije o diskursu na jasan način predstavio značaj medijskog diskursa i kognitivne dimenzije:

„Izveštavanje o određenim pojavama, određenim grupama, na jedan kontinuirani način, pripisujući im određene karakteristike stereotipiziranjem, stvara u glavama onih čiji se sistem vrednosti kreira unutar jednog takvog diskursa određenu mentalnu sliku koja za njih postaje neupitna istina. Upravo je taj element važan za bolje razumevanje i analitičko sagledavanje odnosa različitih diskursa i društva unutar kojeg se oni proizvode. Teško je, tvrdi Van Dijk, dokučiti na koji način određene društvene situacije i društveni odnosi utiču na tekst i komunikaciju ukoliko se ne razume na koji način obični ljudi shvataju i interpretiraju određene društvene uslove u smislu demonstracije usvojenih mentalnih modela (sistema vrednosti) i modela ponašanja“ (Marko 2012, 136).

Dakle, bez obzira na dvosmjernan odnos između medija i publike i aktivno učešće konzumenata medija u kreiranju tog diskursa, socio-kognitivni pristup počinje sa analizom *medija*, upravo imajući u vidu da medijski diskurs služi kao „okidač“ za pre-definisane stavove i mišljenja konzumenata. SDS prvo analizira diskurzivnu strukturu medija, a potom istražuje kako medijska informacija utiče na diskurs konzumenata, koji je odraz njihovih mentalnih modela (Đorđević 2020, 1). Medijski diskurs ima snažan potencijal da utiče na kogniciju odnosno na razumijevanje, shvatanje i prihvatanje određenih društvenih pojava, zbog čega i javnom promocijom patrijarhata šalje poruku da je rodna nejednakost prihvatljiv način funkcionisanja društvenog sistema.

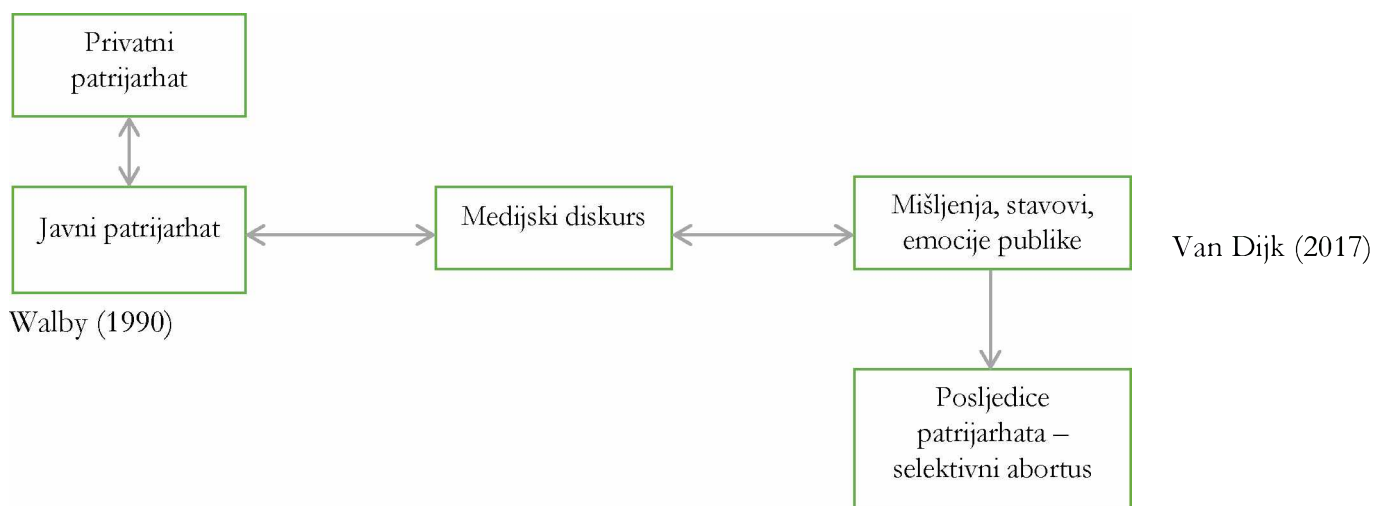
U socio-kognitivnom pristupu uloga medija se ispituje na temelju vrijednosti, što predstavlja jako osjetljivo područje koje, kada se jednom formira, vrlo ga je teško modifikovati. U Markovom citatu (2012) je naglašeno da je nemoguće razumjeti diskurs ukoliko ne razumijemo kako misle i šta vrednuju obični ljudi. U ovoj doktorskoj disertaciji multidisciplinarnim i multimetodskim pristupom dobijamo upravo uvid u patrijarhalne stavove, odnosno podršku patrijarhalnim vrijednostima u javnoj i privatnoj sferi među „običnim“ građanima i građankama, što predstavlja neizostavnu bazu za razumijevanje njihovog diskursa u javnom prostoru. Zato je jako važno utvrditi koje patrijarhalne dimenzije postoje u jednom društvu, a potom i da li mediji transponuju patrijarhalne vrijednosti u diskurs i time produbljuju patrijarhat koji je potencijalno prisutan u sferi privatnosti građana i građanki.

1.5. Sažetak

U prvom poglavlju doktorske disertacije predstavili smo teorijski i konceptualni okvir rada. Naglasili smo da je disertacija interdisciplinarna, odnosno da se nalazi na presjeku sociološke teorije roda i komunikoloških teorija. Na samom početku smo razdvojili kategorije pola i roda, tvrdeći da pol predstavlja biološko obilježje, a rod društveni konstrukt. Razlikovanje pola i roda smo koristili kao bazu za predstavljanje krovnog teorijskog koncepta koji koristimo u ovoj disertaciji, a to je teorija patrijarhata Silvije Volbi, prema kojoj su poimanja o rodu uvijek društveno konstruisana, a patrijarhat definisan kao sistem javnih i privatnih društvenih struktura i praksi koje aktivno subordiniraju žene, te promovišu dominaciju muškaraca. Predstavljajući teorijski okvir, tvrdili smo da rodna neravnopravnost počinje u privatnoj sferi, ali je neodrživa bez „podrške“ javne sfere. Diskutujući o javnoj sferi patrijarhata, medije smo predstavili kao ključne aktere koji suzbijaju ili ojačavaju patrijarhalna uvjerenja prisutna u privatnoj sferi. Budući da konstruktivistički pristup rodu jasno definiše jezik kao dominantno sredstvo spoznaje stvarnosti, Valbijinu teoriju patrijarhata smo nadogradili komunikološkom perspektivom koja ističe značaj medijskog *diskursa* i njegov potencijal da utiče na to šta ljudi misle o određenim pojavama ili kako vrednuju različite društvene fenomene. Tvrđili smo da mediji predstavljaju „produženu ruku“ privatnog patrijarhata, odnosno javne aktere koji u velikoj mjeri mogu reprodukovati patrijarhalna uvjerenja koja otpočinju u zoni privatnosti. Pozivajući se na socio-kognitivnu teoriju diskursa, naglasili smo da medijski diskurs ima potencijal mentalne manipulacije, odnosno modifikovanja mišljenja, stavova i emocija publike. Istovremeno, naglasili smo da medijska publika, nasuprot brojnim teorijskim interpretacijama, nije pasivan primalac medijskih poruka, već u njih unosi svoje prethodno usvojene mentalne modele, odnosno

pre-definisane vrijednosne sisteme. Mediji i publika se, stoga, nalaze u odnosu međuzavisnosti, ali su mediji, kao nesumnjivi „vlasnici“ javnog prostora, prva karika u tom dvosmjernom odnosu. Preciznije, od medija kreće *reinterpretacija* stvarnosti, odnosno reprodukcija ili kritika patrijarhata. S obzirom na to da konceptualni okvir ove doktorske disertacije, kojim objašnjavamo pojavu selektivnog abortusa, predstavlja kompleksnu interakciju između različitih aktera i teorijskih perspektiva, sljedeći grafički prikaz precizno izlaže teorijski model na koji se oslanjamo u radu:

Figura 1. *Konceptualni okvir doktorske disertacije*

Dakle, u lijevom uglu vidimo model patrijarhata Silvije Volbi koji podrazumijeva privatnu i javnu sferu, pri čemu patrijarhat, kako smo i tvrdili u ovom poglavlju, počinje u privatnoj sferi. Privatni patrijarhat u velikoj mjeri zavisi od javne sfere patrijarhata, koja je u međuzavisnom odnosu sa medijima, koje u ovoj tezi ističemo kao najznačajnije medijatore patrijarhalnih uvjerenja. U ovom modelu vidimo da se mediji, odnosno medijski diskurs nalazi u *sredini* - on posreduje između patrijarhalnih stavova i posljedica patrijarhata. Medijski diskurs je, nadalje, u međuzavisnom odnosu sa svojom publikom u kojoj vrši aktivno formiranje mentalnih reprezentacija, odnosno mišljenja, stavova i emocija publike o rodnim pitanjima. Istovremeno, publika u interakciji sa medijima otkriva svoje pre-definisane vrijednosne sisteme koji medijima služe da preciznije oblikuju svoj diskurs opipavajući svjetonazor publike. U desnom uglu ovog modela se zato nalazi socio-kognitivna teorija diskursa, prema kojoj medijske informacije nerijetko uzimaju formu mentalne manipulacije, budući da diskurs ne utiče samo na *spoznavaju* određenih pojava već i na našu vrijednosnu orijentaciju prema njima.

Stoga, sprega privatne i javne sfere patrijarhata oličena u medijskom diskursu, rezultira jasno definisanim stavom prema pojavnim oblicima patrijarhata – odnosno podržavanju ili osporavanju selektivnog aborutsa koji je u fokusu ove doktorske disertacije. Važno je naglasiti da je ovaj model definisan na bazi korelacije, a ne uzročnih veza, budući da je cilj doktorske disertacije da utvrdi *povezanost* između različitih aktera, a ne njihovu uzročnu vezu. Time je ovaj model podložan za dodatne modifikacije u budućim istraživanjima, odnosno za identifikaciju dodatnih aktera koji su relevantni za razumijevanje posljedica patrijarhata.

POGLAVLJE II

MEDIJI – FAKTORI STAGNACIJE ILI UTEMELJITELJI PROMJENE

2.1. Zašto mediji – važnost i društvena pozicija

„Demokratija funkcionise najbolje kada su njeni građani/ke informisani“ (Aalber et al. 2010, 256). Ovaj iskaz sažima jednu od ključnih funkcija medija, od koje u velikoj mjeri zavisi održivost demokratije. Mediji su dužni da pružaju uravnotežene, tačne, blagovremene, poštene i istinite informacije koje omogućavaju građanima/kama da donose *informisane* odluke u demokratskom društvu (Carpini i Keeter 1996). Jedna od prvih teorijskih definicija značaja medija sažeta je u tzv. teoriji „magičnog metka“ (Magic Bullet Theory), odnosno teoriji hipodermijske igle (Hypodermic Needle) Harolda Lasvela (Harold Lasswell), koji je tvrdio da masovni mediji imaju direktan, snažan i prodoran efekat na publiku (Lasswell 1948). Mediji, prema ovoj teoriji, „ubrizgavaju poruku u um publike, što, posljedično, utiče na promjenu ponašanja“ (Nwabueze i Okonkwo 2018, 3). Stuart Hol (Stuart Hall 1996) je, sa druge strane, govorio o modelu enkodiranja i dekodiranja, prema kojem je publika ta koja bira kako će interpretirati medijsku poruku, da li će je nekritički prihvatiti, prihvatiti i donekle modifikovati prethodna uvjerenja ili u potpunosti odbaciti (Hall 1996).

Mediji i publika su nesumnjivo u uzročno-posljedičnoj vezi, u kojoj nije jednostavno utvrditi šta je uzrok, a šta posljedica. Međutim, mediji, s obzirom na to da predstavljaju jedan od najvažnijih javnih društvenih aktera, imaju *moć* i *sredstva* koja im olakšavaju upravljanje javnim mnjenjem. U prilog važnosti medija u društvu, govori i termin „medijalizacija“ (Mazzoleni i Schulz 2010, 247), koji označava visoku zavisnost političkih institucija od medija (Mazzoleni i Schulz 2010). Medijalizacija, zapravo, pokazuje da mediji imaju potencijal ne samo za prenošenje poruka, već i za aktivno učešće u društvenim i kulturološkim promjenama. Bernard Manin (1997) je govorio o „demokratiji publike“ (audience democracy), gdje centralno mjesto zauzima javna sfera u kojoj mediji diktiraju tok „debate o javnim odlukama“ (Beus 2011, 19). Deliberativna demokratija (Gutmann i Thompson 2009) predstavlja drugi koncept kojim se označava sistem djelovanja političara/ki i institucija, koji je uslovljen javnim diskursom i mogućnošću javnog analiziranja najvažnijih društvenih odluka. Demokratski sistem, budući da počiva na kvalitetnom informisanju, u velikoj mjeri zavisi od medija i od načina na koji mediji konstruišu stvarnost. U teoriji medija su sveprisutni termini adžende-setinga, prajminga i frejminga, koji na različite načine ukazuju na odnos medija prema publici i informacijama

koje posjeduju. Adženda-setting predstavlja sposobnost medija da sami određuju prioritet i redosljed među mnoštvom informacija, čime dolazimo do drugog efekta – prajminga, koji podrazumijeva medijski posredovan uticaj na percepciju publike o tome šta je manje ili više važno u određenom društvu (Scheufele 2000). Frejming se, sa druge strane, fokusira na „strukturalne karakteristike informacije“ (Van Duyn i Collier 2019, 31), odnosno na vrijednosti i attribute koje mediji daju određenoj vijesti. Kombinacija pomenutih efekata, svjedoči o tome koliko medijska poruka učestvuje u oblikovanju svijesti javnog mnjenja o društvenim pitanjima. Nametanje prioriteta i vrijednosti ima ili obrazovni i senzibilizujući efekat na javnost ili efekat alijenacije i stereotipizacije društva. Mediji pružanjem kvalitetnih informacija postaju jedan od vodećih obrazovnih faktora u društvu, ali tenzija nastaje između logike medijskog tržišta i onoga što bi trebalo da bude idealan medijski proizvod. Naime, stav kojim se rukovode medijske industrije je da su mediji uspješni ako su hiper-konzumirani, stoga je medijski proizvod nerijetko stvoren na temelju ujednačavanja, unificiranja.

Mediji zato postaju „sistemi za pakovanje simboličnih proizvoda i njihovu brzu i što jeftiniju distribuciju“ (Garnham 2000, 59). Pojavom sistema masovnog komuniciranja, sadržaj koji se plasira javnosti nastaje po univerzalnom kalupu. Svjesnost o potrebama neodređenog broja lica uslovljava kreiranje vijesti, koje mora biti takvo da zadovolji što više potreba. Masovni mediji su unaprijed osuđeni na obraćanje publici koja nije lično određena, dakle masi, koja je povrh toga, od medija razdvojena, bilo prostorno, bilo vremenski (Malović 2005). Na taj način pojedinci/ke bivaju izloženi kreiranju predstave o nečemu sa čime se najčešće iskustveno *nijesu* ni suočili. Novije studije tvrde da ljudi pridaju važnost medijskim informacijama zato što „*percipiraju* efekte medija“ (kurziv J.D, Baugut i Neumann 2020, 66). Odnosno, šta se zaista dešava u stvarnosti postaje nevažno, zato što se kroz filter medija propuštaju informacije koje kasnije utiču na individualne „stavove, emocije i ponašanje“ (Baugut i Neumann 2020, 66). Strombak (Strömbäck 2011) je uticaj percepcije prepoznao kroz tvrdnju da će se „ako ljudi misle da su mediji moćni, onda i ponašati kao da su zaista moćni, nezavisno od toga da li je njihova percepcija tačna“ (Strömbäck 2011, 427).

Jasno je da su mediji ti koji na raspolaganju imaju širok dijapazon alatki za interpretaciju činjenica i oblikovanje društvenih normi. Upravo u njihovoj privilegiji da raspolazu javnim diskursom, otkriva se ili edukacijska ili manipulacijska uloga medija. Mediji su neophodnost svakog društva – a naročito demokratskih poredaka, gdje zadovoljavaju različite potrebe javnosti. U teoriji medija je poznata podjela na informacijsku ulogu medija i ulogu zabave (Malović 2004), ali jedan od najvažnijih

aspekata medijskog uticaja ostaje nedovoljno istaknut – edukacija. Neka od ranijih tumačenja edukacijske uloge medija bila su izrazito skeptična (Clark 1994). Govoreći o uticaju medija na studentsku populaciju, Ričard Klark (Richard Clark 1994) je tvrdio da su “mediji samo sredstva koja daju određene instrukcije, ali ne utiču na postignuća studenata/kinja” (Clark 1994, 22). Klark je tvrdio da mediji mogu da utiču na “brzinu učenja” (Clark 1994, 27), ali samo će adekvatna upotreba institucionalnih “metoda edukacije” (Clark 1994, 27) postići direktan efekat.

Mediji nikada ne mogu zamijeniti institucionalne oblike edukacije, niti se od njih to očekuje, ali svojim djelovanjem sužavaju ili šire svijest javnosti o pitanjima koja su u javnom interesu. Arias (2019) navodi da mediji utiču na društvene norme na dva načina: individualnim i društvenim kanalima (Arias 2019, 564). Naime, individualni efekti se postižu mehanizmima ubjeđivanja gdje je naglasak na “persuazivnom potencijalu sadržaja, koji pokreće individualni proces učenja, nadograđuje lične vrijednosti i vjerovanja” (Arias 2019, 564). Društveni mehanizmi uticaja medija na svjetonazor publike su, sa druge strane, svepristupniji i efektivniji (Arias 2019). Uticaj medija na društvene norme društvenim mehanizmima ostvaruje se prije svega kroz činjenicu da su medijske informacije *javne* (Arias 2018, 564). Javnost medijskih informacija obezbjeđuje pojedincima/kama da pozicioniraju svoje stavove i vrijednosti u odnosu na druge ljude. Dakle, javni karakter medija i informacija koje objavljuju obezbjeđuje publici ne samo da nadogradi svoja uvjerenja, već da nadogradi i uvjerenja o tome “koliko društvo dijeli njihove stavove” (Arias 2018, 565).

Osviješćenost o opšteprihvaćenim društvenim stavovima i normama, stoga, predstavlja jednu od najvažnijih posljedica medijskog djelovanja. Novije teorijske perspektive navode da je edukacijska uloga medija superiorna u odnosu na informacijsku ulogu budući da je javnom mnjenju potrebno “dijeljenje normativnih pogleda” (Bimber i de Zúñiga 2020, 709) jer čak i u idealnim okolnostima “građani/ke ne mogu biti adekvatno informisani o svim pitanjima tokom dana” (Bimber i de Zúñiga 2020, 708). Odnosno, javna sfera nije “mašina za proizvodnju istine” (Bimber i de Zúñiga 2020, 708), ali jeste “jedan od ključnih elemenata u procesu formiranja mišljenja” (Višnjić 2016, 33).

Na tragu medijskog uticaja društvenim mehanizmima je i koncept “pluralističkog neznanja” (Miller i McFarland 1987), prema kojem su konzumenti medija u stanju da svoje lične stavove prilagođavaju stavovima većine, da ne bi bili u neskladu sa zajednicom (Arias 2018). Dakle, medijska reprezentacija informacija u velikoj mjeri opredjeljuje društvenu atmosferu i kolektivnu svijest o važnim fenomenima. Kako Milivojević (2004) navodi – “mediji u stvari ‘prikazuju’ stvarnost – predstavljaju je i u odsustvu. Za određenu publiku re-kreiraju predstavu, re-prezentuju objekat, osobu, problem u

njegovom odsustvu. Prepoznaju, imenuju i simbolički fiksiraju stvarnost” (Milivojević 2004, 12). Mediji su, iako bazično zamišljeni kao sredstva informisanja, postali re-interpretativni dok je njihov “prvobitno zamišljeni ‘prosvjetiteljski’ karakter zamijenjen mehanizmima manipulacije” (Višnjić 2016, 34).

Međutim, dok sa jedne strane imamo pluralizam neznanja, istovremeno se, sa druge strane, pojavljuje fenomen “komunikativne heterogenosti” (Dahlgren 2005, 152) koji označava izuzetnu fragmentaciju u javnom mnjenju pod uticajem medijskih informacija, a naročito onih koje potiču od onlajn medija (Bruns 2018, 311). Mediji su akteri koji svojom re-interpretativnom funkcijom pronalaze ciljnu grupu i serviraju joj, kako je Milivojević (2004) naglasila, informaciju *u odsustvu*. Dobijene informacije mogu služiti ili integraciji ili heterogenizaciji društva. U komunikativnoj heterogenosti dešava se upravo drugi scenario – da različite društvene grupacije “usmjerene na medijske izvore koji im odgovaraju, razvijaju ‘grupno mišljenje’ i uspostavljaju jasno definisane identitete unutar svojih grupa, time posmatrajući sa prezirom i animozitetom bilo koju drugu grupu koja ne dijeli njihove ideale” (Bruns 2018, 311).

Mediji imaju jasnu sliku o tome da publika nije “monolitna” (Nelson 2021, 2354), odnosno da informacija koja prolazi u jednom dijelu auditorijuma, potpuno je nepoželjna za drugi. Važnost medija vidljiva je upravo u njihovoj sposobnosti da vrlo proizvoljno odlučuju “do koga žele da dopru svojim vijestima” (Nelson 2021, 2354), odnosno, na čiji sistem znanja i uvjerenja žele da utiču. Van Dijk (2017), kako smo i naveli u prethodnom poglavlju, govori o činjenici da manipulativni diskurs u velikoj mjeri može “kontrolisati mentalne modele publike” (Van Dijk 2017, 252), koji zapravo predstavljaju mišljenja, stavove i emotivan odnos prema stvarnosti (Van Dijk 2017). Mediji su ti koji kontrolišu diskurs, a kontrola nad diskursom podrazumijeva i indirektnu kontrolu nad mišljenjem ljudi, koja na kraju rezultira kontrolom akcija (Van Dijk 2008, 13-14, prema: Valić-Nedeljković 2012, 17). Dakle, mediji su jedan od najvažnijih i najmoćnijih javnih aktera koji se bore za prevlast nad znanjem i značenjem koje auditorijum pridaje određenim društvenim praksama. Mediji se bore za prevlast nad društvenim prioritetima koristeći diskurs kao glavno sredstvo, koje diktira važnost tema i time opredjeljuje senzibilisanost publike na različite teme. Mediji i auditorijum su u simbiotskoj vezi, ali medijski diskurs počinje *od medija*, zbog čega je naročito važno dekonstruisati diskursne strategije u medijskom prostoru i jasno predstaviti način na koji se proizvode medijske informacije, od koga i za koga (Višnjić 2016, 32-33).

2.2. Mjerljivost proaktivnosti medija

Uprkos tome što se u literaturi često govori o proaktivnoj ulozi medija - u istraživačkom, ali i u teorijskom okviru nerijetko izostaje diskusija o indikatorima medijske proaktivnosti (Prochazka i Schweiger 2019; Burgess 2010; Groseclose i Milyo 2005). Naime, jasno je da su mediji dužni da se rukovode profesionalnim standardima izvještavanja i da svojom edukacijskom funkcijom, o kojoj smo prethodno govorili, imaju mogućnost da pokrenu društvene procese, utiču na razumijevanje društvenih pojava i skreću pažnju na marginalizovane teme. Međutim, pitanje je kako, u realnim kontekstualnim uslovima, prepoznati proaktivnost medija i njihovu stvarnu zainteresovanost da temu obrade dubinski, a ne površno. Dva elementa medijskog diskursa koja se vrlo sporadično diskutuju u medijskim analizama, a indikativna su za proaktivnost medija, predstavljaju *povod* i *medijski žanr*.

Povod medijske priče nam otkriva čime se mediji “rukovode kada biraju predmet svog zanimanja” (Valić-Nedeljković 2007, 68), a uglavnom se može podijeliti na aktuelne događaje političkih i nepolitičkih aktera, medijsku inicijativu i pseudodogađaje (Valić-Nedeljković 2007, 69). U društvima koje karakteriše visok nivo političkog paralelizma (Hallin i Mancini 2011), odnosno izražen uticaj političkih partija na medijski sadržaj, *aktuelni događaji političkih aktera* predstavljaju dominantan povod medijskog izvještavanja. Jasno je da se time ugrožava *medijska inicijativa*, odnosno mogućnost medija da sami pokreću novinarske priče i da ispunjavaju svoje osnovne funkcije. Važno je da mediji budu akteri koji *pokreću* diskusiju o temama koje su u javnom interesu, odnosno o temama koje zadovoljavaju potrebe svih građana/ki bez obzira na njihove polne, etničke, vjerske ili socijalne razlike (Valić-Nedeljković 2007, 68). O odgovornom novinarstvu se ne može govoriti ukoliko politički ili drugi relevantni društveni činioci, poput nevladinih organizacija, motivišu većinu medijskih priča. Mediji imaju suštinski važnu ulogu u istraživanju relevantnih društvenih fenomena i tretiraju se kao jedan od najvažnijih stubova demokratskog društva. Od medija se, stoga, očekuje da pokazuju *kontinuirani* interes za društvene probleme. Mediji treba da tragaju za “tišinom u društvu” (Pickard 2019, 165), odnosno da “podignu” glas onih koji su diskriminirani. Zato je jako važno ukazivati na povod medijskih priča i kontinuitet medijskog interesovanja za društvene pojave.

Izostankom medijske inicijative narušavaju se standardi izvještavanja, odnosno uravnoteženost medijskih informacija i istovremeno se ograničava mogućnost konzumenata da uz “zdravo informisanje” (Edgerly i Vraga 2019, 809) aktivno participiraju u društvu. Osim dominantne

posvećenosti aktuelnim događajima političkih aktera, mediji u velikoj mjeri ugrožavaju svoj sadržaj i mogućnost proaktivnog djelovanja objavom *pseudodogađaja*. Burstin (Boorstin 1971) je jedan od prvih autora koji se bavio fenomenom pseudodogađaja, naglašavajući da su pseudodogađaji uvijek a) planirani, sa dominantnom svrhom da budu b) objavljeni u medijima, c) vrše distorziju stvarnosti i d) svjedoče sami o sebi (Boorstin 1971, 255). Glavna odlika pseudodogađaja je da moraju biti medijski “predstavljani da bi se posmatrali kao realnost” (Parks 2021, 125). Burstin je otkrivajući karakteristike pseudodogađaja upravo tvrdio da “ne zna šta je stvarnost, ali zna šta je iluzija” (Boorstin 1987 nav. prema Parks 2021, 124), time naglašavajući da pseudodogađaj uvijek uključuje određeni stepen obmane.

Konferencije za štampu političkih aktera predstavljaju jedan od najzastupljenijih pseudodogađaja. Takođe, političari/ke koriste neslužbene kanale komunikacije kako bi plasirali informaciju koja će kasnije postati predmet pseudodogađaja (Valić-Nedeljković 2007):

“To su na neki način “indirektne izjave”, odnosno prikrivene vijesti, one koje službena politika ne želi da mediji objave s jasno navedenim izvorom (cloaked news). Taj pseudodogađaj proizvodi niz novih pseudodogađaja, kao što su izjave, priopćenja, reakcije, jer je informacija i procurila da bi se provjerilo kako će biti primljena u javnosti. Nije neuobičajeno da se takva informacija objavi na početku konferencije za novinstvo ili u njezinom neslužbenom dijelu u obliku povjerljivog razgovora, odnosno upozorenja danog pojedinim, odabranim novinarima, kako bi se uskoro nešto moglo dogoditi” (Valić-Nedeljković 2007, 72).

Kako Parks navodi, politički akteri “rutinski iskorišćavaju (...) komunikaciju tako što konstruišu fenomene koji izgledaju spontano, ali su zapravo pažljivo osmišljeni i mukotrpno izvedeni” (Perks 2021, 124). Pseudodogađaji takođe pogoduju popunjenom novinarskom rasporedu, u kojem su novinari/ke u konstantnoj potrazi za informacijama, pokušavajući da prvi objave novost. Pseudodogađaji zato ubacuju novinare/ke u “zamku njihovih rutina” (Tandoc i Skoric 2010, 33), budući da im čine izvore dostupnim na jednom mjestu, a prikupljanje podataka značajno lakšim od traganja za informacijama i izvorima van konferencijske sale (Tandoc i Skoric 2010, 33). Dakle, ukoliko medijski sadržaj obiluje pseudodogađajima i aktuelnim događajima političkih i nepolitičkih aktera i to u posljednjem slučaju, izvan obima koji zahtijeva svakodnevno informisanje, jasno je da inicijativa medija izostaje.

Neravnomjerna zastupljenost politike u odnosu na druge teme takođe ugrožava potencijal medija da odgovore javnom interesu i ispunjavaju svoju medijatorsku funkciju o kojoj smo govorili u uvodnom, a i u ovom poglavlju doktorske disertacije. U uskoj vezi sa povodom medijskih priča,

nalazi se i medijski žanr koji predstavlja drugi faktor sa značajnim uticajem na proaktivnost medija. Medijski žanr predstavlja vezu između stila izvještavanja, jezika i komunikacione namjere (Valić-Nedeljković). Žanrovi su zapravo definisani kao “komunikacioni događaji” (Devi 2019, 3), odnosno forme diskursa sa jasnom komunikacionom svrhom, “lingvističkim obrascima, strukturom, sadržajem i ciljnom publikom” (Devi 2019, 3). Žanrove je pogrešno izostavljati iz analize proaktivnosti medija budući da, naročito u hibridnom medijskom okruženju, predstavljaju indikatore raznolikosti, kvaliteta i namjere medijskih poruka. Edgerly i Vraga navode primjer Huffington posta (Huffington Post), koji je saopštio da ne želi da politička kampanja Donalda Trampa bude u vijestima iz političke rubrike, već u kategoriji zabave jer tome više pripada (Edgerly i Vraga 2019, 807). Autori tvrde da su ovim potezom mediji napravili *žanrovsku* distinkciju, onog trenutka kada su odlučili da informacija ne pripada vijestima, već zabavi (Edgerly i Vraga 2019, 808). To nije slučajno već ukazuje na *namjeru* medija da “održa legitimitet svoje političke rubrike” (Edgerly i Vraga 2019, 808).

Razlike u žanrovima bazirane su na činjenici da su pojedini žanrovi “moćniji od drugih” (Chandler 1997, 3), odnosno njihov potencijal za efektivnu komunikaciju poruke nije isti. Žanrove određuje “status koji im pripisuju oni koji proizvode tekst za svoju publiku” (Chandler 1997, 3), to jest – mediji. Posvećenošću određenoj vrsti žanra, mediji pokazuju za koga pripremaju poruku i koji nivo promjene žele tom porukom da postignu. U analizi odnosa između struktura ličnosti i odabira medijskog žanra, Hal (Hall 2005) je naglasio da zastupljenost pojedinih žanrova u medijskom diskursu nije slučajna, već odgovara potrebama publike koje mediji moraju oslušivati:

“Televizijske vijesti su, na primjer, naročito korisne za one koji imaju izražene potrebe za nadgledanjem situacije, dok su komedije prikladnije za one koji žele zabavu. I mediji i specifični medijski žanrovi mogu se razlikovati po vrsti zadovoljstva koje nude publici. Stoga - i upotreba određenih medija i preferencije za određene žanrove unutar medija povezane su sa karakteristikama ličnosti članova publike” (Hall 2005, 380).

U teoriji medija se obično vrši podjela na *faktografske* (vijest, izvještaj), *analitičke* (intervju, članak, uvodnik, bilješka komentar) i *publicističke* (reportaža, feljton, satira, umjetnička kritika) žanrove (Gruhonjić 2016), iako medijsko okruženje, a naročito digitalni mediji iziskuju postojanje hibridnih medijskih žanrova⁸. U razlikovanju između medijskih žanrova zato je važno poći od različitih žanrovskih funkcija. S obzirom na to da smo kazali da je jedna od značajnih komponenti žanra komunikaciona namjera, bitno je prikazati povezanost namjere i funkcije. Naime, dvije bazične

⁸ Hibridne medijske forme najčešće kombinuju više žanrova odjednom, vidi: Gruhonjić, 2016.

funkcije medijskih žanrova su *referencijalna funkcija*, koju karakteriše “neutralnost” u diskursu, “odsustvo emocionalno-ekspresivnih elemenata, (...) te bezlične i pasivne konstrukcije” (Valić-Nedeljković 2020, 1); kao i *konativna funkcija* kojoj je cilj da “utiče na mišljenje ljudi o temama od javnog interesa” (Gálik i Vogl 2015, 68). Žanrovi koji ispunjavaju referencijalnu funkciju primarno teže da informišu publiku, bez dubinskog uvida u temu. Stoga, referencijalna funkcija najčešće karakteriše faktografske žanrove. Sa druge strane, konativnu funkciju nalazimo u analitičkim medijskim formama koje su značajno kompleksnije od faktografskih.

Razlikovanje između žanrova i funkcija je jako važno diskutovati u kontekstu proaktivnosti medija, zato što žanrovi svjedoče o nivou novinarske angažovanosti prilikom izvještavanja o određenoj temi. Štaviše, različiti žanrovi impliciraju različite *povode* medijskih informacija. Naime, analitički žanrovi zahtijevaju istraživački pristup, znanje o temi, raznovrsnost izvora i prije svega, *medijsku inicijativu*. Nasuprot tome, vijesti i izvještaji, kao dio faktografskih žanrova, predstavljaju prostu reprodukciju informacije koja već postoji, odnosno proizvedena je u okviru *aktuelnih događaja* ili *pseudodogađaja*. Dakle, proaktivnost medija se može svesti na mjerljive indikatore budući da i povod i žanr svjedoče o tome da li mediji zaista posvećuju pažnju određenim temama ili izvršavaju isključivo svoju informativnu funkciju.

2.3. Sažetak

U ovom dijelu doktorske disertacije bavili smo se preciznijim određenjem društvene pozicije medija, odnosno njihove relevantnosti u demokratskom društvu. Isticali smo da mediji vrše različite funkcije, te da se funkcija informisanja često pogrešno naglašava kao prioritetska funkcija u odnosu na edukaciju. Naglasili smo da je medijski uticaj slojevit, te da mediji više oblikuju mentalne reprezentacije publike i formiraju mišljenje, nego što zadovoljavaju potrebe javnosti za istinom. Takođe smo istakli da je stav o tome da mediji treba da odražavaju stvarnost prevaziđen, te da je njihova društvena funkcija *reinterpretativna*, odnosno bazirana na borbi za diskurs koji utiče na znanje, poimanje, vrednovanje i ponašanje. Preskriptivna diskusija o medijima nameće ideje o tome kako bi mediji trebalo da funkcionišu u jednom društvu, to jest da mediji gube na relevantnosti ukoliko nijesu proaktivni. U ovom poglavlju smo naglasili da je proaktivnost medija jedan od najznačajnijih atributa koji dodatno ukazuje na društvenu važnost medija. Istovremeno smo izložili tezu da teorijski okvir često propušta da precizno identifikuje proaktivno djelovanje medija – šta ono podrazumijeva i kako se može “izmjeriti”.

Zato smo tvrdili da su povodi medijskih priča i vrsta medijskog žanra indikatori koji su neizostavni u diskusiji o medijskoj proaktivnosti i upućuju na kapacitet medija da ostvaruju funkciju edukacije, kao i na domete medijskog diskursa kao alata koji oblikuje značenje društvenih pojava.

POGLAVLJE III

SELEKTIVNI ABORTUS – ODREĐENJE POJMA

U uvodnom poglavlju doktorskog rada smo naglasili da prenatalna polna selekcija predstavlja ciljanu manipulaciju genetskim materijalom fetusa zarad „postizanja željenog pola“ (Citro et al. 2014, 1). Praksa prenatalne polne selekcije je započeta sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, kada su se pojavile prve metode prenatalne dijagnostike (World Health Organization – WHO 2004), poput rane amniocenteze (Early Amniocentesis – EAC) i biopsije horionskih čupica (Chorionic Villus Sampling – CVS, WHO 2004). Napredak u medicinskoj tehnologiji doveo je i do in vitro fertilizacije, odnosno vještačke oplodnje, kojom se unaprijed mogu selektovati muške polne ćelije koje će proizvesti željeni pol (Citro et al. 2014, 7). Selektivni abortus se, međutim, tretira kao pristupačnija i zastupljenija alternativa in vitro fertilizaciji (Bongaarts i Guilmo 2015), kojom se postiže isti cilj – prenatalna selekcija na bazi pola.

Proces selektivnog abortusa otpočinje utvrđivanjem pola fetusa. Amniocenteza i biopsija horionskih čupica predstavljaju tradicionalne i invazivne metode za utvrđivanje pola, koje se sprovode tokom prvih šesnaest sedmica trudnoće (Alfiervic et al. 2017). Primarna svrha EAC-a i CVS-a je da utvrde kvalitet genetskog materijala fetusa, uzorkovanjem plodove vode (EAC) ili tkiva posteljice (CVS) (Alfiervic et al. 2017). Invazivnost ovih procedura je vidljiva kroz utemeljen rizik od pobačaja i kongenitalnih anomalija, odnosno „defekata tkiva i organa“ (Tomašević 2003, 371 nav. prema: Ilić 2003) kod novorođenčeta. Stoga, tehnološki napredak u prenatalnoj dijagnostici se primarno ogleda u pronalasku metoda neinvazivnog prenatalnog testiranja (non-invasive cell-free prenatal testing - NIPT), poput ultrasonografije i uzorkovanja krvi (Stallard 2016, 2). Invazivne, kao i neinvazivne metode, imaju osnovnu namjenu ranog detektovanja genetskih poremećaja kod fetusa, ali takođe pružaju mogućnost otkrivanja pola fetusa već od desete sedmice trudnoće.

Budući da se podaci o zastupljenosti selektivnog abortusa ne mogu dobiti direktnom opservacijom, postojanje prenatalne polne selekcije se dominantno dokazuje značajnim i kontinuiranim odstupanjem u odnosu između muških i ženskih novorođenčadi (UNFPA 2018). Naime, uobičajeni promjer predstavlja 100 novorođene ženske djece, prema 105 novorođenih dječaka (Bongaarts and Guilmo 2015, 241). Istovremeno, noviji teorijski okvir upozorava na metodološke nepreciznosti prilikom ustanovljavanja prakse selektivnog abortusa, gdje se sugerše da je neophodno držati se tradicionalne metodologije koja procenat nedostajuće ženske djece računa na osnovu razlike između

očekivanog i ustanovljenog broja ženskih novorođenčadi u jednoj državi (Guilmoto, Chao i Kulkarni 2020, 2). Prikupljanje podataka o selektivnom abortusu problematično je i sa stanovišta izvora koji se koriste. Odnos između muških i ženskih novorođenčadi se uglavnom računa na osnovu cenzusa i/ili podataka iz zdravstvenih ustanova, koje pritom ne mogu prikazati realno stanje budući da se selektivni abortusi najčešće sprovode u „nesertifikovanim klinikama“ (Dimri, Gille i Ketz 2016, 2). Anketna istraživanja takođe predstavljaju nepouzdan izvor, s obzirom na očekivano izbjegavanje ispitanica da, na pitanje „da li ste se podvrgli selektivnom abortusu“, daju iskren odgovor. Zastupljenost selektivnog abortusa se problematizuje i sa aspekta uticaja eksternih faktora na polni disbalans. Naime, Citro i drugi (2014) upozoravaju da na odnos između muške i ženske novorođenčadi utiče nekoliko činilaca poput ženinog godišta, rase i okruženja, te biološke sklonosti žene za češćim rađanjem muške u odnosu na žensku djecu (Citro et al. 2014, 7).

Uprkos tome što metodološke nepreciznosti i eksterni faktori predstavljaju utemeljene nedostatke u mjerenju stvarnog prisustva selektivnog abortusa, u literaturi postoji saglasnost da ovaj vid prenatalne polne selekcije predstavlja jedan od glavnih uzroka demografskog disbalansa na globalnom nivou, te da je kontinuirana i značajna devijacija u polnom promjeru nemoguća bez namjerne ljudske intervencije (UNFPA 2018; Guilmoto i Tove 2015; Bongaarts i Guilmoto 2015; Denton i Spencer 2014; Hesketh, Lu i Wei Xing 2011). Naime, 142 miliona žena trenutno nedostaje u svijetu usljed prakse selektivnog abortusa, odnosno zabilježenog disbalansa između muških i ženskih novorođenčadi (UNFPA 2018). Druge studije navode brojku od 150 miliona nerođenih žena do 2035. godine, ukoliko praksa prenatalne polne selekcije ne bude suzbijena (Bongaarts i Guilmoto 2015, 262).

Selektivni abortus, kako i izlažemo u daljim poglavljima ovog doktorskog rada, ima ozbiljne društvene implikacije, poput pojačane rodne diskriminacije, te osnaživanja podređenog položaja žene u društvu u kojem se od nje još više očekuje da ostvari stereotipne rodne uloge majke i supruge. Kontinuirana prenatalna polna selekcija rezultira i svojevrsnim pritiskom na ženu da rađa dok ne dobije muško dijete, što predstavlja dodatnu potvrdu patrijarhalnih obrazaca ponašanja. Naime, mogućnost da žena neće dobiti sina se smanjuje sa povećanjem broja djece – tako je žena sa jednim djetetom u „riziku“ od 49% da ne dobije sina, dok sa šestoro djece taj postotak opada na svega 1% (Guilmoto 2012). Smanjivanje ženske populacije može dovesti i do pojačanog uključivanja žena u nevoljne brakove (Li et al. 2016), te njihovog ranog isključivanja iz obrazovnog sistema, da bi se što prije posvetile porodičnom životu.

Literatura prepoznaje i posljedice koje demografski disbalans ima za mušku populaciju, poput porasta nasilja i kriminalnih aktivnosti (Edlund i Lee 2013). Međutim, kauzalnost između prostog povećanja broja žena i smanjenog kriminala i nasilja nije jasna. Naprotiv, pretpostavljanje takve veze zasnovano je na vrijednosnom sistemu koji ženama pripisuje stereotipne uloge i koji je „pozadina nasilja nad ženama i djevojčicama“ (Shahvisi 2018, 124), a selektivni abortus nedvosmisleno to jeste. Prenatalna polna selekcija ima ozbiljne implikacije za sve pripadnike i pripadnice jednog društva, nezavisno od pola sa kojim se identifikuju. Intezitet i vrsta tih implikacija je, pak, drugačije postavljena. Muškom polu se nameće ideja o bezvrijednosti porodice bez „nasljednika“ i produženja prezimena, dok mnoge žene, kako i dostupne statistike pokazuju, ne dobiju šansu ni da budu rođene. Selektivni abortus je zabrinjavajući indikator za sveukupnu sociološku, kulturološku i ekonomsku svijest jednog društva, stoga i ne čudi veliki broj naučnih debata koje upućuju na kompleksnost i dalekosežnost ovog fenomena. Centralne dileme koje izlažemo u predstojećim segmentima ovog poglavlja odnose se na ulogu novih reproduktivnih tehnologija u prenatalnoj polnoj selekciji; glavne odgovore koji su na globalnom nivou uslijedili da bi se selektivni abortus prevenirao, te na feminističku kritiku prenatalne polne selekcije, koja se dominantno suočava sa pitanjima reproduktivnih prava žene i uzroka preferencije za muškom djecom.

3.1. Selektivni abortus i reproduktivne tehnologije

Invazivna, a potom i neinvazivna reproduktivna tehnologija predstavlja jedan od najvećih medicinskih napredaka, koji obezbjeđuju pravovremenu i preciznu informaciju o genetskom materijalu fetusa. Drugu polovinu dvadesetog vijeka obilježio je značajan progres u domenu reproduktivne tehnologije, koji se kretao od već spomenute amniocenteze i biopsije horionskih čupica, do pronalaska ultrazvuka. Danas je u širokoj upotrebi neinvazivna prenatalna dijagnostika, kojoj je cilj da sa što manje rizika (dominantno uzorkovanjem krvi) pruži što više informacija budućim roditeljima. Brz razvoj prenatalne tehnologije otvorio je niz etičkih debata, naročito jer je ekspanzija u ovom području praćena zloupotrebom ranog detektovanja pola (Harutyunyan 2019; Anukriti, Bhalotra i Tam 2016). Ključno pitanje koje se nameće je da li je progres u prenatalnoj dijagnostici olakšao problematične prakse, poput selektivnog abortusa, te na koji način reproduktivna tehnologija u konačnom utiče na rodnu diskriminaciju.

U jednoj liniji argumentacije prenatalna dijagnostika upotrijebljena za polnu selekciju, može ublažiti postnatalnu rodnu diskriminaciju (Anukriti, Bhalotra i Tam 2016; Abramitzky et al. 2011; Hesketh et al. 2011; Angrist 2002). Naime, u odsustvu prenatalne polne selekcije, rođene djevojčice koje su „neželjene“ mogu trpjeti postnatalnu diskriminaciju (Anukriti, Bhalotra i Tam 2016, 1). Budući da je njihovo rođenje „nametnuto“ - pristup edukaciji, raspodjela ekonomske dobiti u domaćinstvu, te cjelokupan emotivni i sociološki razvoj djeteta ostaju vrlo upitni (Barcellos et al. 2014; Rosenblum 2013). Stoga, logika je da praksa poput selektivnog abortusa rezultira boljim ekonomskim i društvenim položajem žene, gdje će one „željene“ biti „(...) više cijenjene, a briga o ženskoj djeci će biti bolja, te njihov životni vijek duži“ (Kumar 1983, 68). Hesketh i drugi (2011) tvrde da:

„Pristup prenatalnoj polnoj selekciji vjerovatno povećava procenat željenih rođenja, što dalje vodi manjoj diskriminaciji i smrtnosti ženske djece. (...) kako broj žena u populaciji pada, one će biti više cijenjene i njihov društveni status će biti bolji. To ne samo da će popraviti ženino samopouzdanje, mentalno zdravlje i blagostanje, već će i bolji položaj žena rezultirati manjom preferencijom za muškom djecom, manjim brojem selektivnih abortusa, te u konačnom balansiranim odnosom između muških i ženskih novorođenčadi“ (Hesketh et al. 2011, 1376 u: Kaur 2013, 42).

Zagovornici/e ovog pristupa takođe tvrde da prenatalna polna selekcija može suzbiti stopu nasilja nad ženama (Steinbock 2002), dok Puri i Načigal (2010) navode da su ljekari/ke koji sprovode selektivni abortus, uvjereni da dostupnost prenatalne tehnologije omogućava ženama da na bezbjedan način izvrše ovu proceduru, budući da pacijentkinje koje „iz očaja rade bilo šta“ (Puri i Nachtigall 2010, 2111), rizikuju svoje zdravlje u pokušaju da utiču na pol djeteta. Nova reproduktivna tehnologija, zato, zamjenjuje tradicionalističke načine polne selekcije poput infanticida, odbacivanja ženske djece, kontraceptivnih sredstava⁹, kao i rituala za rođenje muškog djeteta (Guilmoto 2012, 32). Pretpostavka je da bezbjedne metode napredne prenatalne dijagnostike ne samo da ublažavaju postnatalnu diskriminaciju djevojčica, već i poboljšavaju položaj majke, čije fizičko zdravlje neće biti ugroženo, a odgovoriće društvenom pritisku, koji na nju takođe ostavlja psihičke posljedice, ukoliko ne ispuní zahtjev sredine da izvrši polnu selekciju (Puri i Nachtigall 2010).

⁹ Koja mogu uticati na pol, vidi: Guilmoto 2012, 32.

Nadalje, posljednje novine u neinvazivnoj prenatalnoj tehnologiji omogućavaju roditeljima da sami izvrše testiranje pola djeteta uzorkovanjem krvi kod kuće, odnosno naručivanjem materijala za testiranje onlajn. Inovirana prenatalna dijagnostika podržana je stavom da se njenom dostupnošću roditeljima dozvoljava da „autonomno ostvare svoje željene reproduktivne planove” (Kudina 2019, 79), te da se takvim metodama čini manje štete u odnosu na standardne procedure polne selekcije (Kudina 2019, 79).

Na drugoj strani se, pak, nalazi teorijski okvir koji u potpunosti osporava potencijal prenatalne polne selekcije da ublaži postnatalnu diskriminaciju i poboljša položaj žena, uključujući i status majki koje se podvrgavaju selektivnom abortusu. Na liniji ove argumentacije su autori koji novu tehnologiju tumače kao neizostavnu karakteristiku demografskog disbalansa (Tafuro i Guilmo 2020; Guilmo 2012). Prvenstveno, pojava ultrazvučne tehnologije je praćena porastom poremećaja odnosa između muških i ženskih novorođenčadi, što je posljedično rezultiralo zabranom upotrebe prenatalne tehnologije u nemedicinske svrhe, poput selektivnog abortusa (Guilmo and Duthé 2013; Bhalotra and Cochrane, 2010). Ultrazvučna tehnologija je naročito u fokusu ovih analiza, budući da njena dostupnost i pristupačnost značajno olakšava selektivni abortus, u poređenju sa in vitro fertilizacijom i drugim metodama neinvazivne prenatalne dijagnostike koje su znatno skuplje (Kostenzer 2016, 4). Istovremeno, tradicionalne procedure ispitivanja pola (amniocenteza i biopsija horionskih čupica), kako smo i naveli u prethodnoj diskusiji, ukoliko sprovedene neadekvatno i u ranim fazama trudnoće, mogu rezultirati tjelesnim defektima djeteta.

Povezivanje novih medicinskih metoda sa porastom demografskih poremećaja dovodi do generalnog skepticizma i otpora ka upotrebi tehnologije koja omogućava prenatalnu polnu selekciju. Osim povećanog polnog disbalansa, kritičari/ke kao nedostatak navode i takozvanu *komodifikaciju*, odnosno „dizajniranje” beba na osnovu nelegitimnog kriterijuma, poput pola, čime se djeca ne tretiraju kao individue, već kao objekti (Bowman-Smart et al. 2019, 403). Prenatalna dijagnostika, zato, mora biti upotrijebljena ne samo u najboljem interesu roditelja, već i fetusa, koji ne smije biti sredstvo za potvrđivanje rodni stereotipa (Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine - Etički komitet američkog društva za reproduktivnu medicinu 2016, 1627). Princip nanošenja štete (*harm principle*), baziran je na pretpostavci da su „odluke o reprodukciji najčešće takve da određuju ko će postojati [a ko ne]“ (McDougall 2005, 602), te da dijete ne dobije šansu da bude rođeno ukoliko ne odgovara određenom kriterijumu koji su roditelji postavili (McDougall 2005, 602).

Kontinuirano napredovanje u reproduktivnoj tehnologiji donosi i nove metode modifikacije genoma, odnosno skupa gena fetusa, čime raste zabrinutost da se time direktno utiče na autonomiju djeteta, kao i na njegovo buduće zdravlje (Cavaliere 2017, 217).

Tabela 2. sumira dvije vrste argumenata koji izlažu prednosti i nedostatke reproduktivne tehnologije u kontekstu selektivnog abortusa, odnosno prenatalne polne selekcije:

Tabela 2. Argumenti o ulozi reproduktivne tehnologije u prenatalnoj polnoj selekciji

Prednosti	Nedostaci
Smanjenje postnatalne diskriminacije	Povećanje broja selektivnih abortusa i posljedično rodne diskriminacije
Poštovanje autonomije i reproduktivnih prava roditelja	Nepoštovanje autonomije djeteta i princip nanošenja štete fetusu
Bolja bezbjednost u odnosu na tradicionalističke metode polne selekcije	Komodifikacija odnosno „dizajniranje beba”

Diskusija o uticaju reproduktivne tehnologije na praksu selektivnog abortusa i generalno prenatalnu polnu selekciju, dovodi do nekoliko zaključaka. U prvom redu, veza između napretka u reproduktivnoj tehnologiji i polnog disbalansa, nije jasna niti kauzalna. Nesporno je da je nova tehnologija olakšala rano utvrđivanje pola fetusa i izvođenje selektivnog abortusa. Međutim, prenatalna dijagnostika se prije može tretirati kao medijatorski, a ne kauzalni mehanizam u odnosu na polni disbalans. Ograničavanje pristupa prenatalnoj reproduktivnoj tehnologiji u nemedicinske svrhe, stoga, mora biti pažljivo osmišljeno jer u suprotnom može nanijeti štetu generalnom reproduktivnom zdravlju žene (Tabaie 2017), a takođe nije praćeno značajnim poboljšanjem u demografskom disbalansu (Akbulut-Yuksel i Rosenblum 2012).

Drugo, tvrdnja da prenatalna polna selekcija dovodi do smanjene postnatalne diskriminacije nije utemeljena. Prije svega, time se prakse poput selektivnog abortusa prihvataju kao činjenično stanje, umjesto detaljne analize uzroka preferencije za jednim polom u odnosu na drugi. Nadalje, prenatalna polna selekcija, kako i pokazujemo u budućim poglavljima ove doktorske disertacije, predstavlja zabrinjavajuću posljedicu patrijarhalnih vrijednosti, a ne mehanizam koji može poboljšati sociološki, kulturološki i ekonomski položaj žena. U konačnom, čak i ukoliko bismo prihvatili iskaz da rođenje „željenih“ djevojčica ublažava opštu rodnu neravnopravnost, opet su one koje nedostaju usljed selektivnog abortusa - nenadoknadle (Anukriti, Bhalotra i Tam 2016).

Napredak u reproduktivnoj tehnologiji je poželjan i neophodan, dok je u granicama legalnosti i legitimnosti, odnosno etičnosti i poštovanja ljudskih prava. Istovremeno, posredovati između zloupotrebe prenatalne tehnologije u nemedicinske svrhe i autonomije roditelja i fetusa, predstavlja jako složen zadatak čemu svjedoče kako oprečna teorijska mišljenja, tako i opstajanje prakse selektivnog abortusa. Prenatalna polna selekcija se, stoga, mora prevenirati različitim mehanizmima koji su, kako tvrdimo u ovoj disertaciji, dominantno usmjereni na razbijanje patrijarhalnih obrazaca u društvu. U sljedećem segmentu, zato, predstavljamo najzastupljenije globalne odgovore na selektivni abortus i evaluiramo njihovu efikasnost.

3.2. Selektivni abortus – odgovor na fenomen

Postojanje prenatalne polne selekcije, te značajne posljedice koje ova praksa donosi, podstakli su različite mehanizme za prevenciju selektivnog abortusa. Jedan od najzastupljenijih na globalnom nivou predstavlja zabranu prenatalne polne selekcije i zloupotrebe medicinskih procedura za ustanovljavanje pola fetusa. Kraj dvadesetog vijeka bilježi prve zabrane na području Južne Koreje (1987), Kine (1993) i Indije, koja je 1994. godine onemogućila izvođenje ultrasonografije i amniocenteze radi utvrđivanja pola fetusa (Zilberberg 2007, 519), dok je 2003. godine i zvanično zabranila selektivni abortus (Vogel 2012, 286). Na azijskom području, među prvim zemljama koje su uvele zabranu selektivnog abortusa, nalaze se i Nepal (2002) i Vijetnam (2003) (UNFPA 2011, 6), dok u Sjedinjenim Državama 11 zemalja eksplicitno zabranjuje ovu praksu (NAPAWF 2020). Na evropskom kontinentu, kao zemlje u kojima je selektivni abortus zabranjen ističu se – Albanija, Sjeverna Makedonija, Gruzija, Jermenija i Crna Gora (UNFPA 2012), te Švajcarska i Austrija¹⁰.

Na nadnacionalnom nivou, Generalna skupština Ujedinjenih nacija 1979. godine usvaja *Konvenciju za eliminisanje svih vrsta diskriminacije nad ženama* (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women), koja se u članu 5. zalaže za otklanjanje „predrasuda, običaja i praksi koje su bazirane na ideji inferiornosti ili superiornosti bilo kojeg pola ili na stereotipnim ulogama muškaraca i žena“.

Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA), na Međunarodnoj konferenciji za populaciju i razvoj održanoj u Kairu, 1994. godine, prvi put eksplicitno prepoznaje „prava ženskog djeteta“ (UNFPA 2014, 33), u okviru kojih naglašava suzbijanje svih vrsta rodne diskriminacije, kao i eliminisanje

¹⁰ <https://ivf-worldwide.com/education/introduction/ivf-regulation-around-the-world/ivf-sex-selection.html>, pristupljeno: 20.1.2019. godine.

„ključnih uzroka preferencije ka muškom djetetu, koja rezultira štetnim i neetičnim praksama poput ženskog infaticida i prenatalne polne selekcije“ (UNFPA 2014, 34). Više od 180 zemalja članica Ujedinjenih nacija je 1994. godine usvojilo Akcioni program, kojim se status djevojčica i žena svrstava u vodeće prioritete kako nacionalnih, tako i međunarodnih politika. Nakon Četvrte svjetske konferencije o ženama, održane u Pekingu 1995. godine, kada je prenatalna polna selekcija prepoznata kao čin nasilja nad ženama (The United Nations Fourth World Conference on Women 1995), Ujedinjene nacije donose i *Rezoluciju o pravima ženskog djeteta*, u kojoj podstiču zemlje članice da razviju pravni okvir koji će zaštititi djevojčice „od svih formi nasilja, uključujući ženski infaticid i prenatalnu polnu selekciju“¹¹.

2011. godine UNFPA i pridružene organizacije Ujedinjenih nacija su izdale nekoliko preporuka državama članicama, u kontekstu rješavanja pitanja prenatalne polne selekcije, među kojima je i usaglašavanje postojećih pravnih okvira sa rodnom problematikom, kao i sa politikama koje će obezbijediti razvijena reproduktivna prava, ali i razotkrivanje uzroka polne selekcije (UNFPA 2011, 10). Četiri godine kasnije, UN objavljuje Održive razvojne ciljeve (*Sustainable Development Goals*), u koje uključuje i prenatalnu polnu selekciju, kao zabrinjavajući trend koji je neophodno suzbiti (Rahm 2020, 47), dok 2017. godine Populacioni fond UN-a razvija „*Globalni program za prevenciju preferencije ka muškom polu i prenatalne polne selekcije*“ u Aziji i Kavkazu, sa ciljem da se u ovom dijelu svijeta prikupe validni podaci o postojanju polne selekcije, te „ojačaju nacionalni i regionalni kapaciteti“ (Institut međunarodne škole ekonomije u Gruziji 2019) kojim bi se praksa selektivnih abortusa eliminisala.

Istovremeno, evropske organizacije nedvosmisleno zagovaraju zabranu selekcije na osnovu pola. Naime, Savjet Evrope i zemlje članice tadašnje Evropske zajednice, 1997. godine usvajaju *Konvenciju o ljudskim pravima i biomedicini*, koja u članu 14. navodi da reproduktivna tehnologija „ne može biti korišćena u cilju biranja pola budućeg djeteta, osim u slučajevima kada postoje ozbiljne nasljedne bolesti, na polnoj osnovi“. Komitet ministara za zaštitu žena od nasilja, preporučuje 2002. godine Savjetu Evrope da „zabrani (...) prenatalnu polnu selekciju“ (Savjet Evrope 2002, stavka 79, vidi u: Purewal i Eklund 2018, 8), nakon čega 2011. godine Parlamentarna skupština Savjeta Evrope usvaja *Rezoluciju 1829 o prenatalnoj polnoj selekciji*, u kojoj poziva zemlje članice da sakupe dokaze o postojanju polne selekcije, ohrabre istraživanja o uzrocima ove prakse, ali i uvedu legislativu koja će *zabranjivati* prenatalnu polnu selekciju, osim u slučaju „ozbiljne nasljedne bolesti“. Preporuka 1979, koja je uslijedila nakon pomenute Rezolucije, prenatalnu polnu selekciju takođe svrstava u čin nasilja nad

¹¹ <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/>, pristupljeno: 20.1.2019. godine.

ženama (Savjet Evrope 2011, vidi u: Purewal i Eklund 2018, 10). Paralelno sa Savjetom Evrope, Evropski parlament 2007. godine usvaja *Rezoluciju o femicidu*, gdje polnu selekciju tretira kao jedan vid ubistva¹², dok 2013. godine donosi novu Rezoluciju, u okviru koje u više od četrdeset tačaka preporučuje zemljama da sankcionišu i suzbiju pomenutu praksu¹³. U konačnom, saradnjom između UN-ovog Komiteta za eliminisanje svih vrsta diskriminacije nad ženama i evropskih organizacija, ponovljen je jedinstven stav da polna selekcija „mora biti kriminalizovana“ (Muižnieks 2014).

Posljedice polne selekcije i njeno snažno zadiranje u domen ljudskih prava, etičnosti i moralnosti, rezultirale su prilično usaglašenom reakcijom na nadnacionalnom nivou – vodeći međunarodni autoriteti su označili ovaj fenomen kao jednu vrstu nasilja nad ženama, koje je neophodno riješiti u pravnom sistemu. Međutim, zabranjivanje selektivnog abortusa, odnosno svih metoda polne selekcije i/ili upotrebe prenatalne dijagnostike u cilju otkrivanja pola fetusa, naišlo je na različite reakcije u praksi. Švedska, uprkos nekolicini pokušaja da revidira svoju politiku u vezi sa abortusom, još uvijek ne zabranjuje prenatalnu polnu selekciju, smatrajući da „doktori/ke nemaju pravo da odbiju izvođenje abortusa iz moralnih razloga“ (Purewal i Eklund 2018, 20). Usljed prilagođavanja pomenutoj evropskoj regulativi, politički akteri u ovoj zemlji zagovaraju ograničavanje informacija o polu fetusa i zabranjivanje svih vrsta abortusa prije 18. sedmice trudnoće, ali kriminalizacija polne selekcije još uvijek nije u opticaju (Purewal i Eklund 2018, 22-24).

Korelacija između zabrane selektivnog abortusa i stope polnog disbalansa takođe nije jednoznačna. U longitudinalnoj analizi efekata zabrane prenatalne polne selekcije na odnos između muške i ženske novorođenčadi, Citro et al. (2014) tvrde da u pojedinim američkim državama zabrana selektivnog abortusa nije dovela do smanjivanja polnog disbalansa, dok je u Indiji rezultirala poboljšanjem narušenog odnosa između muške i ženske novorođenčadi u desetogodišnjem periodu (1991 – 2001) (Nandi i Deolalikar 2013). Ustanoviti da li je zakon prekršen predstavlja dodatnu prepreku, budući da se selektivni abortus sprovodi „tajno“, a saopštavanje pola djeteta „može biti urađeno diskretno, čak i bez upotrebe riječi, što dodatno otežava hvatanje počinilaca/teljki krivičnog djela“ (Vogel 2012, 287). Protivnici/e zabrane selektivnog abortusa navode da ovakav odgovor na polnu selekciju produbljuje klasne razlike i stvara jaz između siromašnih i bogatih slojeva društva, s obzirom na to da pojedinci/ke koji ovu proceduru sprovode u zemljama van matične, imaju finansijska sredstva da to sebi i obezbijede (Amery 2015). Nadalje, zabranjivanje selektivnog abortusa, tvrdi Kalantri

¹² https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2007-0431_EN.html, pristupljeno: 22.1.2019. godine.

¹³ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0400_EN.html, pristupljeno: 22.1.2019. godine.

(Kalantry 2015), povećava postojeće stereotipe i to naročito prema azijskom stanovništvu. Naime, postoji predubjeđenje da azijski imigranti u Sjedinjenim Državama „favorizuju dječake i abortiraju djevojčice istom dinamikom kao i u Indiji i Kini“ (Kalantry 2015, 148). Zato se u jednom dijelu država SAD-a zabranjivanje selektivnog abortusa odvijalo paralelno sa povećanjem broja azijskih imigranata (Kalantry 2015). Stereotipi ka azijskom stanovništvu, u konačnom, mogu rezultirati time da im doktori/ke ograniče pristup medicinskim uslugama jer su ih prethodno profilisali kao počinitelje selektivnog abortusa (Kalantry 2015, 148).

Debata u vezi sa zabranom prenatalne polne selekcije se vodi i na nivou pravnog statusa ove mjere. Kejt Grisli (Kate Greasley 2016) citira jednu od odredaba Zakona o abortusu Ujedinjenog Kraljevstva, u kojoj je jasno navedeno da se trudnoća može prekinuti uz saglasnost dva doktora/ke, ukoliko je to neophodno da bi se „preveniralo nanošenje trajne štete psihofizičkom zdravlju žene“ (Zakon o abortusu Ujedinjenog kraljevstva 1967, sekcija 1, vidi u: Greasley 2016, 539). Centralno pitanje koje Grisli postavlja je, da li na osnovu pomenute odredbe, selektivni abortus može biti proglašen nelegalnim (Greasley 2016). Naime, autorka tvrdi da, ukoliko je žena u mogućnosti da pruži kredibilne dokaze da će rođenje djeteta određenog pola ozbiljno ugroziti njegovo i njeno psihofizičko zdravlje, onda selektivni abortus nije protivan navedenoj odredbi Zakona o abortusu (Greasley 2016, 549). Viliijams (Williams 2012) dalje navodi da, bez obzira na to da li je uzrok abortusa genetski poremećaj ili pol, žena i u jednom i u drugom slučaju može trpjeti jednako loše posljedice po svoje i po psihofizičko zdravlje djeteta, stoga sa tog aspekta, selektivni abortus ne može biti zabranjen (Williams 2012, vidi u: Blackshaw 2020, 447). Kritičari zabrane prenatalne polne selekcije dalje navode da takav mehanizam predstavlja državni intervencionizam koji nije kompatibilan sa konceptom liberalnog društva, te da zabrana pojednostavljuje problem selektivnih abortusa i ignoriše javnu diskusiju i debatu (Nie 2010, 208-215). Efektivnost zabrane selektivnog abortusa i usklađenost ove mjere sa politikom abortusa na nacionalnom i nadnacionalnom nivou, kao i dodatna diskriminacija i stereotipizacija¹⁴ nesumnjivo predstavljaju problematične aspekte.

¹⁴ U posljednjem segmentu ovog poglavlja posebno analiziramo zabranu selektivnog abortusa kroz vizuru reproduktivnih prava žene, budući da ta diskusija predstavlja neizostavan dio feminističkog osvrta na prenatalnu polnu selekciju.

Međutim, zagovaranje kriminalizacije selektivnog abortusa na najznačajnijim međunarodnim adresama, upućuje na stav da se pol *ne može* tretirati kao legitiman i legalan razlog za abortus. Istovremeno, u ovoj disertaciji tvrdimo da zabrana predstavlja *neophodan*, ali ne i *dovoljan* uslov u demokratskom društvu da bi se prenatalna polna selekcija suzbila. Naime, zabranjivanje ove prakse predstavlja djelovanje na *posljedicu*, a ne na *uzrok*, što je dodatno potvrđeno upornim opstajanjem polnog disbalansa i u zemljama koje zabranjuju selektivni abortus.

Uzroci preferencije ka jednom polu u odnosu na drugi su, kako objašnjavamo u narednom poglavlju, dominantno u patrijarhalnom sistemu vrijednosti koji se kreira i reprodukuje dugoročno, uz pomoć različitih društvenih mehanizama, među kojima mediji imaju naročito važan uticaj. Zato se osim zabrane selektivnog abortusa, na globalnom nivou pojavila tendencija da se ovaj problem ne svodi na pravnu normu, već da se osvijetli njegova kompleksnost i potraže efikasniji načini za njegovo suzbijanje.

Hang (2018) navodi da su ključni činioci u eliminisanju selektivnog abortusa kontinuirana istraživanja o ovoj temi, uz adekvatnu diseminaciju rezultata, kao i „edukacija, masovni mediji i javna debata“ (Hang 2018, 183). Selektivni abortus ne možemo samo konstatovati kao trend, već je neophodno podići interes javnosti da se ovaj fenomen analizira jer je jedino uz informisanost moguće razumjeti i predlagati potencijalne mjere za prevazilaženje ove prakse. UNFPA kontinuirano preporučuje promovisanje rodne jednakosti u nasljeđivanju imovine, kao i rodne kvote u obrazovnim sistemima, te novčane naknade parovima sa ženskom djecom (UNFPA 2011, 7). Kao suštinski važan segment eliminisanja selektivnog abortusa, UNFPA navodi takozvane „aktivnosti za podizanje svijesti“ (awareness activities UNFPA 2011, 7), gdje važnu ulogu imaju masovni mediji, kao i razne vladine i nevladine organizacije. Kina je 2001. godine lansirala kampanju „*Care for Girls*“ (*Brini o djevojčicama*), u cilju dugoročnog suzbijanja „dvije ilegalnosti“ (nemedicinske identifikacije pola i selektivnog abortusa):

Fotografija 1. Kampanja *Care for Girls* u Kini
 „Vodite računa o djevojčicama, one stvaraju novu kinesku kulturu“
 , izvor: <http://research-china.blogspot.com/2005/10/why-girls-are-abandoned-in-china.html>,
 datum posjete: 22. novembar 2020. godine

Kampanja je imala za cilj da promijeni ukorijenjene tradicionalističke poglede na žensku djecu, te je putem masovnih medija i sredstava javne promocije „kreirala jaku javnu atmosferu ljubavi prema djevojčicama“ (Li 2007, 3). Nadalje, kampanja je uključivala finansijsku podršku porodicama sa ženskom djecom, pojačan monitoring nad nelegalnom upotrebom reproduktivne tehnologije u nemedicinske svrhe, ali i ojačavanje postojećih ginekoloških servisa (Li 2007). Kampanja je rezultirala padom u polnom disbalansu u najpogođenijim područjima, ali je uprkos tome, praksa selektivnog abortusa nastavila da egzistira, naročito u djelovima Kine gdje nije bilo lokalne institucionalne podrške (UNFPA 2011, 7; Li 2007).

U Indiji je, istovremeno, 2009. godine počela kampanja “Save the Girl Child“ (*Sačuvajmo žensko dijete*), koja je zagovarala slične ciljeve kao i kampanja u Kini – program podrške za žensku djecu, zaštitu budućnosti i jednakosti ženskog djeteta, kao i edukaciju i podizanje svijesti javnosti, usmjereno na promjenu postojećih stavova i uvjerenja (Sadh i Kapoor 2012, 23):

Fotografija 2. „Sačuvajmo žensko dijete“ kampanja u Indiji

Izvor: <https://medicaldialogues.in/pune-doctor-completes-five-years-of-save-girl-child-campaign>, datum posjete: 22. novembar 2020. godine.

Do 2011. godine je zabilježen usporeniji rast u polnom disbalansu u Indiji, a masovni mediji su prepoznati kao suštinski važan kanal za prenos pozitivnih promjena, gdje MekPerson (MacPherson) navodi televizijsku dramu kao najpogodniji žanr za komuniciranje poruka o rodnoj ravnopravnosti u Indiji i to naročito mlađim ženama (MacPherson 2007). Slična inicijativa pojavila se i u Vijetnamu 2014. godine, kada je kampanja „*Join Hands to Address Sex-ratio at Births Imbalance*“ (Udružimo se zarad obraćanja pažnje na polni disbalans) naglašavala važnost socio-ekonomskog konteksta i patrijarhalnih normi u održavanju selektivnog abortusa (UNFPA 2014). Primjer Južne Koreje se ipak navodi kao suštinski uspješna priča, koja ujedno i ukazuje na kompleksnost i dalekosežnost polne selekcije. Naime, Južna Koreja je jedina zemlja na svijetu koja je uspjela da suzbije polni disbalans i normalizuje odnos između muških i ženskih novorođenčadi (Chung i Gupta 2007). U okviru kampanje *Love Your Daughters* (*Volite Vaše ćerke*), koreanska vlada je promovisala poruku „*Jedna ćerka vrijedi deset sinova*“, u „očajničkom“ pokušaju da utiče na svijest svog stanovništva o opasnosti prenatalne polne selekcije¹⁵.

Ključni faktor koji je uticao na smanjenje polnog disbalansa je socio-ekonomska transformacija, odnosno distanciranje od konfučijanske tradicije, kao i „godine javnog promovisanja vrijednosti (...) porodice, bez obzira na pol djeteta“ (Choi i Hwang 2020, 647). Važno je naglasiti da se progres odvijao postepeno i da su prva poboljšanja u polnom disbalansu primijećena nakon dvije decenije aktivnog zagovaranja vrijednosti djeteta bez obzira na pol, kao i urbanizacije i ekonomskog napretka (Chung i Gupta 2007), u čemu su učestvovali svi relevantni segmenti društva – vladine, nevladine

¹⁵ <https://www.bbc.com/news/world-asia-38362474>, pristupljeno: 22.11.2020. godine.

organizacije, masovni mediji i sami građani i građanke. Obrazovanje i zapošljavanje žena je postalo sve zastupljenije, što je istovremeno „povećalo ekonomsku vrijednost ženske populacije“ (Choi i Hwang 2020, 647) i njihovu mogućnost da utiču na društvene norme i postanu nezavisne.

Iskustva navedenih zemalja svjedoče o tome koliko je pitanje prenatalne polne selekcije nemoguće riješiti samo jednim sredstvom, naročito ukoliko se isključivo ograničimo na normativni okvir. Polna selekcija, kao i druge prakse koje su dugoročno formirane u tradicionalističkim obrascima, ne mogu nestati kratkoročno i jednom strategijom. Primjer Južne Koreje pokazuje prije svega kontinuiranu inicijativu vlasti da se stara o ovom problemu, a potom i udruženu akciju cjelokupnog društva da se selektivni abortusi preveniraju. Višedimenzionalni pristup jedino može djelovati na uzrok polne selekcije, ali ono što se nerijetko zanemaruje u nadnacionalnim strategijama je upravo izučavanje razloga koji dovode do preferencije ka jednom polu u odnosu na drugi, kao i aktera koji tu preferenciju ojačavaju ili suzbijaju. Rahm (2020) navodi nekoliko instrumenata kojima se može djelovati na prenatalnu polnu selekciju:

Tabela 3. Pregled instrumenata i politika za eliminisanje prenatalne polne selekcije

Pravna regulacija
Standardizacija tehnologije
Pružanje servisa za žene, djecu, planiranje porodice i roditeljstvo
Porezi i subvencije
Informisanje, edukacija i komunikacija
Akcije javnog zagovaranja, mobilisanja zajednice
Istraživanje, monitoring i evaluacija
Konvergenција i koordinacija različitih politika

Izvor: Rahm 2020, 64.

Rahm u opsežnoj analizi dostupnih politika za rješavanje prenatalne polne selekcije na globalnom nivou, navodi da je nemoguće izdvojiti jedan princip ili strategiju koja funkcioniše za sve, te da je tu upravo propust međunarodnih autoriteta – u upornom pokušavanju da globalnim strategijama riješe vrlo osjetljive i specifične probleme (Rahm 2020, 346). Strategija koja funkcioniše u jednoj državi, ne daje rezultate u drugoj, zato Rahm poziva na neophodnost *nacionalnih* analiza u zemljama koje imaju

problem sa selektivnim abortusom jer je jedino na taj način moguće pronaći adekvatna rješenja, umjesto „pokušaja da se zemlje tretiraju kao iste” (Rahm 2020, 347). Dubinske studije slučaja pružaju uvid u posebnosti svake zemlje – u jednoj se na polni disbalans prvenstveno može uticati kroz edukaciju, dok u drugoj zemlji ekonomski mehanizmi mogu biti najvažniji. Činjenica je da se problemi poput prenatalne polne selekcije nikada ne mogu riješiti samo jednom mjerom, ali njihov redosljed i zastupljenost ne određuje nadnacionalni okvir, već karakteristike društva u kojem postoji izražena preferencija ka jednom polu u odnosu na drugi. Stoga, ova doktorska disertacija pruža uvid u pozadinu selektivnog abortusa u Crnoj Gori, te u vodeće društvene stavove koji utiču na prenatalnu polnu selekciju, kao i u rad medija, koji su jedan od ključnih faktora u oblikovanju javnog mnjenja. U sljedećem segmentu ovog poglavlja predstavljamo diskusiju u feminističkoj literaturi koja pruža neizostavan pregled prenatalne polne selekcije kroz perspektivu autonomije i reproduktivnih prava žene.

3.3. Feministička kritika selektivnog abortusa

Selektivni abortus predstavlja jednu od najkompleksnijih debata u okviru feminističke literature. Meri En Voren (Mary Anne Warren 1985) je uvela termin *gendercide*¹⁶, koji se odnosi na „ubijanje muškaraca i žena na osnovu njihovog (...) roda“ (Purewal i Eklund 2018, 725), dok Dijana Rasel (Diana Russell) govori o tzv. *femicidu*, koji se isključivo fokusira na „ubijanje jedne ili više žena, od strane muškaraca, zato što su žene“ (Russell 2012, 2). Još u prvim diskusijama o džendercidu i femicidu nametnulo se pitanje – šta predstavlja veću opasnost: „erozija reproduktivnih i drugih građanskih sloboda ili smanjenje broja djevojčica i žena“ (Warren 1999, 142). Tenzija između reproduktivnih sloboda i polnog disbalansa, u središtu je feminističkih debata o selektivnom abortusu.

Pravo na abortus je dominantno bazirano na argumentu o reproduktivnim slobodama, kao središnjem dijelu *biopolitike*, koja predstavlja strategije individualnog i kolektivnog odlučivanja o „egzistenciji u kontekstu života i zdravlja“ (Rabinow i Rose 2006, 203-4). Biopolitika uzima u obzir uticaj svih relevantnih društvenih aktera na reprodukciju i u tom kontekstu, reproduktivna sloboda podrazumijeva princip *nemiješanja*, gdje ni „institucije, ni država, ni drugi ljudi ne mogu ograničiti individualnu slobodu, osim u okolnostima kada bi individualni izbori rezultirali nanošenjem štete nekome“ (Mills 2015, 7).

¹⁶ Još uvijek u crnogorskom jeziku ne postoji adekvatan doslovni prevod za ovaj izraz.

Dakle, zabrana polne selekcije se smatra intruzivnim načinom da država kontroliše izbore koji spadaju u domen ličnih prava (Amery 2015, 511). Zato se reproduktivne slobode posmatraju kao neodvojive od prava na privatnost (Amery 2015, 511). Budući da kriminalizacija selektivnog abortusa povlači za sobom kaznu od sankcije, zabrana se interpretira upravo kao jedno sredstvo biopolitike, kojim političke elite oblikuju populaciju prema svojim interesima (Foucault 2009). Stoga, argumentacija je da cjelokupna organizacija modernog društva mora da počiva na principima koji „favorizuju slobodu“ (Dahl 2003, 381) jer u suprotnom društveni konflikt postaje neizbježan (Dahl 2003, 381).

U ovom teorijskom okviru navodi se da liberalna društva karakteriše pluralizam mišljenja, te da oko nekih razlika nikada neće biti konsenzusa, što takođe podrazumijeva da ne možemo zabraniti abortus samo zato što nam se „ne sviđa razlog za abortus“ (Furedi 2014). Zagovornici/e ovog pristupa, stoga, tvrde da *prokreativna autonomija*, odnosno sloboda žene da nesputano kreira i organizuje svoju porodicu, uključuje i slobodu odabira pola – bilo koja druga intervencija države predstavlja totalitarizam, zato što „prokreativna autonomija ne može biti žrtvovana da bi se ispravile društvene nejednakosti“ (Savulescu 1999, 375).

Džudit Thomson (1971) je tezu o autonomiji suprotstavila najzastupljenijem kontraargumentu – o tretiranju fetusa kao osobe, koja ima pravo na život, od začeca. Logika ovog kontraargumenta je sljedeća - pravo na život je neprikosnoveno i pravo svakoga od nas. Ukoliko polazimo od pretpostavke da je fetus *osoba* od začeca, a svaka osoba ima pravo na život, onda je i pravo fetusa da živi, neprikosnoveno (Thomson 1971, 41). U tom slučaju, pravo majke da odlučuje nad svojim tijelom, *inferiorno* je u odnosu na pravo fetusa da živi. Da bi ukazala na slabost ovog argumenta, Thomson je napravila čuvenu analogiju o violinisti:

„Zamislite da se jednog jutra probudite u krevetu pored nesvjesnog violiniste. Poznatog nesvjesnog violiniste. Ustanovljeno je da on ima fatalnu bolest bubrega i Društvo ljubitelja muzike je pretražilo svu medicinsku dokumentaciju i pronašlo da Vi imate odgovarajuću krvnu grupu koja će mu pomoći. Oni su Vas, dakle, kidnapovali i priključili cirkulatorni sistem violiniste na Vaš, kako bi Vaši bubrezi bili upotrijebljeni za izvlačenje toksina iz njegovih bubrega. Direktor bolnice Vam sada govori: 'Jako nam je žao što Vam je Društvo ljubitelja muzike ovo uradilo, nikada to ne bismo dozvolili da smo znali. Međutim, (...), ako Vas sada isključimo, violinista će odmah umrijeti. Ali, nema veze. Ovo je samo na devet mjeseci, poslije toga će se on oporaviti i mi ćemo ga otkaćiti od Vas'.“ (Thomson 1971, 41).

Thomson dalje postavlja pitanje, kakva bi naša reakcija bila da nam doktor saopšti da, umjesto devet mjeseci, moramo davati krv devet godina ili cijelog života, koristeći ovu imaginarnu situaciju da

sugerše da „pravo na život ne podrazumijeva dozvolu da se nečijim tijelom kontinuirano raspolaže, čak i ako je to tijelo potrebno za nečiji život“ (Thomson 1971, 44). Stav koji je iznijela Thomson, u srži je takozvanog *pro-choice*¹⁷ argumenta, koji reproduktivne slobode i autonomiju žene nad sopstvenim tijelom smatra superiornim u odnosu na prava fetusa (Blackshaw 2020, 446). Upravo se na *pro-choice* doktrini dominantno zasniva jedna linija feminističkih studija, koje se protive zabrani selektivnog abortusa. Naime, zagovornici/e legalizacije selektivnog abortusa naglašavaju da će interesi žene uvijek „nadilaziti interese fetusa“ (Blackshaw 2020, 446), te da zabrana selektivnog abortusa istovremeno podrazumijeva i ograničenje tjelesnog integriteta žene, kao i njene slobode da odlučuje o sopstvenom reproduktivnom životu. Posljedično, ta zabrana može voditi daljim ograničenjima abortusa i reproduktivnih prava (McCarthy 2001).

Borba za reproduktivnu autonomiju, u ovoj argumentaciji, prije svega podrazumijeva da žena „nosi dijete koje je odabrala da nosi“ (Shahvisi 2018, 134), čak i ako to uključuje odabir pola. S obzirom na to da je svaka lična sloboda ograničena slobodom drugih, zagovornici/e legalizacije selektivnog abortusa tvrde da je „teško uočiti kako polna selekcija ograničava osnovne slobode drugih“ (McCarthy 2001, 304), kao i da je odabir pola prosto praktikovanje reproduktivne slobode poput drugih sloboda (McCarthy 2001, 303).

Vidljivo je da je diskusija o tjelesnom integritetu žene centralna u feminističkim studijama koje tretiraju problem prokreativne autonomije. Pravo žene da zaista raspolaže svojim tijelom, predstavlja područje neprekidne diskusije, s obzirom na to da je tijelo neodvojivo od koncepta *moći* (Schlyter 2009). Zato se izraz *politika tijela* (body politics), dominantno upotrebljava da prikaže kako je percepcija tijela uvijek zavisna od „društvenih, kulturoloških, ekonomskih i političkih definicija i praksi“ (Schlyter 2009, 12). Harkort (Harcourt 2018) navodi da je politika tijela zapravo sinonim za „političku borbu za preuzimanje kontrole nad svojim tijelom“ (Harcourt 2018, 4), koja je neodvojiva od reproduktivnih prava.

Tijelo se, stoga, tretira kao prostor suprotstavljenih ideoloških tendencija i predstavlja ogledalo neravnopravne raspodjele moći u društvu. Joder i Kan (Yoder i Kahn 1992) ističu interpersonalnu moć, kao situaciju u kojoj „jedna osoba ima moć da utiče na drugu, kroz poseban odnos“ (Yoder i Kahn 1992, 383). Ženino tijelo se dominantno vezuje za fizičko i reproduktivno, uloga majke se tretira kao primarna dužnost, a promjene njenog tijela tokom i nakon trudnoće, interpretiraju se kroz

¹⁷ Za slobodan izbor.

postojeće kategorije muških i ženskih rodni uloga. Feministički materijalizam (Alaimo et al. 2008) o tijelu govori kao o „stalnom procesu transformacije“ (Boyer 2018, 34), koji je ipak ograničen „sociološkim, biološkim (...) i drugim oblicima klasifikacije koji se jako sporo mijenjaju“ (Boyer 2018, 34).

Kada se diskusija o biopolitici, reproduktivnoj slobodi i autonomiji nad sopstvenim tijelom, prenese na debatu o selektivnom abortusu, zabranjivanje prenatalne polne selekcije prema prethodno iznesenim gledištima, predstavlja korak unazad u ostvarivanju ženinih prava i sloboda. Suština feminizma, čije je značenje variralo od borbe za političku participaciju žena, preko ostvarivanja prava žena kroz vizuru liberalizma i kolektivizma (Eschle 2018), do težnji za emancipacijom i individualizmom (Eschle 2018), uvijek je konstantna – feminizam promoviše *slobodu* kao superiornu vrijednost (Cornell 1998). Zabrana selektivnog abortusa se, stoga, u jednom dijelu feminističke literature, tumači kao potvrda da je žena inferiorna u društvu i da je još uvijek nemoćna da slobodno odlučuje o onome što je neprikosnoveno njeno – tijelo i reproduktivni život.

Istovremeno, *pro-choice* argumenti su naišli na brojne kritike, a prva među njima odnosi se na stav da se zabranom selektivnog abortusa narušava ženina prokreativna autonomija i pravo na raspolaganje sopstvenim tijelom. S obzirom na to da je osnovna pretpostavka ovog argumenta da se ograničava pravo žene da odlučuje *slobodno*, kritičari/ke naglašavaju da žena, u sredinama koje preferiraju mušku djecu, nikada nije slobodna (Hendl 2017). Autori/ke koji tvrde da zabrana selektivnog abortusa ugrožava slobodu ženske populacije, stoga, ne uzimaju u obzir kontekst u kojem žene žive i način na koji okolina utiče na njihove odluke (Shahvisi 2018). Razmatranje konteksta, kao važnog činioca koji oblikuje slobodu izbora, u središtu je takozvane *relacione feminističke teorije* (Weiss 1995), u kojoj je istraživač/ica posvećen “(...) otkrivanju svih aspekata situacije koji doprinose samoj situaciji kao takvoj i analiziranju kako ti različiti aspekti situacije utiču i jesu pod uticajem osoba sa kojima smo u određenoj relaciji” (Weiss 1995, 213). Dakle, pretpostavka je da je nečiji izbor slobodan samo onda kada nije pod uticajem faktora koji taj izbor direktno ili indirektno mogu ograničiti ili promijeniti.

U daljoj kritici se navodi da praktikovanje bilo kojeg prava treba za sobom da povlači zaštitu određenih vrijednosti, a pravo na polnu selekciju nema jasno definisan vrijednosni okvir (Hendl 2017, 432). Naprotiv, kako i tvrdimo u ovoj disertaciji, polna selekcija je bazirana na *rodu* kao na društvenom konstrukt, a ne na *polu* kao na biološkom obilježju. Naime, ljudi koji iskazuju interesovanje za polnu selekciju vjeruju da će njihova djeca odražavati određene rodne attribute, ponašanja i aktivnosti koje patrijarhat propagira kao manje ili više prikladne za muškarce i za žene.

Patrijarhalni stavovi, kako smo i izložili u prvom poglavlju, promovišu jake rodne podjele, gdje su žene inferiorne, a muška djeca tretirana kao poželjnija. Posljedično, nije pol, kao biološki konstrukt, ono što dominantno motiviše odluku o selektivnom abortusu. Glavni pokretač je očekivanje da će se djevojčica “povinovati pretpostavljenim rodnim ulogama” (Browne 2017, 2), koje su *neželjene*. Stoga, zagovornici/e kriminalizacije selektivnog abortusa tvrde da je zabrana neophodno oruđe da se pošalje jasna poruka društvu da je pol, odnosno rod, nelegitiman razlog za prekidanje trudnoće (McMahan 2005).

Argument o reproduktivnoj autonomiji gubi na značaju zato što pritisak patrijarhalnih sredina ograničava žene u slobodnom donošenju odluka (Grzyb et al 2018). Posljedično, „normalizacija“ selektivnog abortusa bi dodatno poremetila društvene norme i standarde i osnažila rodnu diskriminaciju. Kako tvrdi Džef Mek Mahan (Jeff McMahan 2005), umjesto eliminisanja ženskih fetusa, moramo eliminisati rodnu nejednakost (McMahan 2005, 167). Slobodno eliminisanje fetusa na bazi pola nije potvrda autonomije koju žene uživaju, već zabrinjavajući indikator duboke rodne neravnopravnosti koja proizilazi iz patrijarhalnog sistema vrijednosti koji na rigidan način portretiše kako žensku, tako i mušku djecu.

Druga kritika se odnosi na stav da praktikovanje polne selekcije spada u isključivi domen ličnih prava, čije uživanje ne škodi trećim stranama (McCarthy 2001). U prvom redu, polna selekcija je bazirana na „heteronormativnosti“ (Shahvisi 2018, 128), koja pretpostavlja postojanje samo dva pola i dvije rodne uloge, time doprinoseći netoleranciji prema drugim oblicima rodne identifikacije i „nekonvencionalnim seksualnostima“ (Shahvisi 2018, 129). Polna selekcija implicira kauzalnost između pola i roda, čime ne ostavlja mogućnost da dijete odabere rodnu ulogu sa kojom želi da se identifikuje, čak iako je ona drugačija od njegovog/njenog pola (Hendl 2017, 433). Selektivni abortus se nesumnjivo direktno odražava na individue koje mu se podvrgavaju, ali posljedice polne selekcije i „pravo na autonoman izbor pola“ su u koliziji sa pravima drugih i normama tolerantnih, senzibilisanih i pluralističkih društava.

Polna selekcija ima šire društvene implikacije – budući da je preferencija za muškom djecom bazirana na nejednakostima, „prokreativne odluke imaju mogućnost da ojačaju te nejednakosti“ (Hendl 2017, 430). Princip nenanošenja štete trećim stranama, nije održiv kao argument kojim se pokušava racionalizovati ukidanje zabrane selektivnog abortusa. Naime, dostupni podaci o polnom disbalansu u različitim djelovima svijeta, projekcije nestanka miliona žena usljed polne selekcije, te pojačana rodna diskriminacija i stereotipizacija, nuspojave su niza individualnih odluka o

selektivnom abortusu (Bongaards i Guilmoto 2015; UNFPA 2012). Amartja Sen (Amartya Sen 2003), je autorka čuvenog termina „missing women“¹⁸ (Sen 2003, 1297), kojim obuhvata više od 100 miliona žena koje nedostaju usljed različitih formi prenatalne selekcije. Argument o posljedicama selektivnog abortusa ne implicira osudu ljudi koji praktikuju polnu selekciju, već razotkriva logičke nedostatke u pro-choice argumentaciji, koja zagovara legalizaciju selektivnog abortusa, kao načina za ostvarivanje prava koja ne škode trećim stranama. Preveniranje selektivnog abortusa i svih formi polne selekcije proces je koji zahtijeva razumijevanje i analiziranje fenomena, a ne osudu kao pasivnu reakciju koja reprodukuje rodnu neravnopravnost.

U uskoj vezi sa argumentom o širim implikacijama polne selekcije je i ideja o takozvanoj „reproduktivnoj pravdi“ (Silliman 2004), koja pokušava da pomiri tenziju između prokreativne autonomije i društvenih nejednakosti. Naime, kako smo i prethodno ukazali, pro-choice literatura, u kontekstu polne selekcije, zagovara liberalizaciju selektivnog abortusa kao odraza ličnih prava i sloboda. Jedan od stavova u pro-choice literaturi je da ograničavanje polne selekcije posljedično može voditi daljim restrikcijama u reproduktivnim slobodama. Zabrana selektivnog abortusa, stoga, mora biti pažljivo tumačena i primjenjivana i ne smije voditi sužavanju obima reproduktivnih prava. Ideja o reproduktivnoj pravdi se, zato, u feminističkoj literaturi nameće kao jedna vrsta balansa između principa autonomije i individualnosti sa jedne strane, kao i društvenih potreba i vrijednosti, sa druge strane (Luna i Luker 2013). Reproductivna pravda podrazumijeva „pravo roditelja i svih individua koje žele da se reprodukuju da to čine u bezbjednom kontekstu koji je u skladu sa ljudskim dostojanstvom“ (Ross i Solinger 2017, 9). Reproductivna pravda dodatno uključuje i pravo izbora da se *ne* bude roditelj, čime se njen opseg širi (Ross i Solinger 2017, 9).

U središtu ideje o reproduktivnoj pravdi je razumijevanje konteksta u kojem se donose reproduktivne odluke. Termin je nastao 1994. godine na konferenciji o rodnoj ravnopravnosti u Sjedinjenim Državama, gdje je 12 žena iz feminističkog pokreta crnkinja govorilo o reproduktivnoj pravdi kao o ideji koja treba da „izgradi politiku koja će promijeniti naše živote i nesumnjivo okončati (...) opresiju“ (Ross 2017, 286). Reproductivna pravda je *pro-choice*, u kontekstu apsolutnog zalaganja za rodnu ravnopravnost i autonomiju žena, ali ovaj koncept diskusiji o slobodi dodaje i značaj „društvene pravde, ljudskih prava i blagostanja ženske populacije“ (Roberts 2015, 81). Za razliku od prethodno izloženog pro-choice pristupa, koji na apstraktnom i legalističkom nivou pokušava da riješi problem selektivnog abortusa, reproductivna pravda je kontekstualna i

¹⁸ Žene koje nedostaju.

dominantno usmjerena na stvaranje pravednih društvenih uslova za donošenje važnih reproduktivnih odluka. Reproductivna pravda ističe i negativne i pozitivne obaveze države - odnosno suzdržavanje od neprimjerenog miješanja, kao i aktivno zalaganje države da stvori bolje uslove za ostvarivanje reproduktivnih sloboda (Luna i Luker 2013, 328).

Budući da se fokusira na kontekst, ideja o reproductivnoj pravdi je bliska konceptu intersekcionalnosti (Crenshaw 2017) u kojem je rodni identitet jedna „hibridna kreacija“ (Shields 2008, 305). On nikada nije jednoznačan već je sačinjen od više različitih identiteta i uloga, koje utiču na poziciju žene u društvu. Naime, Kimberli Krenšou (Kimberle Crenshaw), govori o takozvanoj strukturalnoj intersekcionalnosti (Crenshaw 2017), koja podrazumijeva kontinuiranu i sistemsku marginalizaciju žena, upravo na osnovu njihovih hibridnih identiteta. Krenšou navodi primjer nedostupnosti savjetovališta za žene koje su pretrpjele neku vrstu nasilja, a istovremeno su crkinje i lošeg socio-ekonomskog statusa (Shields 2008, 304). Pretpostavka je da će žene u kojima se prelama nekoliko subordinisanih identiteta (na primjer rodni, rasni, socio-ekonomski), biti u značajno gorjoj poziciji od privilegovanih žena koje nemaju a priori diskriminisane identitete (Crenshaw 2017).

Intersekcionalna perspektiva, kada se dovede u vezu sa problemom selektivnog abortusa, jasno upućuje na činjenicu da je autonomija nad sopstvenim tijelom i sloboda izbora, znatno kompleksnija od legalističke borbe za ravnopravnost (Amery 2015). Intersekcionalnost se, stoga, fokusira na presjek različitih opresija, koje proizilaze iz raznovrsnih identiteta, kao na faktore koji preveniraju žene da donose slobodne odluke. Nadalje, budući da se u navedenoj pro-choice perspektivi govori o pravu na privatnost kao o neizostavnom dijelu reproductivnih prava, Rosalind Pečeski (Rosalind Petchesky), kao teoretičarka intersekcionalnosti, tvrdi da je ta teza pogrešna (Petchesky 2015). Naime, na taj način se pravo na privatnost interpretira kao urođeno pravo, iako ono jasno zavisi od društvenih okolnosti (Petchesky 1980, 664-665; citirano u: Amery 2015, 512). Pečeski, analizirajući argument o pravu na *svoje* tijelo, ponovo tvrdi da je takva perspektiva neosjetljiva na „društvene uslove za opstajanje i blagostanje“ (Petchesky 2015, 265). Tijelo nikada nije u potpunosti lišeno spoljašnjih uticaja, te priznati da postoje faktori koji oblikuju ono što možemo, želimo ili radimo sa svojim tijelom, ne znači odustati od autonomije (Petchesky 2015, 265). Naprotiv, znači da time postajemo svjesni naše društvene međuzavisnosti i „odnosa sa drugima i biosfere koja čini mogućim erotsko zadovoljstvo, senzacije, dobrobit našeg tijela i njegovo preživljavanje“ (Petchesky 2015, 265).

Iz prethodno predstavljene literature, vidljivo je da brojne feminističke perspektive imaju suprotstavljen stav o selektivnom abortusu, odnosno o odnosu između reproductivnih prava i

zabrinjavajućih posljedica koje polna selekcija izaziva. Kako i predstavljamo u priloženoj tabeli, na jednom polu se nalaze argumenti kojima se kriminalizacija selektivnog abortusa tumači kao opresija i ograničenje, dok su u drugom dijelu tabele predstavljene ključne kritike feminističke literature na pro-choice legalistički pristup:

Tabela 4. Suprotstavljeni argumenti u feminističkoj literaturi o ograničavanju selektivnog abortusa

Pro-choice pristup	Kritika pro-choice pristupa
Prepoznavanje autonomije nad sopstvenim tijelom i slobode izbora kao superiornih vrijednosti	Prepoznavanje kontekstualnih uslova koji ženu ne čine slobodnom u biranju i odlučivanju
Polna selekcija je individualno pravo koje ne škodi trećim stranama	Polna selekcija rezultira nedostatkom miliona žena i pojačanom rodnom diskriminacijom
Država ima isključivu obavezu nemiješanja u odnosu na reproduktivne slobode	Država ima i pozitivne i negativne obaveze da bi reproduktivna prava mogla biti adekvatno ostvarena

Činjenica je da ni jedna ni druga perspektiva ne osporavaju vrijednost slobode u kontekstu rodnih identiteta i princip rodne jednakosti. Takođe, ni jedna ni druga perspektiva ne zagovaraju restrikcije reproduktivnih prava i sloboda. Međutim, dvije perspektive se značajno razlikuju u svojim polazištima. Pro-choice legalistička literatura ograničenje selektivnog abortusa vidi isključivo kao korak unazad, dok kritike govore o društvenim uslovima kao o ključnim faktorima na koje treba da se fokusiramo kada razmatramo uzroke i posljedice polne selekcije. U ovoj disertaciji, oslanjajući se na kritiku pro-choice legalističkog pristupa, dokazujemo upravo kako *kontekst* motiviše preferenciju za djecom muškog pola. Koristeći patrijarhat kao javnu i privatnu sistemsku opresiju, prikazujemo način na koji odluka za abortiranjem ženskog fetusa nikada nije odraz slobode, već ogledalo sistemskog nasilja, u kojem privatne i javne strukture ohrabruju rodnu neravnu pravnost i inferiornost ženske populacije. Ova disertacija, uvodeći patrijarhat kao centralni koncept, pokazuje diskrepanciju u kojoj se nalaze formalno-pravna i suštinska sloboda. U ovom poglavlju je jasno predstavljena težnja jednog dijela teorijskog okvira da ukaže na nepotpunu autonomiju, kao na ključni problem sa kojim se žene suočavaju u ostvarivanju svojih prava i sloboda. Ono što, međutim, izostaje je „skiciranje“ načina na koji društveni uslovi stvaraju manje ili više pogodan ambijent za rodnu neravnu pravnost i inferiornost jednog pola u odnosu na drugi. Neophodno je imati teorijski i metodološki uvid u to koji su faktori ključni za oblikovanje preferencije ka različitim polovima jer razumijevanje pozadinskih mehanizama predstavlja neophodan korak u suzbijanju polne selekcije.

3.4. Sažetak

U trećem poglavlju doktorske disertacije, selektivni abortus smo definisali kao namjerno eliminisanje ženskih fetusa na bazi pola. Cilj ovog poglavlja bio je da predstavi najrelevantnije debate u teorijskom okviru, kroz prezentaciju tri linije diskusije: u prvom redu o ulozi reproduktivne tehnologije u demografskom disbalansu, potom o različitim mehanizmima za suzbijanje selektivnih abortusa na globalnom nivou i, u konačnom, o feminističkom pogledu na tenziju između reproduktivnih sloboda i posljedica prenatalne polne selekcije. Predstavljajući različita gledišta, tvrdili smo da pristup reproduktivnoj tehnologiji ne smije biti ograničavan, osim ukoliko su ograničenja neophodna u demokratskom društvu, a u skladu sa principima etičnosti, legalnosti i legitimnosti. Dalje smo naveli da je zabrana selektivnog abortusa neizostavan, ali ne i jedini dovoljan mehanizam da se ova praksa suzbije, što smo potvrdili dostupnim studijama koje navode da je kauzalitet između zabrane SSA i poboljšanja demografskog disbalansa još uvijek nedovoljno utemeljen. Diskutujući o različitim globalnim metodama da se selektivni abortus prevenira, uz oslanjanje na teorijski okvir, tvrdili smo da nadnacionalni pristup nije osjetljiv na različite društvene kontekste, što dodatno upućuje na neophodnost temeljnih studija slučaja. Predstavljajući različite perspektive u feminističkoj literaturi, suprotstavili smo gledišta o reproduktivnoj i tjelesnoj autonomiji žene. Dok smo, sa jedne strane, naveli kako se praktikovanje selektivnog abortusa u jednom tijelu literature smatra izrazom reproduktivnih sloboda, takođe smo, sa druge strane, pokazali da selektivni abortus nije odraz autonomije već vrijednosti koje ženu čine ograničenom i inferiornom u odlučivanju. U konačnom, tvrdili smo da se praktikovanje polne selekcije ne može smatrati isključivo ličnim pravom koje ne škodi trećim stranama, upućujući na ozbiljne implikacije nestanka miliona žena i pojačane rodne neravnopravnosti i heteronormativnosti.

POGLAVLJE IV

CRNA GORA – STUDIJA SLUČAJA

4.1. Selektivni abortus u Crnoj Gori

Crna Gora, država sa 620029 stanovnika (MONSTAT 2017), od 2011. godine okupira pažnju međunarodne zajednice u kontekstu stope selektivnih abortusa (Kiščenko 2021, 71). Doris Stamp (Doris Stump), članica Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope, 2011. godine ističe Crnu Goru kao jednu od partnerskih zemalja u kojoj postoji zabrinjavajući disbalans između muških i ženskih novorođenčadi¹⁹. Populacioni fond Ujedinjenih nacija je 2012. godine Crnu Goru zajedno sa Albanijom, uvrstio u vrh zemalja Jugoistočne Evrope u kojima postoji značajna polna neravnoteža sa zabilježenom stopom od 109,8 novorođenih dječaka na 100 novorođenih djevojčica²⁰ (UNFPA 2012, 20). Institut za istraživanje populacije u Sjedinjenim Američkim Državama je procijenio da se u Crnoj Gori u periodu od 2000. godine do 2014. godine godišnje abortiralo 50 djevojčica²¹, dok je Savjet Evrope 2014. godine iznova potencirao temu selektivnih abortusa u Crnoj Gori, upozoravajući tadašnje vlasti da usvoje striktne smjernice za njihovu prevenciju²². Komitet Ujedinjenih nacija za eliminisanje diskriminacije nad ženama (CEDAW) je 2017. godine uputio Crnoj Gori preporuku da “striktno (...) zabrani selektivni abortus” (CEDAW 2017), a Komitet za prava djeteta Ujedinjenih nacija je 2018. godine u svom izvještaju o Crnoj Gori iskazao “ozbiljnu zabrinutost zbog prakse selektivnih abortusa”²³.

U najnovijem izvještaju CEDAW takođe upozorava na činjenicu da u Crnoj Gori još uvijek postoji izražena preferencija ka djetetu muškog pola, te je ponovo pozvao na nedvosmisleno zabranjivanje ove prakse (CEDAW 2021, 8). Problem selektivnog abortusa je konstatovan i u najnovijoj Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost (2021- 2025), dok noviji podaci pokazuju da, iako postoje određene fluktuacije u odnosu polova na rođenju, polna neravnoteža je kontinuirano prisutna.

¹⁹ Vidi: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13158&lang=en>, pristupljeno: 20.12.2021.

²⁰ Stopa od 109,8 je zabilježena u Crnoj Gori, a u Albaniji 111.7 (UNFPA 2012, 20).

²¹ Vidi: <https://www.pop.org/project/stop-sex-selective-abortion/>, pristupljeno: 20.12.2021.

²² Vidi: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/sex-selective-abortion-are-discriminatory-and-should-be-banned>, pristupljeno: 20.12.2021.

²³ Vidi: <https://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23110&LangID=E>, pristupljeno: 20.12.2021.

Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) je ustanovio prosjek od 110 rođenih dječaka na 100 djevojčica, pri čemu je polni disbalans bio najveći u 2009. godini, sa 114 novorođenih dječaka na 100 djevojčica (MONSTAT 2017). Klinički centar Crne Gore, kao centralna institucija zdravstvene zaštite, u svom istraživanju takođe naglašava prosječnu stopu disbalansa od 110 dječaka rođenih na 100 djevojčica²⁴.

MONSTAT, u posljednjoj studiji koja obrađuje statističku zastupljenost muškaraca i žena u različitim društvenim segmentima, navodi da se “u Crnoj Gori od kako se vodi statistika rođenih i umrlih po polu rađa manje djevojčica nego dječaka” (MONSTAT 2020, 29). U 2020. godini, kada su prema našim najboljim saznanjima posljednji put mjerene stope maskuliniteta na nivou Crne Gore, promjer između živorođene muške i ženske djece bio je 107,3 dječaka na 100 djevojčica (MONSTAT 2021, 43). U Tabeli 4. vidimo pregled odnosa polova na rođenju tokom posljednjih 16 godina u Crnoj Gori:

Tabela 5²⁵. Odnos muških i ženskih novorođenčadi u Crnoj Gori u posljednjih 16 godina

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
112	111	112	109	114	106	109	109	108	110	110	104	109	108	110	107

Tabela pokazuje da je diferencijalni natalitet²⁶ bio u normalnim vrijednostima samo 2016. godine (104), kada je bio u okviru očekivanog promjera od 105 novorođenih dječaka na 100 djevojčica (Bongaarts and Guilmoto 2015, 241). Podaci nedvosmisleno ukazuju na kontinuitet polnog disbalansa na rođenju u Crnoj Gori za koji, kako smo i naveli u prethodnom poglavlju, postoji dominantna saglasnost teorijskog okvira da ne može biti prirodan ili slučajan, već rezultat namjerne ljudske intervencije (UNFPA 2018; Guilmoto i Tove 2015; Bongaarts i Guilmoto 2015; Hesketh, Lu i Wei Xing 2011). Podaci MONSTAT-a, međutim, pokazuju prisutnost polne neravnoteže novorođenčadi u Crnoj Gori i od sredine 20. vijeka:

²⁴ Vidi: <https://www.raskrinkavanje.me/analiza/iskrivljena-interpretacija-podataka-u-strategiji-ne-pise-da-se-abortioni-yrse-zbog-odabira-pola/>, pristupljeno: 20.12.2021.

²⁵ Izvori su Statistički godišnjaci MONSTAT-a, od 2006. godine, do 2021. godine: https://monstat.org/cg/publikacije_page.php?id=216, pristupljeno: 20.12.2021.godine.

²⁶ Broj muških novorođenčadi.

Tabela 6²⁷. Odnos muških i ženskih novorođenčadi u Crnoj Gori od 1951. godine do 2004. godine

1951	1961	1971	1981	1991	2000	2001	2002	2003	2004
106	109	110	103	105	108	111	111	109	106

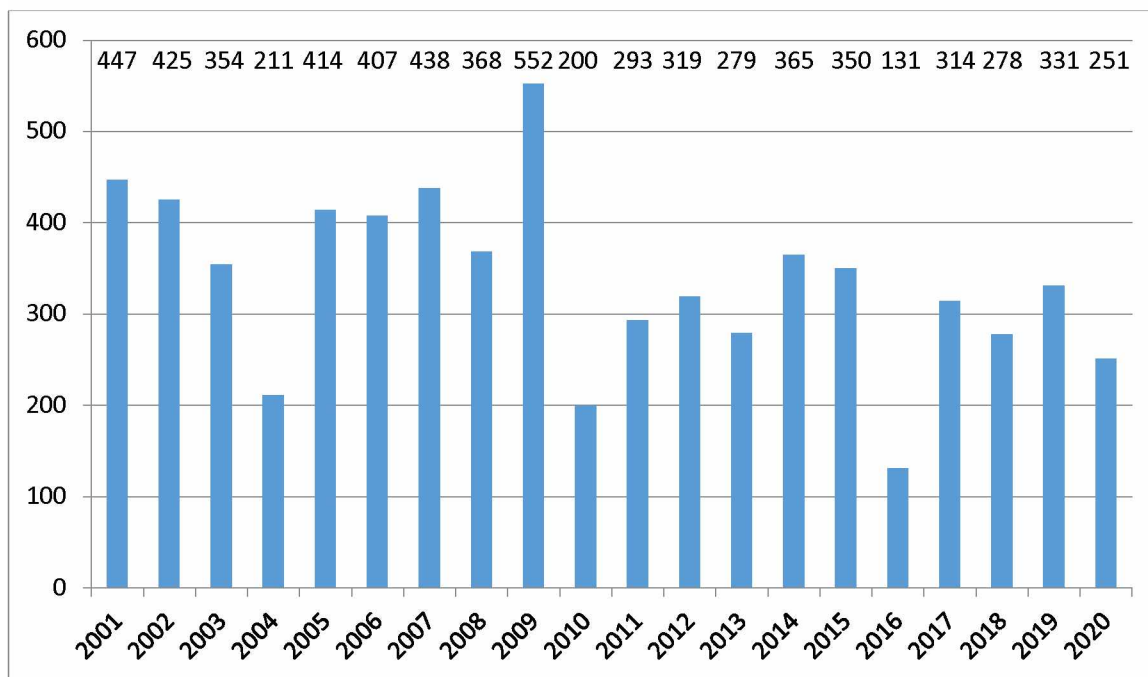
U Tabeli 6. takođe vidimo da je diferencijalni natalitet bio u okvirima očekivanih vrijednosti dva puta – 1981. godine i 1991. godine. Podaci pokazuju 70 godina polnog disbalansa, sa svega tri vremenska okvira od 26 mjerenih (2016, 1981. i 1991. godine), u kojima je zabilježen normalan promjer između muške i ženske djece na rođenju. Naročito je indikativna činjenica da je namjerna ljudska intervencija u polu postojala i prije sedamdesetih godina 20. vijeka, odnosno prije upotrebe naprednih metoda prenatalne dijagnostike. Kako smo i napomenuli u prethodnom poglavlju, statistička vjerovatnoća da će žena dobiti muško dijete raste sa porastom u broju trudnoća²⁸, stoga je jedna od mogućnosti da je žena radala djecu dok ne dobije muško dijete ili prestala da rađa onog trenutka kada dobije muško dijete (Komar 2020, 67).

Istovremeno, Centar za ženska prava je, kao nevladina organizacija iz Crne Gore koja se godinama bavi rodnom problematikom, u 2017. godini procijenio da Crnoj Gori nedostaje 3000 žena usljed prakse selektivnog abortusa (Centar za ženska prava 2017). Koristeći bazu podataka MONSTAT-a od 2001. godine do 2020. godine, izračunali smo godišnju razliku između muških i ženskih novorođenčadi u tom periodu:

²⁷ Izvori je Statistički godišnjak MONSTAT-a, od 2006. godine: https://monstat.org/cg/publikacije_page.php?id=216, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

²⁸ Vidi Poglavlje III.

Grafikon 1. Godišnja razlika između muške i ženske djece na rođenju u Crnoj Gori od 2001. do 2020. godine

Razlika u broju između muške i ženske živorođene djece koju vidimo u Grafikonu 1. odražava diferencijalni natalitet koji je predstavljen u prethodnim tabelama. Na primjer, 2009. godine kada je i zabilježen najveći polni disbalans na rođenju (114) izmjerena je i najveća razlika između muške i ženske novorođenčadi (552) tokom posljednjih 20 godina. Upotrebljavajući statistiku MONSTAT-a, došli smo do prosječne minimalne brojke od **3461** žene koja nedostaje u Crnoj Gori u periodu od 2001. do 2020. godine, prema sljedećoj formuli:

$$(X_m - X_f) - (Y_g * Y_{rmf}) = SA$$

Od razlike između ukupnog broja muške (X_m) i ženske (X_f) novorođenčadi u pomenutom periodu, oduzeli smo proizvod broja godina (Y_g) i normalnu vrijednost brojčane razlike između muške i ženske djece na rođenju (Y_{rmf}), koja se u Crnoj Gori u prosjeku kreće od 130 do 165. Prosjek je ustanovljen na osnovu poređenja broja muške i ženske živorođene djece u periodima kada je stopa maskuliniteta bila u normalnim vrijednostima - 2016. godine (104 dječaka na 100 djevojčica), tokom koje je razlika između polova na rođenju bila 131 i 2010. godine, kada je promjer bio na granici, sa 105.5 dječaka na 100 djevojčica, a razlika u polu između živorođene djece iznosila je 200. Centar za ženska prava je takođe utvrdio da će u Crnoj Gori do 2035. godine biti 8000 manje žena zbog prenatalne polne selekcije (Centar za ženska prava 2017).

Uprkos zabrinjavajućim brojkama, selektivni abortus u Crnoj Gori nije dozvoljen. Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće (“Službeni list Crne Gore” 53/09) u članu 18, stavu 2, eksplicitno navodi da je *“prekid trudnoće sa motivom izbora pola zabranjen”*. Stavom 3 istog člana se zabranjuje upotreba ranih prenatalnih testova (do 10. sedmice trudnoće) zarad utvrđivanja pola fetusa, osim kada *“postoje rizici od nasljednih oboljenja koje je indikovao isključivo klinički genetičar”*. Zakon u članu 26, stavovima 2 i 3, predviđa novčanu kaznu od 500 do 2000 eura, koju za prekršaj mora platiti zdravstveni radnik/ca ako:

2) *“izvrši prekid trudnoće sa motivom izbora pola (član 18 stav 2);*

3) *upotrebljava rane genetske testove, radi utvrđivanja pola, a da ne postoje rizici od nasljednih oboljenja koje je indikovao isključivo klinički genetičar (član 18 stav 3).”*

Istim Zakonom je predviđeno da žena može prekinuti trudnoću na osnovu pisanog zahtjeva do 10. sedmice od dana začeća (član 4), a za prekid trudnoće *nakon* 10. sedmice u članu 6 se taksativno navode uslovi koji moraju biti ispunjeni da bi takav abortus bio moguć:

“Prekid trudnoće se može izvršiti poslije isteka 10 sedmica do 20 sedmica od dana začeća, ako:

1) *se na osnovu medicinskih indikacija utvrdi da se na drugi način ne može spasiti život ili otkloniti teško narušavanje zdravlja žene za vrijeme trudnoće, porođaja, ili poslije porođaja;*

2) *se na osnovu medicinskih indikacija može očekivati da će se dijete roditi sa teškim tjelesnim ili duševnim nedostacima;*

3) *je do začeća došlo u vezi sa izvršenjem krivičnog djela;*

4) *bi žena u toku trudnoće ili poslije porođaja mogla doći u teške lične ili porodične prilike.”*

Za prekid trudnoće od 10. sedmice od dana začeća, neophodno je osnivanje prvostepene komisije koju, prema članu 11 Zakona, čine doktori/ke specijalisti ginekologije i akušerstva, socijalni radnik/ca i psiholog/škinja. U Crnoj Gori prenatalno ispitivanje je dominantno regulisano Zakonom o zaštiti genetičkih podataka (“Službeni list Crne Gore” 25/10), koji u članu 21, stavu 1, navodi da se:

“Prenatalno genetičko ispitivanje vrši se u dijagnostičke, prediktivne, preventivne ili terapeutske svrhe, i to samo ako je usmjereno na određene genetičke osobine embriona ili fetusa, koje po opšteprihvaćenom nivou nauke i medicinske prakse štete njegovom zdravlju tokom trudnoće ili nakon rođenja ili ako je predviđeno tretiranje embriona ili fetusa nekim lijekom na čije djelovanje utiču određene genetičke osobine.”

Istim članom u stavu 5 se definiše rok u kojem roditelji mogu saznati pol fetusa:

“Ukoliko se prilikom ispitivanja iz stava 1 ovog člana utvrdi i pol embriona ili fetusa, taj podatak se može saopštiti trudnici i ocu budućeg djeteta po isteku 12 nedjelja trudnoće, osim u slučaju kada se genetičkom ispitivanju pristupilo radi utvrđivanja pola djeteta, u skladu sa indikacijama medicinskog genetičara.”

Dakle, na osnovu prezentacije relevantnog legislativnog okvira, jasno je da u Crnoj Gori prenatalna polna selekcija nije dozvoljena, te da zakonski okvir pomjera granicu saopštavanja pola do 12. sedmice trudnoće, kada i nije pravno moguće izvršiti abortus *osim* u uslovima predviđenim već citiranim članom 6 Zakona o uslovima i postupku za prekid trudnoće. Kako smo i diskutovali u prethodnom poglavlju, zabrana selektivnog abortusa je *neophodna*, ali i *nedovoljna* mjera za sprečavanje i/ili prevenciju prenatalne polne selekcije. Kontinuirano opstajanje prakse selektivnog abortusa u velikoj mjeri dovodi u pitanje efektivnost trenutnog legislativnog okvira. Brojke jasno sugerišu da pravne mjere nemaju kapacitet za rješavanje ovako kompleksnog fenomena. Situaciju dodatno otežavaju nedostaci na koje smo već ukazivali – nemogućnost direktnog praćenja zakonitosti abortusa, te postojanje nesertifikovanih klinika u kojima se odvijaju selektivni abortusi.

Međutim, osim efektivnosti pravnih mjera, vrlo je važno upućivati na potencijal drugačijih strategija da utiču na stope selektivnog abortusa. Naime, Klinički centar Crne Gore je 2015. godine donio odluku da više neće saopštavati pol novorođenčadi prilikom informisanja javnosti o broju živorođene djece.²⁹ Iz Kliničkog centra su objasnili da je povod ovakve odluke smanjenje rodne diskriminacije u Crnoj Gori, dok je nevladin sektor koji se bavi rodnom problematikom smatrao da ovaj potez predstavlja upravo suprotno – marginalizaciju i prikrivanje pitanja selektivnog abortusa u državi.³⁰

Sa aspekta činjenica, nejasno je na osnovu čega je donešena ova odluka u Kliničkom centru, odnosno koji su indikatori korišćeni za predlaganje ovakve mjere. Na osnovu prikaza statistike iz nekoliko različitih izvora, jasno je da su u Crnoj Gori, a i u međunarodnom kontekstu, javno dostupni podaci o odnosu polova između novorođenčadi. Rješavanju pitanja selektivnog abortusa će, između ostalog, doprinijeti i transparentnije i dosljednije praćenje statistike, čemu u velikoj mjeri otežava nesaopštavanje podataka krovne zdravstvene institucije u Crnoj Gori.

²⁹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/pol-djeteta-tajna-za-javnost-prikriv/27049988.html>, posjećeno: 20.8.2021. godine.

³⁰ <https://www.slobodnaevropa.org/a/pol-djeteta-tajna-za-javnost-prikriv/27049988.html>, posjećeno: 20.8.2021. godine.

Naročito je zabrinjavajuća činjenica da problem selektivnih abortusa nije okupirao značajniju pažnju šire javnosti u Crnoj Gori do 2017. godine, kada je novinarka Radio i televizije Crne Gore (RTCG) Svetlana Vlahović, objavila istraživačku priču³¹ i anonimna svjedočenja žena koje su se podvrgle selektivnom abortusu³². Nakon objavljivanja novinarskog istraživanja uslijedila je kampanja “Neželjena”, koju je kreirala marketinška agencija Mekken (McCaan) u saradnji sa Centrom za ženska prava u Crnoj Gori. Cilj kampanje bio je da pozove građane/ke i nadležne institucije da “reaguju na ovako ozbiljan problem, da mijenjaju patrijarhalne stavove o ženama i muškarcima, kao i da potpišu peticiju čiji je cilj sprečavanje zloupotrebe ranih prenatalnih testova u svrhu selektivnih prekida trudnoće.”³³ Kampanja je otpočela simboličnim širenjem čitulja u raznim djelovima Crne Gore, koje su se odnosile na *neželjene* djevojčice:

Fotografija 3. Kampanja “Neželjena” u Crnoj Gori

Izvor: <https://birn.rs/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojke/>, posjećeno: 20.8.2021.

Nakon prve faze kampanje, tokom koje se pomenute organizacije nisu oglašavale time želeći da privuku pažnju javnosti, uslijedila je konferencija za medije i peticija koju je potpisalo više od 6000 građana/ki Crne Gore³⁴. U parku Univerziteta Crne Gore, gdje je i održana konferencija, nalazila se ploča koja je pozivala građane/ke da potpišu pomenutu peticiju:

³¹ Pomenuto istraživanje će detaljno biti izanalizirano u poglavlju o medijskoj analizi.

³² <https://birn.rs/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojke/>, posjećeno: 20.8.2021.

³³ <https://womensrightscenter.org/kampanja-protiv-prenatalnog-odabira-pola/>, posjećeno: 21.8.2021.

³⁴ <https://www.slobodnaevropa.org/a/mo%C5%BEe-li-se-stati-na-put-selektivnim-abortusima/29200876.html>, posjećeno: 20.08.2021.

Fotografija 4. Ploča postavljena tokom kampanje “Neželjena”

Izvor: <https://womensrightscenter.org/kampanja-protiv-prenatalnog-odabira-pola/>, posjećeno: 21.8.2021.

Predstavnice organizacija koje su učestvovalе u osmišljavanju i vođenju kampanje ukazivale su na pozadinu problema i na ključne motive za pokretanje ovakve inicijative u Crnoj Gori. Sandra Vujović, jedna od idejnih stvarateljki kampanje naglasila je da je cilj *Neželjene* da “najveći crnogorski tabu izvučemo ispod tepiha pod koji smo ga gurnuli i prosto da o njemu pričamo otvoreno, da stvari nazovemo pravim imenima, da ukažemo na uzroke koji do toga dovode i da stavimo u centar tu borbu za ravnopravnost polova”³⁵. Kampanja je, stoga, iako usmjerena na problem selektivnog abortusa, dominantno težila da “promijeni pogled na ženski rod i da podigne na jedan veći stepen tu borbu za ravnopravnost polova u Crnoj Gori”³⁶. Direktorica Centra za ženska prava, Maja Raičević, takođe je istakla da je selektivni abortus nuspojava niza sistemskih problema koji su dugo ostali zanemareni:

“(...) niko se nikad nije bavio zašto ta tradicija uopšte postoji još uvijek danas, koje su njene posljedice i što je najvažnije, u stvari, posljedicama te tradicije se niko nije bavio do momenta dok se pokrenula priča o selektivnim abortusima, a nama je bilo važno da predstavimo tu temu kao dio istog paketa u koji spada i nasilje nad ženama i drugi oblici diskriminacije nad ženama i tako dalje, jer je matrica ista u stvari, uzroci su isti i za jedno i za drugo.”³⁷

Uprkos tome što je Vlada Crne Gore, u trenutku predaje peticije, obećala izradu i sprovođenje akcionog plana koji bi trebalo da rješava problem selektivnog abortusa, do sadašnjeg trenutka u tom kontekstu ništa nije urađeno. Raičević (2020), naglašava da pasivan odnos prema problemu prenatalne polne selekcije odražava “nedovršenu (rodnu) emancipaciju”³⁸ crnogorskog društva.

³⁵ Dubinski intervju 23. decembar 2019. godine, Sandra Vujović.

³⁶ Dubinski intervju 23. decembar 2019. godine, Sandra Vujović.

³⁷ Dubinski intervju 10. februar 2020. godine, Maja Raičević.

³⁸ Dubinski intervju 10. februar 2020. godine, Maja Raičević.

Dakle, bez obzira na to što podaci ukazuju na nesporni kontinuitet prenatalne polne selekcije u Crnoj Gori, još uvijek nijesu zabilježeni ozbiljniji pokušaji bavljenja ovom problematikom, iako je u velikoj mjeri selektivni abortus okupirao i pažnju međunarodne zajednice. U prethodnom poglavlju smo takođe naglasili da je generalizovani pristup u slučaju prenatalne polne selekcije pogrešan jer je “neosjetljiv” na specifičnosti pojedinih zemalja. Istovremeno, vrlo je važno rukovoditi se komparativnim primjerima dobre prakse, koji će biti dopunjeni i prilagođeni specifičnim nalazima studija slučaja, što i predstavlja jednu od težnji ove doktorske disertacije.

4.2. Selektivni abortus u komparativnoj perspektivi

U prethodnoj sekciji smo predstavili informacije koje su relevantne za Crnu Goru u odnosu na stopu selektivnog abortusa. Međutim, da bismo adekvatno pozicionirali slučaj Crne Gore, neophodno je izložiti statistike o selektivnom abortusu u komparativnoj perspektivi. Posljednja istraživanja o polnom disbalansu na rođenju u komparativnom kontekstu, Crnu Goru svrstavaju među 12 zemalja svijeta sa najvišim odstupanjem u normalnom promjeru između muških i ženskih novorođenčadi (Chao et al. 2021; Guilмото et al. 2020; Chao et al. 2019). Tabela 8. pokazuje da od 12 zemalja pogođenih ovim problemom - devet dominantno pripada Aziji, jedna Africi, a dvije Jugoistočnoj Evropi:

Tabela 8. SRB nivo u komparativnoj perspektivi

Država	Početna godina	Maksimum	2017
Indija	1.061	1.113	1.098
Albanija	1.079	1.127	1.083
Crna Gora	1.056	1.099	1.072
Tunis	1.057	1.085	1.054
Jermenija	1.059	1.176	1.117
Azerbejdžan	1.068	1.171	1.134
Gruzija	1.063	1.115	1.065
Vijetnam	1.076	1.126	1.122
Kina	1.073	1.179	1.143
Hong Kong (SAR* Kine)	1.082	1.157	1.078
Južna Koreja	1.072	1.151	1.056
Tajvan (provincija Kine)	1.069	1.100	1.076

Izvor: Chao et al. 2019, 9305.

*Specijalni administrativni region

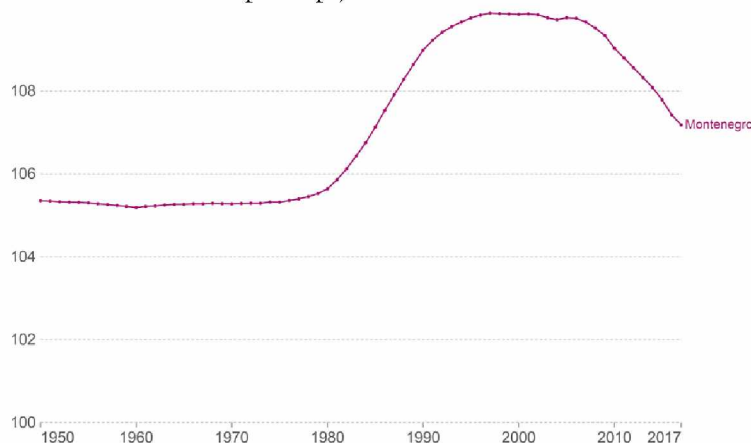
Autori su mjerili odnos muške i ženske novorođene djece (SRB – sex ratio at birth, Chao et al. 2019, 9303) od 1950. godine do 2017. godine, koristeći cenzuse, ankete i registre (Chao et al. 2019, 9303). Normalan SRB iznosi 1.05 i svako odstupanje od te vrijednosti ukazuje na polni disbalans (Chao et

al. 2019, 9303). Nakon poređenja vrijednosti SRB-a u 202 zemlje, sastavljena je lista od 12 država predstavljenih u Tabeli 8. u kojima postoji značajno odstupanje u odnosu muške i ženske djece na rođenju. U studiji je takođe utvrđeno da, na globalnom nivou, usljed prenatalne polne selekcije - u prikazanim zemljama nedostaje 45 miliona žena, pri čemu je čak 43.8 miliona žena iz Kine i Indije (Chao et al. 2019, 9303). Isti autori su predviđeli da do 2030. godine neće biti rođeno 4.7 miliona djevojčica usljed prenatalne polne selekcije u pomenutim područjima (Chao et al. 2021, 5). Indija i Kina će i dalje najviše doprinijeti tom disbalansu, zajedno čineći 93,3% ukupnog broja (Chao et al. 2021, 5).

Vidimo da u Crnoj Gori SRB na početku mjerenja blago prelazi granicu od 1.05, ali sa vrijednošću od 1.099 dostiže maksimum, čime je ispred Tunisa, države koja je 19 puta brojnija od Crne Gore. Takođe u Tabeli 8. možemo uočiti da Crna Gora, uz Albaniju, predstavlja jedinu državu u Jugoistočnoj Evropi koja se na globalnom nivou izdvaja po stopama polnog disbalansa na rođenju. Autori pomenute studije (Chao et al. 2019) su napravili grafički prikaz stope SRB-a u svakoj od analiziranih država. Grafik 1 prikazuje trend u SRB-u u Crnoj Gori od 1950. godine:

Grafikon 2. Grafički prikaz SRB-a u Crnoj Gori od 1950. do 2017. godine

Izvor: <https://ourworldindata.org/grapher/sex-ratio-at-birth-males-chao-et-al?country=~MNE>, pristupljeno: 20.12.2021.

Iz grafičkog prikaza se vidi da je u periodu od osamdesetih godina 20. vijeka, kada je i prenatalna dijagnostika postala značajno razvijena, zabilježen rast u stopama polnog disbalansa, koji je praćen blagim padom uoči 2016. godine, gdje je i konstatovan normalan odnos između muške i ženske novorođenčadi³⁹. Tendencija pada nakon 2010. godine može se dijelom objasniti pojačanim

³⁹ Vidi str. 74.

nadzorom nad praksom selektivnog abortusa, koja je rezultat kontinuiranih međunarodnih upozorenja vlastima u Crnoj Gori, od 2011. godine, da preveniraju polnu selekciju i zabrane selektivni abortus. Bez obzira na fluktuacije u diferencijalnom natalitetu, grafik jasno pokazuje da je u Crnoj Gori jako dugo odnos polova na rođenju bio van normalnih vrijednosti, odnosno veći od 105 dječaka rođenih na 100 djevojčica.

Statistika Ujedinjenih nacija, kako smo i naglasili u prethodnoj sekciji, Crnu Goru već deceniju prepoznaje kao jednu od država sa praksom selektivnog abortusa. U svojim prvim studijama koje obuhvataju i Jugoistočnu Evropu, Populacioni fond Ujedinjenih nacija je identifikovao Crnu Goru kao slučaj u kojem je neophodno analizirati polni disbalans:

Tabela 9. Statistika o polnom disbalansu na rođenju Populacionog fonda Ujedinjenih nacija iz 2012. godine

Država	SRB	Period
Kina	117.8	2011
Singapur	107.5	2009
Južna Koreja	106.7	2010
Vijetnam	111.2	2010
Indija	110.5	2008-2010
Pakistan	109.9	2007
Azerbejdžan	116.5	2010
Jermenija	114.9	2010
Gruzija	113.6	2009-2011
Albanija	111.7	2008-2010
Crna Gora	109.8	2009-2011

Izvor: <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/Sex%20Imbalances%20at%20Birth.%20PDF%20UNFPA%20APRO%20publication%202012.pdf>, posjećeno: 20. decembra, 2021. godine

Iz Tabele 9. jasno je da su se u većini zemalja koristile jedna ili dvije godine za predstavljanje SRB-a, a u slučaju Crne Gore navedena je i 2009. godina, kada je zabilježen i najveći SRB – 114. U statistici iz 2012. godine možemo vidjeti da se Crna Gora po stopama SRB-a pozicionira ispred Singapura i Južne Koreje. Noviji podaci Ujedinjenih nacija i dalje uključuju Crnu Goru kao jednu od zemalja sa zabrinjavajućim trendom polnog disbalansa na rođenju:

Tabela 10. Statistika o polnom disbalansu na rođenju Ujedinjenih nacija iz 2018. godine

Država	SRB	Period
Kina	111.9	2017
Singapur	111.6	2018
Južna Koreja	105.4	2018
Vijetnam	111.5	2018
Indija	111.6	2015-2017
Azerbejdžan	114.6	2018
Jermenija	111.1	2018
Gruzija	107.9	2018
Albanija	108	2018
Crna Gora	106.7	2016-2018

Izvor: UNFPA (2020, 46)

https://www.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/UNFPA_PUB_2020_EN_State_of_World_Population.pdf.

(posjećeno: 20.12.2020. godine).

Crna Gora je, prema podacima Ujedinjenih nacija o SRB-u iz 2018. godine, bliska Gruziji i Albaniji. Zanimljivo je konstatovati da je Južna Koreja jedina država koja se još uvijek nalazi na listi zemalja sa polnim disbalansom na rođenju, a kontinuirano bilježi pad u odnosu između muških i ženskih novorođenčadi. Tabele 8, 9. i 10. pokazuju da je Južna Koreja uglavnom na dnu ljestvice što dokazuje uspješnost ove države da rješava problem selektivnog abortusa. Južna Koreja, iako još uvijek nije u potpunosti eliminisana sa spiska zemalja sa disbalansom u SRB-u, statistički opravdava poziciju dobrog primjera, o čemu smo i govorili u prethodnom poglavlju⁴⁰.

Istovremeno, Crna Gora se, prema dostupnim komparativnim podacima, u većini slučajeva nalazi u donjoj trećini zemalja svijeta u kojima postoji značajno odstupanje u odnosu polova na rođenju. Crna Gora je, po stopama SRB-a, najčešće bliska Albaniji i zemljama Južnog Kavkaza. Azijske zemlje kontinuirano prednjače, ali je zabrinjavajuća konstantna prisutnost Crne Gore, kao jedne od rijetkih evropskih zemalja, među državama koje imaju izražen problem sa selektivnim abortusima. Nacionalna statistika pruža detaljniji uvid u obim ovog problema u Crnoj Gori, ali je iz komparativnog prikaza jasno da istraživanja nedvosmisleno potvrđuju da je slučaj Crne Gore u toj mjeri zabrinjavajući da se neprekidno nalazi na međunarodnim listama polnog disbalansa.

⁴⁰ Vidi Poglavlje III.

4.3. Rodni kontekst u Crnoj Gori

4.3.1. Kontinuitet rodne neravnopravnosti

Istorijski položaj žene u Crnoj Gori predočava kontinuitet patrijarhalnih tendencija i kompleksnost patrijarhalnih normi koje su se odražavale na sve aspekte života – od privatnosti do ekonomske sfere. Nepoželjnost ženskog djeteta je ishod dugoročne subordinacije žena u društvenim, ekonomskim i političkim aspektima. Patrijarhat je stavio žene u Crnoj Gori u „poziciju anomalije“ (Denich 1974, 260) gdje njihovo sebstvo nije nikada postojalo. Žene u Crnoj Gori su se kretale između uloga majke, supruge, ćerke, sestre, nerijetko se žrtvujući zarad patrijarhalnih očekivanja. Đilas (1958) je naglasio da je žena u Crnoj Gori „posvetila svoje cijelo biće onome što je smatrala prirodnim i neizbježnim – rađanju i podizanju djece, pokušaju da bude dobra svom suprugu i obavljanju fizičkih poslova poput roba. Mimo toga za nju nije postojala druga radost ili smisao“ (Đilas 1958, 3). Rijetki trenuci u kojima je žena osjećala radost, uglavnom su bili vezani za rađanje muškog djeteta, koje se slavilo danima. Sa druge strane, rađanje ženskog djeteta se percipiralo kao nesreća za porodicu i veliko razočaranje (Durham 1909, 95). Dučić (1998) objašnjava da:

„Rođenje djevojke u Kućima donese na domu njenijeh roditelja uopšte žalost, i u takvim prilikama se kaže za onoga što mu je djevojka rođena: ‘Nastala mu je tamnica’, ‘Pritisla ga je tamnica’ ili ‘Zabunisala ga je djevojčina’, koju još nazivaju i tuđom večerom. Muško rođenje oglasi se puščanijem metkom. Najveća pucnjava se učini, kad se iza dužega bračnoga života nekome rodi ili ‘nastane’ muško dijete, koje se zove ‘jedinče’ i onda kad ima više sestara“ (Dučić 1998, 209 nav. prema: Došljak 2019, 174).

Dakle, inferiorna pozicija žene je naročito razotkrivena u *diskursu*. Žensko dijete je *tamnica*, *djevojčina*, *tuđa večera*, a muško dijete je *jedinac u sve četiri nahije*, iako ima sestre. Nerijetko se događalo da očevi, prilikom govorenja o svojoj djeci, žensku djecu ne navode i ne nabrajaju. U prostorima Balkana, pa tako i u Crnoj Gori, roditelji se još uvijek obično ženskom djetetu obraćaju sa *sine*, umjesto sa *ćerko*, čak iako u pozadini tog obraćanja nije loša namjera. Patrijarhalna uvjerenja su u toj mjeri internalizovana, da roditelji po automatizmu koriste diskurs koji stavlja žensko dijete u subordinirani položaj. Žensko dijete je, u istorijskom kontekstu Crne Gore, bilo diskriminisano i prije rođenja, a rođenje Crnogorke bilo je „njena prava nesreća“ (Čelebić 2002, nav. prema: Smolović 2017, 389).

Privilegovana pozicija muškog djeteta se takođe ogledala u nekim banalnim praksama – naime, nije bilo neuobičajeno da djevojčice do sedme godine imaju frizuru kao dječaci (Tepavčević 2018, 239). Supresija ženskog rodnog identiteta bila je oličena i u *virđžinama*, *ostajnicama* ili *tobelijama*, koje su

prevazilazile rodnu binarnost, odnosno predstavljale su žene koje su socijalizovane kao muškarci (Brković 2021, 10). Ukoliko u porodici nema muške djece i/ili su ćerke neudate, dešavalo se da djevojke ili djevojčice postaju virdžine „po odluci svojih roditelja ne bi li im zamijenile nepostojećeg sina i tako produžile, makar fiktivno, porodično ime i lozu za još jednu generaciju“⁴¹. Virdžine su se zavjetovale da se neće udati, da neće imati djece i da će preuzeti na sebe ono što je predstavljalo „muški“ dio posla, najčešće van domaćinstva.

Stana Cerović, kao jedna od posljednjih virdžina iz Crne Gore, tvrdila je da su njene sestre radile u kući, a njen zadatak je bio da se posveti „spoljnim poslovima“⁴². Rodna inverzija te vrste je rigidna, surova i predstavlja jasan oblik žrtvovanja. Virdžine su ispunjavale patrijarhalna očekivanja, ali su nerijetko imale osjećaj „nedovršenosti“ i neadekvatnosti zbog nasilnog nametanja drugačijeg rodnoeg identiteta. Praktikovanje muških uloga u ženskom tijelu virdžinama je stvaralo otpor ka ženskom rodnom identitetu, koji se posmatrao kao prepreka. On je tu, ali mora biti potisnut. U tom konfliktu često je nastajalo nezadovoljstvo. Stana Cerović, iako je tvrdila da se ne kaje zbog odluke da postane virdžina, govorila je: „e da sam muško... znala bih ja kako bih radila, ali 'naka sudbina prokleta“⁴³.

Na osnovu nekoliko ilustrativnih primjera o tradicionalističkom položaju ženskog djeteta u Crnoj Gori, nesporno je da je ženski rodni identitet bio podređen u odnosu na muški. Međutim, nametnuta inferiornost se ne završava sa ulogom ćerke. U Crnoj Gori odnos između sestre i brata predstavlja zasebnu temu. Naime, ženska djeca su unutar porodice uglavnom bila lišena prava nasljeđivanja (Brković 2021). Ćerke su tretirane kao privremene članice domaćinstva, zato što je njihova sudbina bila da se (u najčešće ugovorenim brakovima) udaju što prije, napuste svoju porodicu i postanu „ne sreća svoje, već suprugove porodice – one su postajale *tuda večera*“ (kurziv J.D. Vukčević 2006, 158). Muško dijete, stoga, vrlo rano postaje simbol produženja porodičnog prezimena i imovine, dok se za žensko dijete podrazumijeva da neće ostati u kući, da će postati *odiva*. Ukoliko ćerku roditelji samoinicijativno ne liše nasljedstva, od nje se očekuje da to „dobrovoljno“ uradi (Zenovich 2016, 29). Njeno odustajanje od nasljedstva u korist brata je „diskurzivni čin koji ojačava mušku superiornost“ (Zenovich 2016, 29). Odricanje od imovinskih prava je postalo mjerilo ljubavi prema bratu – sestre su time pokazivale svoju požrtvovanost i svijest o značaju muškog djeteta u porodici.

⁴¹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/virdzina-prokletstvo-imati-sina-po-svaku-cijenu/27898529.html>, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

⁴² https://www.youtube.com/watch?v=Kroi8YNtFGw&ab_channel=AlJazeeraBalkans, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

⁴³ https://www.youtube.com/watch?v=Kroi8YNtFGw&ab_channel=AlJazeeraBalkans, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

Osim u kontekstu imovine, ženska djeca su nadređenost muških figura morala da potvrđuju i u raznim običajima. Zanimljivo je da Crnogorkama nije bilo dozvoljeno da javno iskazuju tugu, ni kada umre njihov suprug, a još manje kada umre *sin* (Milić 1995), to se interpretiralo kao „znak slabosti“ (Milić 1995, 46). Međutim, u jednom slučaju je bilo čak i poželjno da tugovanje bude javno i intenzivno – u slučaju smrti brata. Edit Darem (Edith Durham) je u svojoj etnografskoj studiji urađenoj u Crnoj Gori početkom 20. vijeka, opisala intenzitet tugovanja sestara u Crnoj Gori, tvrdeći da su i same „očigledno nesvjesne svega što se dešavalo“ (Durham 1909, 93).

Identitet žene u Crnoj Gori, u kojoj je god poziciji bila, uvijek je oblikovan kroz muške rodne uloge. Žena je bila sredstvo za mirenje zavađenih plemena, budući da su se „zakrvljena bratstva mirila i orodačala putem ženidbe i udadbe ne vodeći računa o volji djevojke“ (Smolović 2017, 390). Na dan vjenčanja, deveri, odnosno mladoženjina braća, bili su zaduženi da drže glavu mladoj kako se ne bi okrenula prema svojoj porodici, prilikom napuštanja porodične kuće (Durham 1909). Vjeruje se da na taj način neće biti rođena djeca koja liče na njenu porodicu. Od trenutka kada se uda, žena i u diskursu postaje nečija, ona se više ne prepoznaje po prezimenu (a o zadržavanju njenog nije bilo govora), već po imenu svog muža, ona nije Jovana, već „Jovana *Lukina*“⁴⁴.

U braku se od žene očekivalo da obezbijedi sve uslove da muškarac može da radi ono što mu „pripada“ to jest, da ratuje (Milić 1995). Ukoliko muškarac i žena ne bi mogli da imaju djece, *a priori* se podrazumijeva da žena ima zdravstveni problem - zato se nerijetko dešavalo da „dobra žena kaže svom mužu da dovede drugu ženu; kada je dovede, dvije žene ostaju zajedno u kući“ (Milić 1995, nav. prema: Vukčević 2006, 160). U slučaju nevjerstva u braku koje počinji žena, u Crnoj Gori su bili zastupljeni brutalni običaji poput odsijecanja nosa (Smolović 2017, 391), dok je Danilovim zakonikom od 1855. godine propisano: „ako bi se dogodilo koemu Crnogorcu ili Brđaninu da mu žena njegova nije vjerna, pak ako bi svoju ženu uhvatio u bludnosti, to mu se onda dopušta da može i jedno i drugo ubiti; ako li bi ona pobjegla, to da joj stana u našu zemlju nije“ (Smolović 2017, 391).

4.3.2. Politčka i ekonomska subordinacija žena u Crnoj Gori

Iz sažetog prikaza rodnog konteksta u tradicionalističkoj Crnoj Gori, jasno je da odluka o odabiru pola djeteta u savremenoj Crnoj Gori nije posljedica trenutka, već vjekova kreiranja i ženskih i muških rodni uloga koje, svaka za sebe, imaju niz očekivanih karakteristika. Zorka Milić (1995),

⁴⁴ „Jovana Lukina“ je film koji je 1979. godine režirao jedan od najpoznatijih crnogorskih režisera Živko Nikolić, a u njemu se opisuje odnos žene i muškarca u Crnoj Gori, kroz dvoje supružnika – Jovane i Luke.

opisujući svoje razgovore sa stogodišnjakinjama u Crnoj Gori tvrdi da, uprkos teškom životu, svaka od njih je snažna i ponosna (Milić 1995, nav. prema: Vukčević 2006, 160). U Crnoj Gori žene su dobile pravo glasa 1945. godine, a Ustavom Federativne narodne republike Jugoslavije 1946. godine „izjednačene su sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života“⁴⁵.

Paralelno sa uvidom u patrijarhalni kontekst, jako je bitno isticati važnost uloge žena u Crnoj Gori kao borkinja, političarki, herojki, akademkinja, muzičarki, koje su ostvarivale svoj potencijal uprkos brojnim preprekama. Crna Gora je imala narodne herojke poput Vukice Mitrović, Đine Vrbice, Dobrile Ojdanić, Milice Vučinić, Ljubice Popović, Jelice Mašković, Jelene Četković⁴⁶, prvu ambasadorku Jugoslavije - Stanu Tomašević-Arnesen, prvu arhitektkinju – Svetlanu Kanu Radević, prvu ljekarku – Divnu Veković, prvu slikarku – Kseniju Tošić-Vujović. Spisak znamenitih Crnogorki koje su uspjele da izađu iz okvira patrijarhalnih normi je duži. Međutim, uprkos tome što su određene arhaične forme tradicionalizma napuštene, u Crnoj Gori je jako vidljiv kontinuitet patrijarhata, u različitim društvenim aspektima.

Prije svega, žene su vlasnice svega 4% svih nekretnina, 8% zemljišta ili 14% kuća za odmor (Duhaček et al. 2019, 23). Bez obzira na to što se bilježi određeni rast u vlasništvu mikro, malih i srednjih preduzeća⁴⁷, žene su još uvijek značajnije prisutne u „kategoriji neaktivnog stanovništva“⁴⁸, iako čine većinu visoko obrazovanih građana/ki u Crnoj Gori (56,7% žena spram 43,3% muškaraca)⁴⁹. U svim starosnim kategorijama više je nezaposlenih žena nego muškaraca (MONSTAT 2020, 91). Žene dominiraju u odnosu na muškarce kao stručnjakinje i službenice, ali ih je zato skoro duplo manje (35,8% žena spram 64,2% muškaraca) na rukovodećim, zakonodavnim i funkcionerskim pozicijama (MONSTAT 2020, 85). Dakle, iako su žene u Crnoj Gori prema dostupnim podacima bolje obrazovane, one su najprisutnije na nisko plaćenim pozicijama, što se odražava i na razliku u zaradama između muškaraca i žena. Fondacija za razvoj ekonomske nauke u Srbiji je uradila procjenu razlike u prihodima između muškaraca i žena u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji i ustanovila je da u Crnoj Gori ta razlika iznosi 16,1%, što je za 5,1% više u odnosu na

⁴⁵ <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-57306758>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁴⁶ <https://www.muzejzena.me/leksikon.html>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁴⁷ Procjena je da je u 2020. godini bilo 22,87% žena vlasnica mikro, malih i srednjih preduzeća, dok je u 2011. godini taj procenat bio 16,27%: Ministarstvo ekonomskog razvoja. (2021). *Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore od 2021-2024. godine*, str. 13.

⁴⁸ Ministarstvo ekonomskog razvoja. (2021). *Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore od 2021-2024. godine*, str. 12.

⁴⁹ Ministarstvo ekonomskog razvoja. (2021). *Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore od 2021-2024. godine*, str. 3.

Srbiju, a za 1,8% manje u odnosu na Makedoniju⁵⁰. Razlika u prihodima od 16,1% znači da žene u Crnoj Gori primaju 83,9% prosječne zarade muškaraca. Važno je naglasiti da MONSTAT od 2013. godine ne računa diskrepancu u zaradama između muškaraca i žena, kada je i posljednji put ustanovio razliku od 13,9% (Duhaček et al. 2019, 21). Izostanak redovnih analiza značajno usložnjava praćenje jednog važnog indikatora koji ukazuje na rodnu neravnopravnost u Crnoj Gori, iako Zakon o radu („Sl. list CG“, br. 74/2019 i 8/2021) u članu 99 garantuje jednakost zarada. Na komparativnom nivou, najveće razlike u domenu rodne ravnopravnosti između zemalja Evropske unije i Crne Gore, odnose se upravo na novac - 20,7% (Komar 2019, 11). Istovremeno, 43,7% mladih ljudi u Crnoj Gori smatra da nije poželjno „da se mijenjaju tradicionalne uloge i da žene zarađuju više novca od muškaraca“ (Vestminsterska fondacija 2020, 31). Stanovništvo, pritom, ima ambivalentne stavove o nasljedstvu. Dok je više od 80% građana/ki Crne Gore uvjereno da porodična imovina treba da bude jednako raspodijeljena između muške i ženske djece, svega 25% njih vjeruje da se to zaista i dešava (Sigurna ženska kuća 2019). Štaviše, sedam od deset građana/ki Crne Gore smatra da žena koja se ne odrekne imovine zbog svog brata, nailazi na osudu (Sigurna ženska kuća 2019).

Noviji podaci takođe pokazuju nizak nivo osviještenosti o rodnoj ravnopravnosti i sve veće prisustvo tradicionalističkih stavova u mlađoj populaciji. Prvenstveno, rod još uvijek nije u značajnoj mjeri percipiran kao važan izvor diskriminacije – svega 8,4% građana/ki smatra da je rodni identitet povod diskriminacije⁵¹. Paralelno sa ovim podatkom, 28,8% građana/ki vjeruje da se prema ženama veoma često i često koristi govor mržnje⁵². Ovakva statistika ukazuje na činjenicu da građani/ke i dalje ne razumiju složenost rodno zasnovanih predrasuda, iako u svakodnevnom životu primjećuju česte primjere mizoginije. Važnost vezanosti žene za privatnu sferu se ne umanjuje – od 11% građana/ki u Crnoj Gori koji se nikada ne bave poslovima u domaćinstvu, 96% su muškarci (Duhaček et al. 2019, 28).

Naročito zabrinjava činjenica da mladi ljudi vjeruju da u kući treba da postoji striktna podjela poslova na muške i ženske – više od 60% mladih u Crnoj Gori zagovara neravnopravnost u domaćinstvu (Vestminsterska fondacija 2020, 31), dok 49,7% njih smatra da rodne uloge moraju biti redefinisane zato što žena dominantno treba da bude posvećena porodičnom životu (Vestminsterska

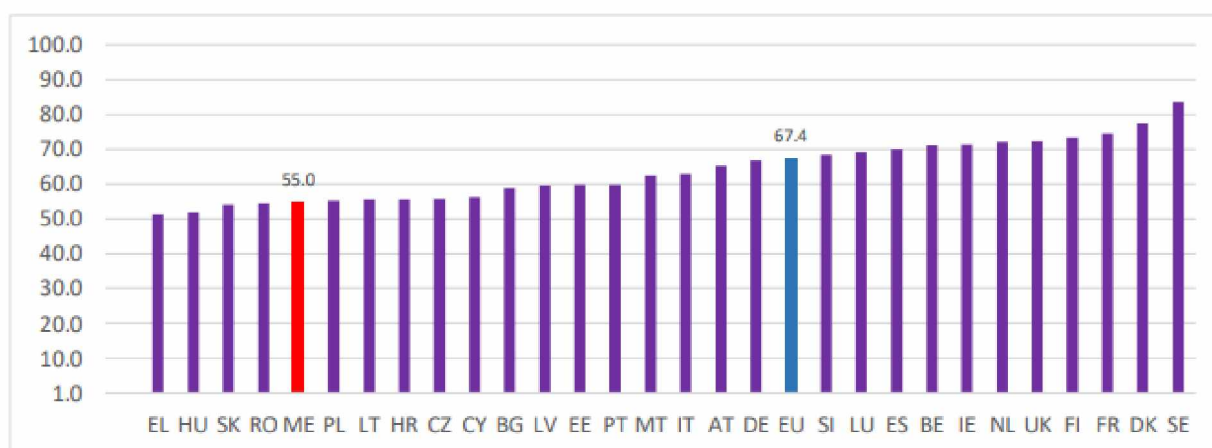
⁵⁰ <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Policy-Brief-EN.pdf>, pristupljeno: 21.12.2021. godine.

⁵¹ <http://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/ostala-istrazivanja/send/31-ostala-istrazivanja/1980-obraci-i-stepen-diskriminacije-u-crnoj-gori-u-2020-godini>, str. 19, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

fondacija 2020, 31). Mladi u Crnoj Gori su takođe iskazivali visok nivo saglasnosti (3,20 - 3,22 na skali od 1 do 5) sa konstatacijom da bi, u slučaju loše ponude poslova, prioritet u zapošljavanju trebalo dati muškarcima, a ne ženama⁵³. Stavovi mladih ljudi su zabrinjavajući pokazatelj patrijarhalnih tendencija, koje opstaju bez obzira na formalne pokušaje da se dostigne rodna ravnopravnost, najčešće legislativnim okvirom. Prenos patrijarhalnih uvjerenja na mlađe generacije jedan je od glavnih indikatora neusklađenosti društvene svijesti sa formalno-pravnim promjenama. Imajući u vidu da su, kako smo i tvrdili u uvodnim poglavljima, mediji važan socijalizatorski faktor, njihova je dužnost takođe da omoguće društvenu tranziciju u kontekstu promocije rodniha prava i antidiskriminatorske retorike.

Dubinu problema neosvijješćenosti o rodniha pitanjima u Crnoj Gori ilustruje i činjenica da svaki drugi građanin/ka vjeruje da su muškarci i žene u toj mjeri različiti da je „rodnu ravnopravnost nemoguće u potpunosti postići“⁵⁴. Važno je napomenuti da je 2019. godine prvi put urađen Indeks rodne ravnopravnosti, koji je Crnu Goru u odnosu na osam domena⁵⁵, stavio u evropski kontekst (Komar 2019, 9). Indeks u Crnoj Gori iznosi 55, što je za 12,4 manje od prosjeka u Evropskoj uniji:

Grafikon 3. Indeks ravnopravnosti u Crnoj Gori i u zemljama Evropske unije
Izvor: Komar (2019, 11).

⁵² <http://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/ostala-istrazivanja/send/31-ostala-istrazivanja/1980-obraci-i-stepen-diskriminacije-u-crnoj-gori-u-2020-godini>, str. 18, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

⁵³ Program Ujedinjenih nacija za razvoj u Crnoj Gori (United Nations Development Programme in Montenegro). 2021a. *Youth Perceptions on Peace in the Western Balkans*. str. 119.

⁵⁴ Program Ujedinjenih nacija za razvoj u Crnoj Gori (United Nations Development Programme in Montenegro). 2021b. *Stavovi i percepcije zaposlenih u javnoj upravi i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti*. str. 5.

⁵⁵ Rad, novac, znanje, vrijeme, moć, zdravlje, unakrsne nejednakosti, nasilje, vidi: Komar, O. (2019). *Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru – 2019*. str. 9.

Od Crne Gore, u evropskoj perspektivi, gore su pozicionirane samo četiri države – Rumunija, Slovačka, Mađarska i Grčka. Važno je napomenuti da prosjek od 67,4 na nivou Evropske unije nije u potpunosti reprezentativan za sve zemlje članice, budući da je visok indeks u nekoliko zemalja, značajno povećao sveukupan prosjek u Evropskoj uniji (Komar 2019, 11).

Bez obzira na asimetričnu distribuciju podataka, rezultati u Crnoj Gori su i dalje na nezavidnom nivou. Generalni zaključci u urađenoj studiji pokazuju da su „žene u Crnoj Gori najmanje jednake u domenu moći“ (Komar 2019, 35), te da „žene u Crnoj Gori još uvijek plaćaju veću cijenu za uspostavljanje ravnoteže između porodice i posla“ (Komar 2019, 35).

Budući da se neravnopravnost naročito uočila u domenu moći, važno je napomenuti da je politička sfera takođe ogledalo subordinacije žena. Naime, Crna Gora je ispod svjetskog prosjeka (25, 9%) kada je riječ o broju žena u parlamentu (24,69%)⁵⁶. Od 186 analiziranih država, Crna Gora se u 2021. godini našla na 91. mjestu, iza svih zemalja regiona - Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske, Slovenije, Albanije i Sjeverne Makedonije⁵⁷. Uprkos tome što je sadašnja zastupljenost žena u parlamentu trostruko veća nego 2006. godine, ona je nedovoljna i ispod kvote od 30%, koja predstavlja „minimum za učešće žena u političkom odlučivanju“⁵⁸:

Tabela 11. Procentualna zastupljenost žena u Skupštini Crne Gore od 2006. godine do 2021. godine

Godina	Procenat žena u Skupštini Crne Gore
2006	8,6%
2007-2010	11,1%
2011	12,3%
2012	17,3%
2013	16,0%
2014-2015	17,3 %
2016-2018	23,5 %
2019	28,4%
2020	22,2%
Februar 2021	24,69 %

Izvor: Arhiva Interparlamentarne unije, nav. prema: *Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021–2025*, str. 21.

⁵⁶ <https://data.ipu.org/women-ranking?month=12&year=2021>, pristupljeno: 23.12.2021. godine.

⁵⁷ <https://data.ipu.org/women-ranking?month=12&year=2021>, pristupljeno: 23.12.2021. godine.

⁵⁸ *Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025*, str. 21.

Dakle, kvota od 30% je definisana Zakonom o izboru odbornika i poslanika⁵⁹, koji članom 39 obavezuje političke partije da na svojim listama imaju najmanje 30% manje zastupljenog pola. Međutim, podaci još jednom pokazuju raskorak između formalno-pravnog okvira i suštinskog učešća žena u političkom životu Crne Gore. Budući da su žene najčešće na dnu izbornih lista, iako partije ispune zakonsku obavezu o procentualnoj zastupljenosti, one nemaju šansu da budu poslanice u Skupštini Crne Gore (Vukotić 2021, 7). Rezultati posljednjih parlamentarnih izbora koji su se održali u Crnoj Gori 2020. godine upravo potvrđuju neefektivnost pravnih normi:

Tabela 12. Zastupljenost žena u Skupštini Crne Gore nakon posljednjih parlamentarnih izbora 2020. godine

Partija	Broj mandata	Broj poslanica
SD	3	0
BS	3	1
SDP	2	1
Koalicija „Crno na bijelo“	4	1
Albanska koalicija „Jednoglasno“	1	0
DPS/LP	30	7
Koalicija „Za budućnost Crne Gore“	27	6
Albanska koalicija „Albanska lista“	1	0
Koalicija „Mir je naša nacija“	10	2
Ukupno	81	18

Izvor: Vukotić (2021, 11-12).

⁵⁹ "Sl. list RCG", br. 16/2000 - prečišćeni tekst, 9/2001, 41/2002, 46/2002, 45/2004 - odluka US, 48/2006, 56/2006 - odluka US i "Sl. list CG", br. 46/2011, 14/2014, 47/2014 - odluka US, 12/2016 - odluka US, 60/2017 - odluka US, 10/2018 - odluka US i 109/2020 - odluka US.

Istraživanja pokazuju da je u Crnoj Gori devet od deset političarki diskriminisano zato što su žene, a sedam od deset je doživjelo neku vrstu nasilja⁶⁰. Nadalje, 67,4% žena tvrdi da ih ništa ne motiviše da se uključe u politiku (Vestminsterska fondacija 2021, 33), a kao glavne razloge dvije petine žena navodi obeshrabrujuću atmosferu u Crnoj Gori, dok za čak 66,4% ispitanica, kućne i porodične obaveze predstavljaju glavni demotivišući faktor za političko angažovanje u Crnoj Gori (Vestminsterska fondacija 2021, 28).

Karakter politike u Crnoj Gori predstavlja još jedan dokaz predominantnog stava da žene nisu pogodne za obavljanje moćnih društvenih uloga. Portretisane kao nježniji, emotivniji i pol dominantno posvećen porodici, šalje se jasna poruka da je ženama mjesto van svijeta liderstva i pozicija moći. Bez obzira na njihovo obrazovanje i sposobnosti, žene uz Crnoj Gori su još uvijek izolovane od važnih političkih pozicija i, posljedično, spriječene da dostignu svoj maksimalni profesionalni potencijal.

Tradicionalna i tradicionalistička pozicija žene u Crnoj Gori, uporedo sa novijom statistikom koju smo predstavili u ovoj sekciji, govori o multidimenzionalnom karakteru patrijarhata. Podaci nedvosmisleno upućuju na strategiju isključivanja u privatnom patrijarhatu, kao i na strategiju segregacije u javnom patrijarhatu, o kojoj smo govorili u uvodnim poglavljima disertacije na bazi teorije Silvije Volbi (1990). Dakle, trendovi u Crnoj Gori pokazuju da pojedini djelovi javne sfere preuzimaju sofisticiranije mehanizme subordinacije, poput politike u kojoj uprkos pravnim normama, postoji način da se žene implicitno isključe iz parlamentarnog djelovanja.

Na osnovu prezentovanih istraživanja takođe smo mogli vidjeti poveznicu između javnog i privatnog patrijarhata, budući da je veliki broj podataka o ekonomiji i politici praćen stavovima mladih ljudi i generalne populacije o tradicionalističkoj strukturi rodних odnosa u domaćinstvu. Međutim, bez obzira na brojne podatke koji jasno sugerišu zbog čega je Crna Gora reprezentativan slučaj za temu koju istražujemo, informacije o patrijarhalnim uvjerenjima i zastupljenosti raznih dimenzija patrijarhata su još uvijek nepotpune, naročito u kontekstu selektivnog abortusa. Da bismo u potpunosti razumjeli kontekst muškaraca i žena u Crnoj Gori, neophodno je da u prvom redu analiziramo građane i građanke na nivou *uvjerenja*, a potom i ulogu javnih aktera (poput medija) u cijelom procesu. Istovremeno, za rodni kontekst Crne Gore je od jako velikog značaja prezentacija formalno-pravnog okvira u domenu rodne ravnopravnosti jer će nam ona pomoći da, nakon

⁶⁰ <https://www.me.undp.org/content/montenegro/sr/home/presscenter/pressreleases/predstavljeno-istraivanje-o-nasilju-nad-enama-u-politici.html>, pristupljeno: 20.12.2021. godine.

prethodno izloženih podataka, detaljnije razumijemo nesklad između pozitivnog prava i suštinskog položaja žena u Crnoj Gori.

4.3.4. Formalno-pravni rodni kontekst u Crnoj Gori

Nakon obnove državne nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je usvojila niz zakona koji se odnose na domen rodne ravnopravnosti, a ratifikacijom brojnih međunarodnih konvencija i ugovora država se istovremeno obavezala da će ispunjavati međunarodne standarde u kontekstu rodne problematike. To je naročito istaknuto u članu 9 Ustava Crne Gore, koji jasno navodi da su „*potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od unutrašnjeg zakonodavstva.*“ Ustav Crne Gore pruža osnov za akte niže pravne snage u domenu rodne ravnopravnosti, budući da jamči i štiti prava i slobode (član 6), zabranjuje izazivanje mržnje i diskriminaciju „po bilo kom osnovu“ (član 7 i 8), jamči ravnopravnost žena i muškaraca (član 18), posebnu zaštitu žena na radu (član 64), zaštitu majke i djeteta (član 73).

Zakon o rodnoj ravnopravnosti⁶¹ donesen je 2007. godine, a značajnije je izmijenjen 2015. godine, kada je nadležnost u domenu rodne diskriminacije proširena na Zaštitnika ljudskih prava i sloboda (član 6a), a takođe su i predviđene sankcije za pravna lica ukoliko ne poštuju norme za puno ostvarivanje principa rodne ravnopravnosti. Zakon o zabrani diskriminacije⁶² je donesen 2010. godine i još uvijek predstavlja jedan od najvažnijih pravnih akata kojim se uređuje pitanje rodne ravnopravnosti, budući da u članu 19 zabranjuje diskriminaciju „po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika“. U stavu 4 člana 19, Zakon sadrži izuzetno važnu odredbu kojom pravi diskontinuitet između pola i roda, te prevazilazi rodnu binarnost: „*pod rodnim identitetom podrazumijeva se sopstveni rodni doživljaj koji ne mora zavisiti od pola koji je utvrđen i upisan prilikom rođenja. Rodni identitet tiče se svakog lica i ne podrazumijeva samo binarni koncept muškog ili ženskog.*“

U Crnoj Gori i niz drugih zakona sadrži odredbe u vezi sa rodnom ravnopravnošću, poput Zakona o radu, Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći, Zakona o izboru odbornika i poslanika, Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti i slično. Jedan od najvažnijih akata je i Zakon o zaštiti od nasilja u porodici ("Službeni list CG", br. 46/2010, 40/2011-1.) koji propisuje oblike nasilja, dužnost prijavljivanja nasilja, kao i niz zaštitnih mjera i kaznenih odredbi. Pomenuti

⁶¹ "Službeni list Republike Crne Gore", br. 046/07 od 31.07.2007, "Službeni list Crne Gore", br. 073/10 od 10.12.2010, 040/11 od 08.08.2011, 035/15 od 07.07.2015.

⁶² "Sl. list CG", br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017.

Zakon se najčešće tumači u odnosu na Zakonik o krivičnom postupku⁶³ i Istanbulsku konvenciju, odnosno Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama, koju je Crna Gora potpisala 2011. godine, a 2013. godine je usvojila Zakon o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o suzbijanju i sprečavanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici⁶⁴. Ratifikacijom Istanbulske konvencije, Crna Gora se obavezala da preduzima konkretne mjere u prevenciji, zaštiti, procesuiranju i koordinisanju politika o nasilju nad ženama i nasilju u porodici⁶⁵.

Bez obzira na to što je Crna Gora potpisnica Istanbulske konvencije, unutrašnje zakonodavstvo je međusobno neusklađeno i neusklađeno u potpunosti sa Istanbulskom konvencijom. Na primjer, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici prepoznaje i vanbračnog supruga/u kao potencijalnog počinitelja/ku nasilja, dok ta odrednica ne postoji u Zakoniku o krivičnom postupku, zbog čega se nasilje vanbračnih partnera tretira kao prekršaj, a ne kao krivično djelo⁶⁶. Istovremeno, kazne za prekršajnu odgovornost člana porodice su jako niske, s obzirom na to da se, na primjer, za upotrebu fizičke sile „bez obzira na to da li je nastupila tjelesna povreda drugog člana porodice“ (Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, član 36 stav 1) propisuje „novčana kazna od 150 eura ili kazna zatvora od najmanje deset dana zatvora“ (Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, član 36). Usljed neusklađenosti domaćih propisa, Crna Gora takođe u nedovoljnoj mjeri harmonizuje svoje zakonodavstvo sa Istanbulskom konvencijom i to naročito sa principima procesuiranja i koordinisanja politika, čime bi trebalo postići ujedinen pristup u borbi protiv nasilja u porodici. Neusklađenost zakonodavstva, u kombinaciji sa neefektivnošću institucija koje se bave problemom porodičnog nasilja, rezultirala je tragičnim posljedicama, kada su se u Crnoj Gori u periodu od šest mjeseci dogodila tri slučaja femicida, u kojima su bračni/vanbračni partneri ubili svoje partnerke⁶⁷. U sva tri slučaja nasilje je bilo ranije prijavljivano i tretirano kao prekršaj, a ne kao krivično djelo⁶⁸. Poređenja radi, u 2019. godini je u Crnoj Gori broj prekršaja nasilja u porodici u kojima su žene oštećene bilo 1141, a krivičnih djela svega 271 (MONSTAT 2020, 120).

Osim zakonodavnog okvira, u Crnoj Gori postoji niz nacionalnih strategija koje tretiraju pitanje rodne ravnopravnosti. Najznačajnija tri strateška dokumenta su usvojena 2007, 2013. i 2017. godine,

⁶³ "Sl. list CG", br. 57/2009, 49/2010, 47/2014 - odluka US, 2/2015 - odluka US, 35/2015, 58/2015 - dr. zakon, 28/2018 - odluka US i 116/2020 - odluka US.

⁶⁴ http://cedem.me/images/CEDEM_Istanbulska_konvencija_preview.pdf, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁶⁵ <https://rm.coe.int/coe-istanbulconvention-brochure-srp-r03-v01/1680a13600>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁶⁶ <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/576852/u-sistem-gledaju-a-sistemu-ne-vjeruju>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁶⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/31743121.html>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁶⁸ <https://www.slobodnaevropa.org/a/31743121.html>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

dok je posljednja strategija izrađena 2021. godine, za period do 2025. godine⁶⁹. Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti je usklađena sa strateškim razvojnim ciljevima Ujedinjenih nacija do 2030. godine, među kojima je ravnopravnost između muškaraca i žena u resursima, odlučivanju i generalnom pristupu društvenim benefitima, navedena kao jedan od glavnih prioriteta⁷⁰. U Nacionalnoj strategiji u Crnoj Gori se kao glavni ciljevi prepoznaju *unapređenje normativnog okvira*, zatim *unapređenje oblasti obrazovanja, kulture i medija* u cilju eliminisanja rodni stereotipa, kao i *povećanje nivoa učesća žena i njihovog pristupa resursima*⁷¹. Ciljevi su usklađeni i sa Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine⁷², ali i sa Strategijom Evropske unije za rodnu ravnopravnost od 2020. do 2025. godine⁷³. U Crnoj Gori je 2016. godine takođe uspostavljen Savjet za rodnu ravnopravnost, koji bi trebalo da prati sprovođenje politika rodne ravnopravnosti na nacionalnom i na lokalnom nivou⁷⁴. Jedan od najvažnijih institucionalnih mehanizama je i Odbor za rodnu ravnopravnost, koji kao stalno tijelo Skupštine Crne Gore razmatra zakonska rješenja u rodnoj problematici, prati primjenu propisa, ali i usaglašenost akata u Crnoj Gori sa međunarodnim zakonodavstvom⁷⁵. U Ministarstvu pravde, ljudskih i manjinskih prava nalazi se i Odjeljenje za rodnu ravnopravnost koje je zaduženo za izradu rodni analiza, akcionih planova na nacionalnom i lokalnom nivou, organizovanje seminara, saradivanje sa nevladinim sektorom, ali i takođe prati usklađenost strateških dokumenata u Crnoj Gori sa međunarodnim izvorima⁷⁶.

Budući da smo na samom početku ove sekcije naglasili da je jedan od osnovnih pravno definisanih ciljeva u Crnoj Gori harmonizacija unutrašnjih propisa sa međunarodnim pravnim okvirom, važno je istaći da Crna Gora, naročito u procesu evropskih integracija, mora u kontinuitetu sprovoditi usklađivanje. Crna Gora, u kontekstu svojih međunarodnih obaveza, prati i:

„Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1996), Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena CEDAW (1979), Pekinšku deklaraciju i Platformu za akciju (1995), Istanbulsku konvenciju (2011), Rezoluciju Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1325 – „Žene, mir i bezbjednost” (2000), Povelju o osnovnim slobodama u Evropskoj uniji (2007), Mapu puta Evropske komisije za jednakost žena i muškaraca, Strategiju EU za rodnu ravnopravnost 2021-2025, Pakt za ravnopravnost polova 2011-2020, Evropsku povelju o

⁶⁹ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 13.

⁷⁰ <https://sdgs.un.org/goals/goal5>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁷¹ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 4 – 7.

⁷² <https://mrt.gov.me/biblioteka/strategije>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

⁷³ https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

⁷⁴ <https://www.paragraf.me/dnevne-vijesti/26102016/26102016-vijest4.html>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

⁷⁵ <https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/odbor-za-rodnu-ravnopravnost>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

⁷⁶ <https://www.gov.me/mpa/ljudska-i-manjinska-prava/rodna-ravnopravnost>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou (2006), Rezoluciju Evropskog parlamenta o pravima interpolnih osoba (2018), Rezoluciju Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope 2191 (2017) o promociji ljudskih prava i eliminaciji diskriminacije prema interpolnim osobama.⁷⁷

Dakle, na nacionalno zakonodavstvo se nadovezuju brojne rezolucije, deklaracije, paktovi, povelje koje su od izuzetnog značaja za unapređivanje pitanja rodne ravnopravnosti. Osim pomenutih nacionalnih tijela i odbora, rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori evaluiraju i međunarodna tijela, među kojima je najvažniji Komitet Ujedinjenih nacija za eliminisanje diskriminacije nad ženama (CEDAW), koji je, kako smo i naglasili, upozoravao Crnu Goru na zabrinjavajuću praksu selektivnog abortusa⁷⁸, a osim toga redovno prati ostvarivanje političkih prava žena, kao i njihova prava participacije u javnom životu koja su, između ostalog, definisana i Pekinškom platformom za akciju⁷⁹.

U najnovijem izvještaju CEDAW upozorava da, uprkos solidnom pravnom okviru, u Crnoj Gori pravni mehanizmi su „ograničenog uticaja, što može ukazivati na izostanak implementacije i političke volje da se rodna ravnopravnost postavi kao prioritet“ (CEDAW 2021, 6). U najnovijem Izvještaju Evropske komisije za Crnu Goru, takođe je konstatovano da „ostaju izazovi u djelotvornoj implementaciji nacionalnog zakonodavstva u oblasti ljudskih prava“ (Izvještaj Evropske komisije 2021, 6), ali i da su žene nedovoljno politički zastupljene (Izvještaj Evropske komisije 2021, 5). GREVIO⁸⁰, kao ekspertsko tijelo Savjeta Evrope koje nadgleda primjenu Istanbulske konvencije, upozorilo je u posljednjem izvještaju da je problematično to što crnogorsko zakonodavstvo jasno ne definiše nasilje nad ženama, već preferira rodno-neutralni pristup, odnosno izraz „rodno zasnovano nasilje“⁸¹.

U konačnom, formalno-pravni okvir u Crnoj Gori pokazuje da je od 2006. godine u velikoj mjeri izgrađen pravni osnov za zaštitu i promociju principa rodne ravnopravnosti, ali i da je njegova efektivnost upitna. Prije svega, statistika koju smo predstavili u ovom poglavlju pokazuje da, bez obzira na pozitivno pravo koje sankcioniše nasilje nad ženama, zabranjuje selektivni abortus i promoviše ravnopravan pristup žena i muškaraca svim resursima, u Crnoj Gori rodna ravnopravnost je daleko od zadovoljavajućeg nivoa. Osim toga, prilikom izrade normativnog okvira u kontinuitetu je neophodno voditi računa o usaglašavanju sa međunarodnim standardima, ali i unutrašnjim

⁷⁷ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 9.

⁷⁸ Vidi str. 71.

⁷⁹ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 10.

⁸⁰ Grupa eksperata/kinja o Akciji protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja - Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence.

zakonodavstvom, sa čim Crna Gora, kako smo i naveli, u pojedinim slučajevima ima problem. Nekoliko puta smo istakli da je pravni okvir neophodan, ali ne i dovoljan uslov za postizanje rodne ravnopravnosti, budući da je preduslov rodno osviješćenih društava detaljnije znanje o pozadini nejednakosti između muškaraca i žena.

4.4. Medijski kontekst u Crnoj Gori

U Crnoj Gori, prema najnovijim informacijama Agencije za elektronske medije⁸², trenutno postoji 78 elektronskih medija, među kojima je 56 radijskih i 22 televizijska programa. Nacionalnu frekvenciju u Crnoj Gori ima nacionalni javni emiter Radio i televizija Crne Gore (RTCG), sa svoja tri kanala – RTCG1, RTCG2, Parlamentarni kanal, kao i televizija Vijesti, Prva i Nova M⁸³. Evidencija štampanih medija, njihovih tiraža, kao i elektronskih publikacija, uglavnom je teže dostupna (Kerševan-Smokvina 2017), ali prema posljednjim podacima Medijske asocijacije Jugoistočne Evrope⁸⁴, u Crnoj Gori posluju tri dnevne novine (Vijesti, Dan, Pobjeda⁸⁵), jedan nedjeljnik, jedna novinska agencija, a izdaje se preko 70 elektronskih publikacija⁸⁶. Crnogorsko medijsko tržište, bez obzira na to što je geografski malo, karakteriše veliki broj medija. To je prva činjenica koja narušava interni pluralizam medija, budući da je finansijska nezavisnost teško dostižna na ograničenom prostoru u kojem koegzistiraju brojni mediji. Veličina medijskog tržišta u Crnoj Gori bi se, sa druge strane, mogla protumačiti kao dobar indikator eksternog pluralizma, to jest činjenice da postoji niz medija sa različitim upravljačkim strukturama, što bi u krajnjem trebalo da se odrazi i na kvalitet sadržaja, odnosno na interni pluralizam. Međutim, medijska scena u Crnoj Gori u kontinuitetu ima problem sa političkim uticajem na medijski sadržaj, zbog čega brojnost medija ne može predstavljati validan pokazatelj medijskog profesionalizma i valjanosti medijskog sadržaja.

⁸¹ <https://rm.coe.int/horizontal-review-study-2021/1680a26325>, str. 18, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁸² https://cdn.epra.org/organisations/second_documents/53/original/Izvjestaj-o-radu-AEM-za-2020.-godinu-2.pdf?1626871548, str. 15, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁸³ https://cdn.epra.org/organisations/second_documents/53/original/Izvjestaj-o-radu-AEM-za-2020.-godinu-2.pdf?1626871548, str. 16, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁸⁴ https://www.masee.org/images/pdf/MASEMedijiUCrnoj_GoriAnalizaMedijskeIndustrije.pdf, str. 10, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁸⁵ Do kraja 2021. godine u Crnoj Gori uz navedena tri lista, štampale su se i Dnevne novine, čije je štampano izdanje ugašeno 31.12.2021. godine: <https://dnovine.me/1640893394DN,%20nova%20godina/>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

4.4.1. Formalno-pravni okvir medijskog konteksta

Kada je riječ o pravnom okviru, najvažniji zakoni u Crnoj Gori koji uređuju proces rada medija su: Zakon o medijima⁸⁷, Zakon o elektronskim medijima⁸⁸, Zakon o nacionalnom javnom emiteru – Radio Televizija Crne Gore⁸⁹, kao i Zakon o slobodnom pristupu informacijama⁹⁰.

Zakon o medijima i Zakon o Javnom servisu su posljednji put izmijenjeni 2020. godine, stoga uvedene novine predstavljaju važne dodatke medijskoj regulativi Crne Gore. Prije svega, izmjenama i dopunama Zakona o medijima predviđeno je osnivanje *Fonda za podsticanje pluralizma i raznovrsnosti medija*, koji se finansira iz budžeta Crne Gore, u cilju podrške pružaocima javnih usluga u Crnoj Gori (član 17). Zakonom je propisano da se Fond finansira „u iznosu od najmanje 0,09% tekućeg budžeta Crne Gore utvrđenog godišnjim zakonom o budžetu“ (član 18), te da 60% sredstava obezbijedenih za potrebe Fonda raspodjeljuje Savjet regulatora za audiovizuelne medijske usluge, a 40% nezavisna komisija koju obrazuje Ministarstvo (član 18). Zakon jasno navodi da se „finansijska sredstva obezbjeđuju na nezavisan i transparentan način, uz garancije uređivačke, programske i institucionalne autonomije“ (član 18). U 2021. godini je prvi put izvršena implementacija pomenutih odredbi Zakona, usljed čega je 39 aplikanata iz sfere medija dobilo sredstva⁹¹. Uprkos tome što je osnivanje Fonda pomak za medijski kontekst u Crnoj Gori, proces finansiranja mora biti transparentniji kako bi se spriječile potencijalne zloupotrebe (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 8), naročito imajući u vidu da se Fond finansira iz državnog budžeta, što može biti jasan kanal uticaja. Zakonom takođe nije bliže definisan način raspodjele sredstava unutar medija, čime se vlasnicima/ama medija olakšava sticanje beneficija iz kojih mogu biti izuzeti medijski radnici/e (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 8).

⁸⁶ https://www.masee.org/images/pdf/MASEMedijiUCrnj_GoriAnalizaMedijskeIndustrije.pdf, str. 10. pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁸⁷ "Službeni list CG", br. 82/2020 od 6.8.2020. godine.

⁸⁸ Zakon o elektronskim medijima („Sl. list RCG“, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 53/2011, 6/2013, 55/2016, 92/2017 i 82/2020 - dr. zakon) će se ubuduće zvati Zakon o audio-vizuelnim medijskim uslugama, čiji se ulazak u skupštinske procedure očekuje nakon što Crna Gora dobije pozitivno mišljenje Savjeta Evrope (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 12). Izmjena Zakona rezultat je harmonizacije crnogorskog zakonodavstva sa Direktivom o audio-vizuelnim medijskim uslugama (AVMS) (EU) 2018/1808 Evropskog parlamenta (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 12).

⁸⁹ U daljem tekstu Zakon o Javnom servisu; Službeni list Crne Gore, br. 079/08 od 23.12.2008, 045/12 od 17.08.2012, 043/16 od 20.07.2016, 054/16 od 15.08.2016, br. 080/20 od 04.08.2020.

⁹⁰ "Službeni list Crne Gore", br. 044/12 od 09.08.2012, 030/17 od 09.05.2017.

⁹¹ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/582334/potpisani-ugovori-sa-korisnicima-sredstava-iz-fonda-za-podsticanje-medijskog-pluralizma-i-raznovrsnosti-medija>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

Jedna od najznačajnijih izmjena Zakona pruža dodatnu zaštitu novinarskoj autonomiji, s obzirom na to da je u članu 27 navedeno da se medijski sadržaj, nakon što prođe uredničku obradu, ne može objaviti bez pisane saglasnosti novinara/ke. Ukoliko je tim sadržajem povrijeđen ugled novinara/ke može se tražiti naknada štete. Novim Zakonom je proces finansiranja medija iz javnih prihoda takođe učinjen transparentnijim, budući da zakonske odredbe nalažu Ministarstvu da na svojoj stranici godišnje objavljuje sve javne prihode uplaćene medijima „po osnovu oglašavanja i drugih ugovorenih usluga“ (član 14).

Kao jedna vrsta nedostataka Zakona, navodi se neprecizno definisanje internetskih publikacija (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 7), koje su u članu 26 definisane kao „medij čiji se sadržaj širi putem interneta, a koji se ne može smatrati audiovizuelnom medijskom uslugom prema zakonu koji uređuje oblast audiovizuelnih medijskih usluga“. Jasno je da tretiranje internetskih publikacija na ovaj način ostavlja prilično značajan prostor za osnivanje medija koji neće vršiti osnovne funkcije ili se rukovoditi profesionalnim standardima, već mogu poslužiti političkim interesima. U tom smislu, važno je napraviti balans između slobode koju nesumnjivo ostavlja onlajn prostor, ali i kvaliteta informisanja. Takođe je važno napomenuti da se Zakonom predviđa i otkrivanje izvora novinarske informacije „na zahtjev državnog tužioca, (...) kada je to neophodno radi zaštite interesa nacionalne bezbjednosti, teritorijalnog integriteta i zaštite zdravlja“ (član 30). Sindikat medija Crne Gore je upozorio da je potrebno usvojiti bliže smjernice u ovom procesu, kao i pojačati nadzor nad implementacijom pomenute odredbe, budući da šira tumačenja mogu ugroziti autonomiju novinara/ke, kao i njihove izvore (Laković-Konatar i Đurašković 2021, 9).

Kada je riječ o Zakonu o Javnom servisu, izmjene predviđaju imenovanje ombudsmana RTCG-a, koji će biti jedna vrsta internog samoregulatornog mehanizma, kao i pojačanu zaštitu uredničke autonomije i zaštitu od političkog uticaja. Tako član 16 Zakona navodi da „način i uslovi obezbjeđivanja sredstava iz budžeta Crne Gore ne smiju uticati na uredničku nezavisnost i samostalnost RTCG“, dok član 6 definiše javni interes kao „nezavisnu i samostalnu proizvodnju, uređivanje i prenos programa i multimedijalnih sadržaja koji nijesu u službi političkih, ekonomskih ili drugih interesa moći.“ Insistiranje na uredničkoj nezavisnosti i oslobođenosti od političkih uticaja ne čudi, budući da je rad Javnog servisa u kontinuitetu komentaran upravo u kontekstu izraženog političkog upliva u medijsko rukovodstvo i u medijski sadržaj (Vuković 2016).

4.4.2. Sistemski nedostaci medijskog konteksta u Crnoj Gori

Kao i u slučaju formalno-pravnog rodnog okvira, u Crnoj Gori izmjene medijskog zakonodavstva često nisu praćene suštinskim promjenama u medijskom ambijentu. Izvještaj Evropske komisije iz 2021. godine, upozorava da u Crnoj Gori „ostaju izazovi u djelotvornoj implementaciji“ (Izvještaj EK 2021, 7), te da „medijska scena ostaje visoko polarizovana ukupno gledano, često je karakteriše politički pristrasno i neizbalansirano izvještavanje, uključujući i opsežnu uključenost stranih medija iz regiona, što je bilo naročito uočljivo tokom perioda izbora“ (Izvještaj EK 2021, 7). Mediji u Crnoj Gori imaju problem sa političkim uticajem, koji se prelijeva i na mehanizme finansiranja; sa neadekvatnom institucionalnom zaštićenošću novinara/ki, kao i sa izostankom jedinstvenih samoregulatornih mehanizama. Sprema političkog i finansijskog uticaja najčešće je oličena u medijskoj koncentraciji, te u slučajevima unakrsnog medijskog vlasništva, kada isti ljudi posjeduju različite vrste medija (Davidović 2022). U evaluaciji medijskog pluralizma u Crnoj Gori, medijska koncentracija je konstatovana kao značajan problem (Vuković i Brkić 2021, 11), dok je Javni servis prepoznat kao jedan od najvećih nosilaca rizika u kontekstu političkog uticaja na upravljačku i uređivačku nezavisnost (Vuković i Brkić 2021, 13).

Izostanak adekvatne institucionalne zaštite je još jedan od ozbiljnijih problema sa kojim se suočavaju novinari/ke u Crnoj Gori. U 2021. godini je zabilježeno 25 incidenata/napada na novinare/ke, što je za 47% više u odnosu na 2020. godinu⁹². Procesuiranje nerijetko izostaje, te je od 20 prijavljenih slučajeva procesuirano 50%, a četiri su okončana osuđujućom presudom⁹³. Indeks bezbjednosti novinara/ki Zapadnog Balkana u Crnoj Gori iznosi 3.59, čime je Crna Gora na trećem mjestu, iza Sjeverne Makedonije i Hrvatske⁹⁴. Istovremeno, u Crnoj Gori se tokom posljednjih 20 godina dogodilo više od 70 napada na novinare/ke, kao i slučaj ubistva glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista Dan, Duška Jovanovića, koje još uvijek nije rasvijetljeno⁹⁵. U cilju monitoringa rada državnih institucija u slučajevima napada na novinare, 2013. godine je osnovana Komisija za praćenje aktivnosti nadležnih organa u vezi sa istraživanjem starih i nedavnih slučajeva prijetnji i nasilja nad novinarima/kama, koja je kao novo ad hoc tijelo uspostavljena u aprilu 2021. godine.

⁹² <https://sindikamedija.me/press/tokom-ove-godine-registrovano-je-25-incidenata-na-stetu-novinar-a-i-medija-u-crnoj-gori/>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁹³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-napadi-novinari/31614371.html>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁹⁴ [file:///C:/Users/User/Downloads/download%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/download%20(3).pdf), str. 3, pristupljeno: 16.1.2022. godine.

⁹⁵ <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-napadi-novinari/31614371.html>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

Međutim, u Izvještaju Evropske komisije se navodi da novo tijelo neefikasno djeluje, s obzirom na to da „još uvijek nije u potpunosti ili djelotvorno ispunilo značajne preporuke koje je dala prethodna komisija“ (Izvještaj EK 2021, 7). Neadekvatna institucionalna zaštita nesumnjivo se odražava na kvalitet novinarske profesije i na motivaciju građana/ki da se bave ovim pozivom. Najnovije istraživanje Sindikata medija u Crnoj Gori, pokazuje da većina novinara/ki funkcioniše u atmosferi straha, pritiska i lošeg materijalnog statusa (Laković-Konatar 2021, 5). Čak 38% intervjuisanih novinara/ki tvrdi da ima platu manju od 500 eura, dok 78% njih radi prekovremeno i to u velikom procentu (69%) bez naknade za prekovremeni rad (Laković-Konatar 2021, 5). Pozitivni pomaci u pravnom okviru, a u kontekstu napada na novinare/ke, čine nedavno usvojene izmjene i dopune Krivičnog zakonika Crne Gore, koje predviđaju posebne oblike krivičnih djela učinjenih prema licu koje obavlja posao javnog informisanja⁹⁶. Takođe, propisano je strože kažnjavanje za „ometanje ili sprečavanje objavljivanja informacija od javnog značaja putem medija“⁹⁷ i to naročito ako je učinilac službeno lice. Izmjene su usvojene krajem 2021. godine, stoga će njihovo praćenje biti predmet budućih analiza.

Jedan od važnih i očitih nedostataka u medijskom kontekstu Crne Gore, predstavlja i izostanak jedinstvenog samoregulatornog mehanizma. Samoregulacija je jako važan princip u novinarskoj profesiji koji bi trebalo da obezbijedi autonomiju medija od vanjskih uticaja, ali i bolji kvalitet novinarskog sadržaja. Međutim, u Crnoj Gori se snažna medijska polarizacija prenijela i na mehanizme samoregulacije. Medijski savjet za samoregulaciju je osnovan 2012. godine, u cilju praćenja Kodeksa novinara Crne Gore i poštovanja etičkih standarda u medijskom izvještavanju⁹⁸. Savjet čini 12 medija⁹⁹, stoga je na samom početku jasno da veliki broj medija nije uključen u djelovanje pomenutog tijela. Prvobitni cilj Savjeta bio je da okupi sve medije u Crnoj Gori, što nije postignuto, te je Savjet do 2015. godine nadzirao sadržaj i onih medija koji nijesu bili njegovi članovi (Vuković 2019, 11). To je rezultiralo neefektivnošću donesenih preporuka, zbog čega u posljednjih sedam godina Medijski savjet evaluira samo one medije koji su njegovi članovi.

⁹⁶ <https://www.hracion.org/2021/12/29/skupstina-crne-gore-jednoglasno-usvojila-izmjene-kz-a-u-cilju-jace-krivnopravne-zastite-novinara/>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁹⁷ <https://www.hracion.org/2021/12/29/skupstina-crne-gore-jednoglasno-usvojila-izmjene-kz-a-u-cilju-jace-krivnopravne-zastite-novinara/>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

⁹⁸ <https://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/o-nama>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

⁹⁹ POBJEDA i pobjeda.me, DNEVNE NOVINE i dnevne.me, TV MBC, Radio ELMAG, TV TEUTA, TV BOIN, Radio ANTENA M, Radio TIVAT, Radio DUX, Portal ANALITIKA, Radio JADRAN, TV Prva, <https://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/o-nama>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

Trenutno je u Crnoj Gori aktuelan mehanizam interne samoregulacije, prema kojem većina medija prihvata institut ombudsmana, koji bi trebalo da prati primjenu etičkih smjernica. Kako smo i pomenuli prethodno, Zakon o Javnom servisu je predvidio uvođenje ombudsmana, potom dnevni listovi Vijesti i Dan, kao i nedjeljnik Monitor. U Crnoj Gori postoji i Samoregulatorni savjet za lokalnu štampu, kojeg čini preko 20 lokalnih medija i nacionalnih časopisa za medijska istraživanja¹⁰⁰. Prema trenutno dostupnim informacijama, pomenuto tijelo nema svoju internet stranicu, te su izvještaji i rad tijela nedostupni javnosti. Agencija za elektronske medije predstavlja zasebno tijelo koje u sklopu svog djelovanja ima i Sektor za monitoring, čiji je cilj da nadzire primjenu Pravilnika o programskim standardima u elektronskim medijima i etičke karakteristike medijskog sadržaja¹⁰¹. Osim što je izostanak jedinstvenog samoregulatornog mehanizma pokazatelj da u Crnoj Gori ne postoji konsenzus među medijima oko postojanja takvog tijela, upitna je i efikasnost postojećih sistema samoregulacije.

U Izvještaju Evropske komisije, konstatuje se da su „mehanizmi za samoregulaciju slabi, a velika je učestalost da novinari i mediji podnose tužbe za klevetu protiv drugih novinara“ (Izvještaj EK 2021, 34). Predmet debate je i finansiranje samoregulatornih mehanizama, s obzirom na to da se Medijski savjet za samoregulaciju u velikoj mjeri finansira iz budžeta Crne Gore, dok ombudsmane, kao interne samoregulatory, finansiraju mediji u kojima su zaposleni (Vuković 2019, 11). Dodatno ograničenje predstavlja i činjenica da mediji različito uređuju uslove podnošenja prigovora (Vuković 2019), dok rast broja presuda zbog povrede časti i ugleda ukazuje na izostanak povjerenja u samoregulatorne mehanizme.

4.4.3. Međunarodna i nacionalna razmatranja medijskog konteksta u Crnoj Gori

Značajni izazovi u medijskom kontekstu u Crnoj Gori nedvosmisleno utiču na kreiranje ambijenta za istraživačko novinarstvo, razvoj kvalitetnog informisanja i povjerenja u medije. S obzirom na dubinu problema sa kojima se suočava medijski sistem Crne Gore, ne čudi da su u brojnim istraživanjima i analizama nacionalnog i međunarodnog tipa primijećene negativne tendencije. Naime, prema posljednjem rangiranju Reportera bez granica Crna Gora je na 104. mjestu, od ukupno 180 zemalja,¹⁰² po slobodi štampe. Fridom haus (Freedom House) nezavisnost medija u

¹⁰⁰ <https://www.portalanalitika.me/clanak/131772--11-novih-clanova-samoregulatornog-savjeta-za-lokalnu-stampu>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

¹⁰¹ <https://aemcg.org/obavjestenje/izvjestaji-o-monitoringu/>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

¹⁰² <https://rsf.org/en/ranking>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

Crnoj Gori ocjenjuje sa 3.25 od 7¹⁰³, dok je Međunarodni institut za štampu naglasio da „napadi na novinare/ke ugrožavaju slobodu štampe u Crnoj Gori“¹⁰⁴. Izvjestilac za Crnu Goru u Evropskom parlamentu Tonino Picula, u 2021. godini je upozoravao da je stanje u medijima u Crnoj Gori zabrinjavajuće, te da u posljednjih pet izvještaja Evropske komisije, nije zabilježen napredak u slobodi izražavanja¹⁰⁵. U Monitoringu za medijski pluralizam društvena inkluzivnost medija je predstavljena kao visoko rizična (73%), sa vrlo „slabom, nekoordinisanom i neefektivnom“ (Vuković i Brkić 2021, 9) zaštitom od dezinformacija. Kvalitet informisanja u Crnoj Gori je u najnovijem izvještaju Međunarodnog borda za istraživanje i razmjenu, okarakterisan kao *donekle slab* i iznosi 19 (na skali od 0 do 40). Konstatovano je da osrednji kvalitet informisanja odlikuje „vidljiva podjela između količine i pouzdanosti informacija, čemu su uzroci političko miješanje i nedostatak resursa“¹⁰⁶.

Razmatranja na međunarodnom nivou o medijskoj situaciji u Crnoj Gori, odraz su postojećih problema suštinske prirode sa kojima se suočava medijska zajednica. Međutim, vrlo važan segment funkcionisanja medijskog sistema na koji se odražava svaki nedostatak, predstavlja medijska publika. U uvodnim poglavljima doktorske disertacije naglašavali smo da mediji imaju potencijal da oblikuju vrijednosnu orijentaciju svoje publike i da utiču na njihove mentalne predstave o događajima koji ih okružuju. Bez obzira na očigledne izazove, građani/ke u Crnoj Gori i dalje smatraju da mediji imaju značajnu društvenu ulogu. Naime, novija istraživanja pokazuju da građani/ke u velikoj mjeri koriste televiziju kao sredstvo informisanja – 57,8% stanovništva tvrdi da gleda televiziju svakodnevno¹⁰⁷, dok svaki treći ispitanik/ca vjeruje da televizija ima *značajan uticaj na društvene promjene*¹⁰⁸. Mediji su za građane/ke treći po važnosti faktor koji utiče na njihov glasački izbor, nakon partija i porodice (Davidović 2022).

Građani/ke takođe adekvatno percipiraju socio-ekonomski status novinara/ki, budući da 38,5% ispitanika/ca smatra da su novinari/ke u Crnoj Gori ugroženi, dok 34,2% njih vjeruje da su

¹⁰³ https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2021#footnoteref4_clnr8cs, pristupljeno: 15.1.2022.godine.

¹⁰⁴ <https://ipi.media/attacks-on-journalists-challenge-press-freedom-in-montenegro/>, pristupljeno: 15.1.2022.godine.

¹⁰⁵ <https://europeanwesternbalkans.com/2021/03/16/picula-media-freedom-in-montenegro-needs-to-be-improved/>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

¹⁰⁶ <https://www.irex.org/sites/default/files/pdf/vibe-montenegro-2021.pdf>, str. 3, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

¹⁰⁷ <https://aemcg.org/wp-content/uploads/2022/02/Istrazivanje-o-stavovima-i-percepciji-gradana-CG-o-televiziji.pdf>, str. 7, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

¹⁰⁸ <https://aemcg.org/wp-content/uploads/2022/02/Istrazivanje-o-stavovima-i-percepciji-gradana-CG-o-televiziji.pdf>, str. 16, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

istovremeno i neadekvatno plaćeni za svoj rad¹⁰⁹. Mladi ljudi u Crnoj Gori u velikoj mjeri tvrde da su slobodni mediji i nevladin sektor ključ zdravog društva,¹¹⁰ dok 66,3% građana/ki u potpunosti ili djelimično vjeruje da mediji u Crnoj Gori vode računa o interesima svojih konzumenata (Nikočević et al. 2021, 21).

Međutim, uprkos osviješćenosti o funkcionisanju medijskog sistema, svaki drugi građanin/ka nema povjerenje u medije¹¹¹. Osim toga, 81,2% građana/ki je uvjereno da mediji kombinuju informacije sa glasinama (Nikočević et al. 2021, 16), te da na uređivačku politiku utiče politička orijentacija vlasnika medija – 84,2% (Nikočević et al. 2021, 16). Ambivalentnost u stavovima ispitanika/ca je indikativna i može ukazivati na činjenicu da građani/ke posjeduju određeni nivo razumijevanja važnosti medija u jednom društvu, ali i da imaju svijest o kontekstu medija u Crnoj Gori, zbog čega i prepoznaju razmjere političkog uticaja, kao i finansijsku zavisnost medija i loš socio-ekonomski status novinara/ki u Crnoj Gori. Predstavljanje uslova u kojima mediji u Crnoj Gori funkcionišu neophodno je zarad potpunije interpretacije rezultata doktorskog istraživanja, koje će pokazati da li kvalitet medijskog informisanja opstaje uprkos neadekvatnim uslovima u kojima se kreira javni diskurs u Crnoj Gori.

4.5. Sažetak

U ovom poglavlju smo predstavili nekoliko važnih karakteristika slučaja Crne Gore, koje su neizostavne zarad potpunije interpretacije odabira studije slučaja, kao i rezultata metodološkog istraživanja. Prije svega, u ovom dijelu disertacije smo pokazali da se Crna Gora kontinuirano nalazi na međunarodnim listama Populacionog fonda Ujedinjenih nacija, Instituta za istraživanje populacije u Sjedinjenim Američkim Državama i u relevantnim naučnim istraživanjima, kao jedna od rijetkih evropskih zemalja u kojima decenijama postoji izražen problem sa diferencijalnim natalitetom. Takođe smo naglasili da Crna Gora, kao jedna od vodećih 12 država svijeta sa polnim disbalansom na rođenju, zabranjuje selektivni abortus. Predstavili smo i rodni kontekst koji je pokazao da su žene uglavnom marginalizovane u kategorijama odlučivanja, da imaju manje šanse za jednakost u zaradama od muškaraca, da su tradicionalistički vezivane za rad u domaćinstvu, te da su uprkos formalno-pravnom okviru koji promovise rodnu ravnopravnost, uz nekoliko nedosljednosti, žene u

¹⁰⁹ <https://cgo-cce.org/en/2021/05/02/government-should-finally-commit-to-media-and-media-freedoms/>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

¹¹⁰ UNDP. (2021). *Youth Perceptions on Peace in the Western Balkans*. str. 122.

¹¹¹ <https://www.cedem.me/aktivnosti/1246-objavljeni-rezultati-istrazivanja-o-medijima-i-medijskim-slobodama>, pristupljeno: 15.1.2022. godine.

Crnoj Gori duboko neravnopravne. Posljednji dio ovog poglavlja pokazao je i da medijski sistem u Crnoj Gori ima ozbiljne nedostatke koji u velikoj mjeri mogu uticati na potencijal za bavljenje profesionalnim i etičkim novinarstvom. U Crnoj Gori je još uvijek izražen politički uticaj na medije, napadi na novinare/ke su nedovoljno procesuirani, izostaje jedinstveni samoregulatorni mehanizam, a opstaju različite forme medijske koncentracije. Predočavanje ovih kontekstualnih uslova neophodno je zato što ukazuje na potrebu da se rodna problematika produbno istraži, naročito imajući u vidu da se savremena istraživanja naslanjaju na sada već ukorijenjeni mehanizam subordinacije žena u Crnoj Gori.

POGLAVLJE V

METODOLOŠKI OKVIR DOKTORSKOG RADA

5.1. Definisanje problema istraživanja

U uvodnim poglavljima doktorske disertacije, naglasili smo da je doktorski rad utemeljen u sociološkoj teoriji roda i komunikologiji, te da kao konceptualni okvir koristimo jednu od najistaknutijih teorija patrijarhata Silvije Volbi (1990) i socio-kognitivnu analizu diskursa Teuna Van Dajka (2017). Takode smo kazali da posljedice patrijarhata predstavljaju dugotrajan predmet naučnog interesovanja, dok je značajno manje akademske pažnje posvećeno karakteru patrijarhalnih uvjerenja, kao i akterima koji posreduju u njihovom razvijanju ili ograničavanju. U ovoj doktorskoj disertaciji prvom multidisciplinarnom analizom patrijarhata kroz fenomen selektivnog abortusa u Crnoj Gori, ispunjavamo pomenutu akademsku prazninu istraživanjem sociološke i medijske dimenzije patrijarhalnih uvjerenja. U disertaciji tvrdimo da selektivni abortus ne predstavlja autonoman izbor, niti odraz reproduktivnih sloboda i slobodnog korišćenja tehnoloških dostignuća, već rezultat stečenih društvenih praksi ukorijenjenih u patrijarhalnom sistemu vrijednosti, koji se oživljava u medijskom prostoru.

U ovoj disertaciji, sociološkom analizom prvo utvrđujemo najvažnije tipove patrijarhalnih uvjerenja u Crnoj Gori. Potom, longitudinalnim socio-kognitivnim istraživanjem crnogorskih medija, odnosno prvom analizom medijskog predstavljanja selektivnog abortusa, izučavamo medijatorsku ulogu medija u supresiji ili razvoju patrijarhata. Patrijarhat savremenog društva zavisi od medija jer se njegovom distribucijom u javnoj sferi pojačavaju ili suzbijaju uvjerenja auditorijuma. Stoga, nametnuta je naučna potreba za dopunjavanjem rodno-orijentisanih analiza eksplanatornim i posredujućim varijablama koje dovode do rodne neravnopravnosti, odnosno za detaljnijom analizom patrijarhata, kao sociološkog konstrukta, čije su posljedice u značajnoj mjeri posredovane medijskim uticajem.

Prvi dio metodoloških poglavlja disertacije će biti posvećen istraživanju patrijarhalnih dimenzija na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru, dok u drugom dijelu izlažemo longitudinalnu analizu medija u Crnoj Gori, u kontekstu selektivnog abortusa.

5.2. Naučna utemeljenost i opravdanost teme istraživanja

Literatura koja se bavi analizama patrijarhata, ovaj društveni koncept dominantno posmatra kao nepromjenjivu kategoriju u odnosu na generalno negativne stavove o ženama (Hunnicut 2009), kao i porodično nasilje (Tjaden i Thoennes 2000). Patrijarhat je prihvaćen kao uzrok, ali su vrlo ograničene studije koje istražuju prirodu patrijarhalnih uvjerenja, kao i faktore koji doprinose njihovom osnaživanju ili suzbijanju (Crittenden i Wright 2012). S obzirom na to da je patrijarhat prilično kompleksan i široko rasprostranjen sistem društvenih praksi, neophodno je pružiti uvid u različite patrijarhalne dimenzije i utvrditi njihove karakteristike i zastupljenost. Razumijevanje posljedica patrijarhalnog djelovanja nije moguće bez analize samog patrijarhata, čemu i teži ova doktorska disertacija.

Nadalje, iz teorijskog okvira koji smo predstavili na samom početku rada jasno je da na neophodnost sociološke i medijske analize predložene u ovom doktorskom radu, upućuje označavanje selektivnog abortusa i prenatalne polne selekcije kao jedne od najdrastičnijih nuspojava patrijarhata, za koju se pretpostavlja da je dovela do nestanka oko 150 miliona žena širom svijeta (Bongaarts i Guilmo 2015; Guilmo i Tove, 2015). Potom, kontinuirano isticanje slučaja Crne Gore u studijama koje se na komparativnom nivou bave populacionom demografijom (Chao et al. 2021; Guilmo et al. 2020; Chao et al. 2019), govori o rastućoj potrebi za istraživanjima o selektivnom abortusu. Uprkos tome što u Crnoj Gori postoji određeni broj analiza i/ili osvrta na selektivni abortus (Brković 2021; Kiščenko 2021; Komar 2020), izostaju multidisciplinarni pristupi i istraživanja obima ove doktorske disertacije koji višedimenzionalno pristupaju problemu polnog disbalansa na rođenju. Naime, ako tvrdimo da je patrijarhat pozadina diskriminatorских tendencija, poput selektivnog abortusa po čijoj se stopi Crna Gora izdvaja, nužno je prvo istražiti zastupljenost i vrstu patrijarhalnih uvjerenja, a potom način na koji se oni manifestuju u javnom prostoru. Sociološka i medijska analiza, koju zagovara ova disertacija, ima zato cilj da pruži potpuniji uvid u slojevitost prirodu patrijarhata.

Kada je riječ o medijskoj analizi, rodno-orijentisana istraživanja medija postoje u Crnoj Gori i ukazuju na neadekvatan medijski tretman ženskog rodnog identiteta (Pejović 2019; Pejović 2016; Rosić-Ilić et al. 2015; Striković i Nelević 2013). Međutim, još uvijek nemamo koherentne zaključke o obrascima koje mediji upotrebljavaju u portretisanju rodniх odnosa, posebno u kontekstu diskriminatornih tendencija, kao što je selektivni abortus. Štaviše, postojeća istraživanja nijesu identifikovala diskursne strategije koje se koriste u medijskom prostoru, kako u zvaničnom

medijskom tekstu, tako i u komentarima. Diskursne strategije su neophodne u analizi medijskog materijala jer nam otkrivaju patrijarhalne dimenzije koje dominiraju u jeziku. Takođe, diskursne strategije sintetišu kvalitativne nalaze u logičnu cjelinu, koja ima primjenjivost nezavisno od konteksta.

Na potrebu za dodatnim istraživanjima ukazuju i neprekidne preporuke relevantnih međunarodnih tijela, poput CEDAW komiteta Ujedinjenih nacija, koji upućuje na rodnu senzitivizaciju crnogorskih medija, kao i na „adekvatno praćenje upotrebe rodno-ravnopravnog jezika (...)“ (CEDAW 2017, 5). U svom posljednjem izvještaju o Crnoj Gori, CEDAW vidi medije kao jedne od ključnih aktera koji bi trebalo da utiču na rodnu ravnopravnost i to naročito u domenu selektivnog abortusa (CEDAW 2021, 8), pritom tvrdeći da mediji u Crnoj Gori treba da „eliminišu rodne stereotipe pozitivnim promovisanjem žena i predstavljanjem njihovog aktivnog učešća u društvenom, ekonomskom i političkom životu, kao i muškaraca kao aktivnih učesnika u domaćinstvu i podizanju djece“ (CEDAW 2021, 8). U najnovijem Monitoringu za medijski pluralizam (2021) konstatovano je da je ženama u Crnoj Gori ograničen pristup medijima, te da je to područje nosilac visokog rizika (75%), kada je riječ o kvalitetu medijskog izvještavanja (Vuković i Brkić 2021, 9). Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2021-2025) istovremeno naglašava da se u Crnoj Gori „ne vrši redovan monitoring programa javnih servisa i komercijalnih medija iz ugla moguće diskriminacije po osnovu pola i roda (...)“¹¹², te da mediji nerijetko doprinose „umnožavanju rodnih i drugih stereotipa, najviše usljed pada profesionalnih standarda, odustva adekvatne regulacije i samoregulacije, kao i nedovoljnog znanja o rodnoj ravnopravnosti“¹¹³.

Stoga, naučni doprinos ove doktorske disertacije se u prvom redu odnosi na sociološku i medijsku analizu patrijarhalnih uvjerenja kojom se upotpunjuje postojeća međunarodna i domaća literatura koja je fokusirana na posljedice patrijarhata, potom na postavljanje teorijske i empirijske osnove za buduće analize problema selektivnog abortusa i u drugim disciplinama, te na afirmaciju kontinuiranog akademskog interesa za rodnu problematiku. U konačnom, ova doktorska disertacija pruža izrađene diskursne strategije i indikatore za rodnu analizu u medijima, a finalni doprinos doktorskog istraživanja se odnosi na izradu preporuka o medijskom izvještavanju o rodnoj problematici, a posebno u domenu diskriminatornih i stereotipnih obrazaca ponašanja, poput selektivnog abortusa.

¹¹² Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 45.

¹¹³ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2021 – 2025, str. 44.

5.3. Cilj istraživanja i hipoteze

Cilj doktorske disertacije je da utvrdi i istraži najvažnije dimenzije patrijarhata u Crnoj Gori i ulogu medija u distribuciji, ojačavanju i suzbijanju patrijarhalnih uvjerenja, na primjeru selektivnog abortusa. U disertaciji odgovaramo na tri istraživačka pitanja, koja su osnov za formulisanje pet hipoteza:

1. *Koje patrijarhalne dimenzije dominiraju u Crnoj Gori?*

H1: Dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi (urođena inferiornost žene i rodne uloge u privatnom životu) dominiraju nad dimenzijama patrijarhata u javnoj sferi (institucionalna moć muške populacije).

2. *Kako mediji, u Crnoj Gori, izvještavaju o patrijarhalnim obrascima ponašanja, poput selektivnog abortusa?*

H2: Mediji pokazuju diskontinuitet u interesu za istraživanje selektivnog abortusa.

H3: Medijske objave o selektivnom abortusu dominantno motivišu aktuelni događaji političkih ili nevladinih organizacija, u poređenju sa medijski iniciranim objavama.

H4: Faktografski žanrovi dominiraju u odnosu na analitičke žanrove.

3. *Koje diskursne strategije dominiraju u medijskom prostoru Crne Gore?*

H5: Medijskim diskursom dominira strategija naturalizacije ženskih identiteta koja posljedice selektivnog abortusa tumači kroz reproduksijsku funkciju žene, u poređenju sa drugim diskursnim strategijama. Medijskim diskursom time dominira dimenzija patrijarhata u privatnoj sferi koja se odnosi na rodne uloge u privatnom životu.

5.4. Metode istraživanja

S obzirom na teorijsku perspektivu doktorske disertacije koja je poslužila kao osnov za izvođenje istraživačkih pitanja i hipoteza, rad će sadržati kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Prije svega, doktorska disertacija koristi konfirmacijsku studiju slučaja, kao metod koji podrazumijeva testiranje unaprijed definisanih teorijskih pretpostavki na jednom slučaju (Lijphart 1971, 692). Nizak potencijal za generalizaciju rezultata predstavlja klasičan nedostatak studija slučaja. Međutim, konfirmacijska studija slučaja ima značajnu „teorijsku vrijednost” (Lijphart 1971, 692) jer rezultira novim teorijskim saznanjima, koja mogu imati širu primjenjivost od slučaja koji se analizira.

Osim dopunjenog teorijskog okvira, zaključci iz studija slučaja se takođe mogu dodatno komparativno testirati i poslužiti kao smjernica za slične slučajeve.

Kada je u pitanju testiranje hipoteza, u dijelu koji se odnosi na patrijarhalne dimenzije u Crnoj Gori, koristimo kvantitativnu metodologiju, odnosno anketno istraživanje sprovedeno na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru. Anketno istraživanje smo odabrali kao metod sa najmanje nedostataka za testiranje prve hipoteze, budući da je anketa prikladna za velike uzorke i ima izraženu metodološku prednost generalizacije rezultata, odnosno dobru eksternu validnost. Jedan od nedostataka anketnog istraživanja je nemogućnost potpune kontrole drugih varijabli koje potencijalno mogu uticati na responzivnu, odnosno na zavisnu varijablu, s obzirom na to da se anketom, za razliku od eksperimentalnih istraživanja, latentni faktori ne mogu izolovati. Anketa takođe ima problema sa socijalnom poželjnošću, kada ispitanici/e daju odgovore koji su društveno prihvatljivi, iako ne odražavaju njihovo lično mišljenje (Gittelman et al. 2015). Međutim, metod mora biti prilagođen istraživačkom pitanju i hipotezi koje, u kontekstu ovog istraživanja, nije iskazano u formi kauzalne veze. Nadalje, istraživač/ica u anketama ima mogućnost uključivanja većeg broja varijabli, za razliku od eksperimentalnog istraživanja, čime može umanjiti socijalnu poželjnost odgovora, kao jednu od najčešćih zamjerki anketnoj metodologiji.

Na drugo i treće istraživačko pitanje i prateće hipoteze primjenjujemo kvantitativnu analizu sadržaja, kao i socio-kognitivni pristup analizi diskursa (Van Dijk 2017), koji izvodimo kvalitativnom analizom sadržaja. Kako smo i naglasili u uvodnim poglavljima doktorske disertacije, socio-kognitivni pristup analizi diskursa evaluira kognitivnu interakciju između novinara/ki i konzumenata medija. Preciznije, cilj socio-kognitivnog pristupa je da analizira značaj mišljenja, emocija i metafora u medijskom diskursu i način na koji oni utiču na diskurzivnu interakciju između medija i publike. Istovremeno, inkorporiranje i kvantitativne i kvalitativne analize povećava validnost istraživanja i pruža sveobuhvatniji uvid u istraživački korpus. Kvantitativno istraživanje se bavi statističkom zastupljenošću određenih kategorija u korpusu, dok kvalitativno istraživanje omogućava konstruktivističku interpretaciju jezika.

5.5. Uzorak

5.5.1. Karakteristike istraživanja i demografska struktura uzorka

Anketno istraživanje¹¹⁴, za potrebe ove doktorske disertacije, urađeno je na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru od 1000 ispitanika/ca, sa marginom greške od $\pm 3\%$ na udjelu od 50%. Podaci su prikupljeni metodom personalnog intervjuisanja u februaru 2021. godine, na stratifikovanom slučajno odabranom uzorku, čime se dodatno obezbjeđuje reprezentativnost rezultata. Kada je riječ o demografskim karakteristikama, uzorak je sačinjen od 51,95% muškaraca i 48,04% žena. Najveći dio ispitanika/ca živi u većim gradovima i/ili u predgrađima većih gradova, odnosno u centralnom dijelu Crne Gore (61,61%), potom u malim gradovima (19,65%), kao i u ruralnom dijelu Crne Gore (18,73%). Uzorkom dominiraju ispitanici/e sa srednjim obrazovanjem – 49,09%, zatim su zastupljeni ispitanici/e sa visokim obrazovanjem – 37,77%, dok je najmanje onih sa završenom osnovnom školom ili niže – 13,13%. Ispitanici/e u velikoj mjeri imaju status zaposlenog/e – 51,50%, dok je 30,48% nezaposlenih, a 14,88% penzionera/ki. Distribucija starosti u uzorku je uravnotežena, sa 27,23% mladih (18-34), 41,70% ispitanika/ca u srednjem dobu (35-54), dok je 31,05% starijih (55+). Kada je riječ o etničkoj pripadnosti, uzorak je sačinjen od 59,35% (45%¹¹⁵) Crnogoraca/ki, 23,44% (28%) Srba/kinja, 7,95% (9%) Bošnjaka/inja, 4,96% (3,31%) Muslimana/ki, 3,33% (5%) Albanaca/ki, dok ostatak čine pripadnici/e drugih nacionalnosti.

Za interpretaciju rezultata u ovoj doktorskoj disertaciji, takođe je važno predstaviti podatke o roditeljskom statusu ispitanika/ca, broju i polu njihove djece, s obzirom na to da te informacije mogu u velikoj mjeri uticati na stavove ispitanika/ca o selektivnom abortusu. Više od dvije trećine ispitanika/ca u uzorku je kazalo da ima djecu (67,40%), od čega 37,11% ima dvoje djece, 27,83% troje djece, 17,96% ima jedno dijete, a 15,46% četvoro i/ili više djece. Ispitanika/ca koji su kazali da nemaju djece, u uzorku je 32,08%. Analizom polne zastupljenosti djece, došli smo do podatka da najveći procenat ispitanika/ca ima i muško i žensko dijete – 50,15%, zatim 27,87% ispitanika/ca ima

¹¹⁴ Terensko istraživanje je sproveo Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) u Podgorici. Upitnik za anketno istraživanje se nalazi u Prilogu 1. Jedan dio demografskih i uvodnih pitanja preuzet je iz Crnogorske nacionalne izborne studije (2017), dok je ostatak baziran na teorijski odabranim skalama i stavkama koje su definisane u ovom doktorskom radu.

¹¹⁵ U zgradama se nalazi procentualna zastupljenost različitih etničkih grupa u Crnoj Gori, prema posljednjem popisu MONSTAT-a iz 2011. godine: [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf), pristupljeno: 11.1.2022. godine. Podatke iz cenzusa smo uključili u prikaz demografske strukture, da bismo na adekvatan način mogli da evaluiramo reprezentativnost uzorka sa aspekta etničke strukture. S obzirom na to da podaci ukazuju na značajnija viša/níža odstupanja u pojedinim etničkim grupama, podaci su ponderisani, odnosno primijenjeni su korektivni koeficijenti koji će obezbijediti da u konačnoj analizi rezultati budu validni.

dijete muškog pola, dok 21,51% anketiranih građana/ ki ima dijete ženskog pola. Prezentacijom demografskih karakteristika uzorka, osim što osiguravamo njegovu reprezentativnost, takođe identifikujemo važne varijable koje moraju biti kontrolisane zbog potencijalnog uticaja na rezultate istraživanja. Uočavanje značajnih varijabli nam takođe omogućava da ukrstimo podatke i provjerimo kako različite demografske grupe reaguju na patrijarhalne tendencije i na problem selektivnog abortusa.

5.5.2. Korpus medijskog istraživanja

U ovom segmentu istraživanja koristimo kvantitativnu analizu sadržaja, kao i analizu diskursa na koju primjenjujemo socio-kognitivni pristup studijama diskursa. Kvantitativnom analizom utvrđujemo zastupljenost relevantnih kategorija u istraživačkom korpusu, a socio-kognitivnim pristupom analizi diskursa istražujemo pojavne diskurzivne oblike mišljenja i emocija u medijskom sadržaju. Socio-kognitivni pristup, osim što obezbjeđuje kontekstualnu interpretaciju diskursa novinara/ki, takođe istovremeno i analizira način na koji publika, najčešće u vrijednosnom smislu, reaguje na javni diskurs. Analizom ćemo takođe utvrditi da li mediji imaju potencijal da utiču na komunikativne potrebe auditorijuma, budući da je njihova dužnost da selektivni abortus obrađuju kao temu od javnog interesa, koju će i publika prepoznavati na taj način.

Istraživački korpus disertacije čini ukupno 245 medijskih objava u štampanim, elektronskim¹¹⁶ i onlajn medijima u Crnoj Gori i 285 komentara koji predstavljaju reakciju na informacije objavljene u onlajn medijima. Uzorak je prikupljen tzv. pres klipom (press clipping), odnosno tehnikom pretrage medijskog sadržaja na bazi ključnih riječi koje su u kontekstu ovog istraživanja bile: *selektivni abortus* i *neželjena*. Period uzorkovanja je ograničen na sedam godina – od 2012. godine, kada je Populacioni fond Ujedinjenih nacija uvrstio Crnu Goru u vrh zemalja Jugoistočne Evrope sa značajnom polnom neravnotežom (UNFPA 2012, 20), do kraja 2019. godine. Odabir medija u uzorku, u velikoj mjeri je opredijeljen sistemskim karakteristikama medijskog konteksta u Crnoj Gori. Naime, pouzdani podaci o tiražu, posjećenosti, čitanosti i gledanosti medija u Crnoj Gori su rijetki i često kritikovani sa metodološkog aspekta (Kerševan-Smokvina et al. 2017, 20). U ovo istraživanje smo, zato, uključili medije koji prema projektnom medijskom istraživanju Evropske komisije u Crnoj Gori, imaju najveći tiraž i stope gledanosti (Kerševan-Smokvina et al. 2017).

¹¹⁶ Elektronski mediji se u kontekstu ove disertacije u daljem tekstu odnose na televizije u Crnoj Gori.

Tabela 13, stoga pokazuje štampane i elektronske medije koji su u uzorku medijskog istraživanja doktorskog rada:

Tabela 13. Tiraž i stope gledanosti medija u Crnoj Gori

Naziv medija	Vrsta	Tiraž	Stopa gledanosti*
Dan	Print	8500	
Vijesti	Print	3000	
Pobjeda	Print	3000	
Dnevne novine	Print	2800	
Pink M	TV		23.5
RTCG	TV		12.8
Vijesti	TV		11.9
Prva	TV		10.5

*Izražena u procentima

Uz devet medija koji su predstavljeni u Tabeli 13, istraživanje uključuje i sljedeće onlajn medijske platforme: Vijesti (vijesti.me), Portal Analitiku (portalanalitika.me) i Cafe del Montenegro – CDM (cdm.me).

Osim informacija o gledanosti i tiražu, važan kriterijum za odabir medija u uzorku je i zastupljenost različitih uređivačkih politika. Dan i Vijesti (štampani medij, televizija i portal) su se u periodu analize (do 2019. godine) smatrali opozicionim medijima, dok ostatak (Pobjeda, Dnevne novine, Pink, RTCG, Prva, Portal Analitika, Cafe del Montenegro) u polarizovanoj medijskoj sferi u Crnoj Gori, spada u tzv. „podržavaoce vladine politike” (Nenezić i Vuković, 2017, 92 nav. prema: Davidović 2022, 17). Nekoliko važnih kontekstualnih informacija o ovim medijima odražava sistemske nedostatke, poput ukrštene medijske koncentracije koja je konstatovana u slučaju televizije Vijesti i štampanog medija Vijesti, kada je više istih lica imalo vlasničkog udjela u dvjema vrstama medija (Agencija za elektronske medije 2013, 1-2). Problem medijske koncentracije je zabilježen i u štampanim medijima (Pobjedi i Dnevnim novinama), koje je posjedovala jedna ista kompanija Media Nea (Brkić 2015, 11 nav. prema: Davidović 2022, 16). Istovremeno, Prva televizija je 2018. godine doživjela promjene u vlasničkoj strukturi, kupovinom od Kopernikus korporacije, u čijem su vlasništvu mnogobrojne televizije, kablovski kanali i portali u Crnoj Gori i Srbiji, što upućuje na trend regionalne medijske koncentracije (Davidović 2022, 16). Pink M televizija je takođe 2018.

godine transformisana u Novu TV, prodajom Pink M-a Direct Media grupi u Srbiji (Davidović 2022, 16).

Važno je napomenuti i da istraživanja medijskog tržišta u Crnoj Gori pokazuju da su u periodu od 2013. do 2016. godine najveći korisnici javnih fondova bili dnevni list *Pobjeda*, Javni servis RTCG i Portal Analitika, što se tumačilo kao politički selektivno dodjeljivanje finansijske pomoći medijima (Nenezić i Vuković 2017, 81–87)

U medijskoj analizi koristimo kodni protokol sa 48 kategorija¹¹⁷. Jedinice analize u istraživanju podrazumijevaju štampani/onlajn/elektronski medijski materijal u cjelini (nadaslov, naslov, autorstvo, fotografije, tekst objave, komentari, hedlajnsi i ilustracija informacija objavljenih u elektronskim medijima). Prvo predstavljamo kvantitativne karakteristike korpusa, a potom diskursne strategije koje dominiraju u medijima, odnosno kvalitativnu analizu. Poseban segment istraživanja je analiza diskursnih strategija medijskih konzumenata, u kojima se naročito fokusiramo na diskurzivne manifestacije interakcije publike sa medijima.

POGLAVLJE VI

REZULTATI ANKETNOG ISTRAŽIVANJA: DIMENZIJE PATRIJARHATA U CRNOJ GORI

6.1. Mjere

Jedan od najvažnijih segmenata kvantitativnog istraživanja je pravilna operacionalizacija, odnosno svođenje apstraktnih koncepata na nivo mjerljivog. Budući da je cilj prvog metodološkog dijela disertacije da utvrdi zastupljenost različitih patrijarhalnih dimenzija u Crnoj Gori, skala patrijarhalnih uvjerenja sačinjava centralnu eksplanatornu varijablu u ovom doktorskom istraživanju. Patrijarhalna uvjerenja su operacionalizovana upotrebom skale koju čini 15 stavki, a preuzeta je iz istraživanja Juna i drugih (Yoon et al. 2015) i izrađena na bazi teorije patrijahata Silvije Volbi (1990). Skala se dominantno fokusira na dimenzije patrijarhata u privatnom životu, koje se odnose na percepciju o urođenoj inferiornosti žene i na njenu poziciju u porodici, kao i na javnu sferu patrijahata:

Tabela 14. Skala patrijarhalnih uvjerenja

1. Bitno je da muškarci budu ti koji donose važne odluke za moju zemlju.
2. Religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene.
3. Sigurnije se osjećam kada muškarac upravlja državnim finansijama.
4. Na poslu više vjerujem muškim nego ženskim šefovima.
5. Muškarac treba da bude na čelu kompanije.
6. Ženina karijera treba da bude ograničena na tradicionalne ženske poslove.
7. Žene su manje sposobne da upravljaju novcem od muškaraca.
8. Djevojčice imaju manje koristi od obrazovanja u odnosu na dječake.
9. Sve u svemu, muškarci su po svojoj prirodi pametniji od žena.
10. Na izborima, žena treba da glasa isto kao i njen muž.
11. Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.
12. Kuvanje je uglavnom ženski posao.

¹¹⁷ Kodni protokol za medije se nalazi u Prilogu 2, a kodni protokol za komentare u Prilogu 3. Kodni protokoli su standardizovani i dominantno bazirani na postojećim istraživanjima (Valić-Nedeljković i Kleut 2013; Valić-Nedeljković 2012) i dopunjeni novim kategorijama, za potrebe ovog dokorskog rada.

13. Muškarac treba da bude glavni autoritet djeci.
14. Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.
15. Muškarac je glava kuće.

Ispitanici/e su sa prikazanim stavkama u skali patrijarhalnih uvjerenja iskazivali stepen saglasnosti na Likertovoj skali od – 1 (u potpunosti sam saglasan/a) do 4 (uopšte nisam saglasan/a). Kada je riječ o predefinisanoj strukturi skale, stavke od 1 do 5 mjere odobravanje patrijarhata u javnoj sferi, dok se stavke od rednog broja 6 do 15 odnose na privatnu dimenziju patrijarhata, odnosno na percepciju o urođenoj inferiornosti žene (6-10) i na njenu poziciju u domu (11-15). Odabir skale patrijarhalnih uvjerenja je u skladu sa inicijalnom konceptualizacijom patrijarhata kao sistema različitih društvenih praksi u javnoj i privatnoj sferi, u kojima je žena kontinuirano subordinirana. Budući da je patrijarhat kompleksan koncept koji ima tendenciju da bude sveobuhvatan, ova skala pruža multidimenzionalne uvide u patrijarhalne obrasce.

Istovremeno, kao jedan od metodoloških nedostataka može se navesti činjenica da se više stavki pomenute skale povezuje sa privatnim nego sa javnim patrijarhatom, što potencijalno može uticati na adekvatnu mogućnost istraživača/ice da obuhvati sve važne aspekte subordinacije na javnom nivou. Međutim, osim što u ovoj tezi imamo zasebno medijsko istraživanje koje nesumnjivo analizira javnu sferu patrijarhata, u upitnik smo uključili nekoliko dodatnih varijabli kojima ćemo naročito ispitati javne aspekte patrijarhalnog sistema. Prije svega, ispitanici/e su upitani da identifikuju najvažnije probleme sa kojima se žene u Crnoj Gori danas suočavaju, čime ćemo uvidjeti da li se njihova percepcija više fokusira na javno ili na privatno područje:

“Žene u Crnoj Gori se danas suočavaju sa različitim izazovima. Sada ćemo Vam pročitati nekoliko problema i molimo Vas da odaberete dva, koja su po Vama, najzastupljenija u crnogorskom društvu:

1. Porodično nasilje
2. Diskriminacija prilikom zapošljavanja
3. Diskriminacija na osnovu fizičkog izgleda
4. Nejednake zarade
5. Nejednakost u imovinskim pravima
6. Abortus djeteta ženskog pola
7. Tradicionalna podjela kućnih poslova”

Takođe, s obzirom na veliki rodni disbalans koji postoji u području moći, te na izraženu neravnopravnost žena u političkoj sferi o kojoj smo prethodno govorili¹¹⁸, testiramo podršku pozitivnoj diskriminaciji koja bi obezbijedila ravnopravnije učešće muškaraca i žena u politici¹¹⁹:

U Skupštini Crne Gore danas ima više muškaraca nego žena. Neki ljudi misle da je to u redu, dok drugi smatraju da bi to trebalo da bude drugačije. Da li smatrate da bi trebalo donijeti nove zakone koji bi osigurali da se uveća broj žena u Skupštini?

1. Da
2. Ne

Kada je riječ o drugim varijablama kojima ispitujemo stav građana/ki o selektivnom abortusu, u upitnik smo uključili četiri stavke:

Tabela 15. Stavke o selektivnom abortusu u upitniku za anketno istraživanje

1. U kojoj mjeri Vam je važno da Vaša porodica ima muškog nasljednika?
2. Da li smatrate da parovi treba da biraju pol djeteta?
3. Neki ljudi smatraju da bi parovima koji nemaju muško dijete, ipak trebalo dozvoliti da biraju pol djeteta. Šta Vi mislite o tome?
4. U kojoj mjeri se roditelji u Crnoj Gori odlučuju na abortus, samo zato što ne žele žensko dijete?

Na jedan dio pitanja ispitanici/e su ocjenjivali stepen saglasnosti/važnosti/učestalosti (1, 3. i 4. pitanje), dok su na drugo pitanje odgovarali sa da/ne. Primjetno je da određena pitanja sadrže tradicionalističke formulacije poput „muškog nasljednika“, međutim takav leksički odabir je učinjen u cilju dobijanja što validnijih odgovora od ispitanika/ca, budući da direktno targetiramo jedno od patrijarhalnih uvjerenja, prema kojem ženska djeca treba da budu izostavljena iz imovinskih prava.

¹¹⁸ Vidi Poglavlje IV.

¹¹⁹ Ova stavka u upitniku je preuzeta iz finalnog upitnika Crnogorske nacionalne izborne studije (Montenegrin National Elections Study), koja je urađena u Crnoj Gori 2017. godine: <https://mnes.defacto.me/>, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

Da bismo na adekvatan način operacionalizovali stavove o abortusu, u istraživanje smo uključili i sedam stavki prema Hesu i Rubu (Hess i Rueb 2005, 39-40), koje mjere generalna uvjerenja ispitanika/ca, uz posebnu stavku koja se odnosi na selektivni abortus:

Tabela 16. Skala stavova o abortusu

1. Abortus treba u potpunosti zabraniti.
2. Abortus treba dozvoliti ako fetus ima genetske anomalije.
3. Abortus treba dozvoliti ako roditelji ne mogu da izdržavaju dijete.
4. Abortus treba dozvoliti ako se roditeljima ne dopada pol djeteta.
5. Abortus treba dozvoliti ako roditelji jednostavno ne žele dijete.
6. Žena ima pravo da odluči da li želi da abortira.
7. Odluka o abortusu je uvijek pogrešna odluka.

Kako smo i u uvodnom dijelu metodološkog poglavlja naglasili, društvena poželjnost odgovora je jedan od najčešćih nedostataka anketnih istraživanja koji se jednim dijelom može umanjiti uključivanjem više različitih indikatora koji mjere istu pojavu. U ovom istraživanju smo upravo zarad konstruktne validnosti (koja se odnosi na valjanost operacionalizacije), a prvenstveno zbog pouzdanosti dobijenih rezultata, stavove prema selektivnom abortusu operacionalizovali različitim indikatorima. Na taj način, moći ćemo da uporedimo odgovore i uvidimo da li postoji dosljednost u stavovima ili su modifikovani usljed društvene poželjnosti.

6.2. Rezultati anketnog istraživanja

Anketnim istraživanjem odgovaramo na prvo istraživačko pitanje - *koje patrijarhalne dimenzije dominiraju u Crnoj Gori?*, odnosno testiramo prvu hipotezu kojom pretpostavljamo da će na nivou uvjerenja građani/ke biti više saglasni sa privatnim patrijarhatom, u poređenju sa javnim patrijarhatom:

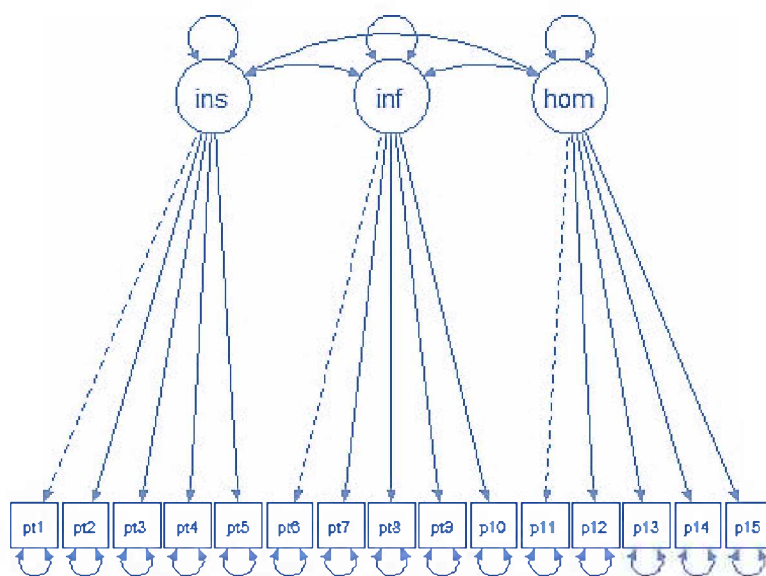
H1: Dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi (urođena inferiornost žene i rodne uloge u privatnom životu) dominiraju nad dimenzijama patrijarhata u javnoj sferi (institucionalna moć muške populacije).

Prije nego li testiramo pomenutu hipotezu i predstavimo rezultate istraživanja, bitno je utvrditi da li centralna skala koju koristimo u istraživanju zaista na adekvatan način mjeri patrijarhalna uvjerenja. Bez obzira na to što pomenuta skala operacionalizuje patrijarhat upravo kroz privatne i javne dimenzije, kako i nalaže koncept Silvije Volbi, neophodna je statistička potvrda da je skala pouzdana i konzistentna. U tom cilju koristimo Kronicahov α koeficijent (Cronbach 1951), kao mjeru interne pouzdanosti. Koeficijent se može kretati od 0 do 1, pri čemu se svaka vrijednost bliža 1 smatra višim nivoom interne pouzdanosti. Kronicahov α koeficijent u našem istraživanju iznosi $\alpha=0.95$, što predstavlja izuzetno visok nivo pouzdanosti skale i implicira jako izraženu mogućnost stavki da jedinstveno, koherentno i pouzdano mjere patrijarhalne tendencije.

Drugo, takođe nam je potrebna statistička potvrda da teorijska konceptualizacija dimenzija patrijarhata ima svoje metodološko uporište. Naime, kazali smo da skala mjeri uvjerenja o privatnoj i javnoj sferi patrijarhata, pri čemu se privatna sfera može razložiti na dva seta uvjerenja: o urođenoj inferiornosti žene i o nenoj poziciji u domaćinstvu. U statističkom smislu, to bi značilo da bi analize trebalo da prepoznaju tri faktora unutar jedne skale: *urođenu inferiornost, poziciju u domu i institucionalnu moć muške populacije*. Da bismo utvrdili u kojoj mjeri naše teorijske pretpostavke odgovaraju strukturi skale u istraživanju, sprovodimo *konfirmatornu faktorsku analizu* (Confrimatory Factor Analysis - CFA), koja utvđuje da li su predefinisani faktori u teorijskom smislu, istovjetni faktorskoj strukturi skale na uzorkovanom materijalu (Brown i Moore 2012). Za razliku od eksplorativne faktorske analize (Exploratory Factor Analysis) koja istražuje latentnu strukturu skale bez unaprijed definisanih pretpostavki o broju i povezanosti različitih faktora, CFA dominantno služi istraživaču/ici da statistički provjeri validnost svojih teorijskih pretpostavki.

Grafikon 4. prikazuje podjelu skale na tri faktora, kojima odgovaraju precizno utvrđene stavke iz upitnika:

Grafikon 4¹²⁰. Faktori u konfirmatornoj faktorskoj analizi skale patrijarhalnih uvjerenja

Dakle, svaki od tri faktora ima po pet pripadajućih stavki iz upitnika, pri čemu se prvi faktor odnosi na institucionalnu dominaciju muške populacije, drugi na percepciju o urođenoj inferiornosti, a treći na uvjerenja o poziciji žene u domaćinstvu. Tabela 17. pokazuje faktorsko opterećenje (factor loadings) za svaku od varijabli koje se nalaze unutar samog faktora:

¹²⁰ “ins“ predstavlja skraćenicu za prvi faktor koji se odnosi na institucionalnu dominaciju muške populacije i u njemu se nalaze stavke od 1 do 5 (pt1-pt5), “inf“ je skraćenica za drugi faktor koji predstavlja percepciju o urođenoj inferiornosti žene, a njega sačinjavaju stavke od 6-10 (pt6-pt10), dok je “hom“ posljednji faktor koji mjeri uvjerenja o poziciji žene u domu i uključuje stavke od 11-15 (pt11-pt15).

Tabela 17. Faktorska opterećenja u konfirmatornoj faktorskoj analizi za skalu patrijarhalnih uvjerenja

Stavka	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
1. Bitno je da muškarci budu ti koji donose važne odluke za moju zemlju.	0.70		
2. Religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene.	0.54		
3. Sigurnije se osjećam kada muškarac upravlja državnim finansijama.	0.73		
4. Na poslu više vjerujem muškim nego ženskim šefovima.	0.66		
5. Muškarac treba da bude na čelu kompanije.	0.78		
6. Ženina karijera treba da bude ograničena na tradicionalne ženske poslove.		0.66	
7. Žene su manje sposobne da upravljaju novcem od muškaraca.		0.61	
8. Djevojčice imaju manje koristi od obrazovanja u odnosu na dječake.		0.54	
9. Sve u svemu, muškarci su po svojoj prirodi pametniji od žena.		0.62	
10. Na izborima, žena treba da glasa isto kao i njen muž.		0.58	
11. Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.			0.74
12. Kuvanje je uglavnom ženski posao.			0.77
13. Muškarac treba da bude glavni autoritet djece.			0.83
14. Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.			0.67
15. Muškarac je glava kuće.			0.80
TLI = 0.89			
CFI = 0.91			
RMSEA = 0.07			
SRMR = 0.06			

Faktorsko opterećenje zapravo predstavlja koeficijent korelacije između faktora i njegovih unutrašnjih karakteristika, odnosno varijabli (to jest stavki u upitniku). Pozitivno opterećenje nam pokazuje koliko određena varijabla doprinosi faktoru i čini ga koherentnom cjelinom, dok negativno opterećenje, sa druge strane, ukazuje na izostanak doprinosa određene varijable¹²¹. Što je vrijednost faktorskog opterećenja bliža jedinici, to se smatra da varijabla bolje odražava strukturu faktora, odnosno korelira sa njim.

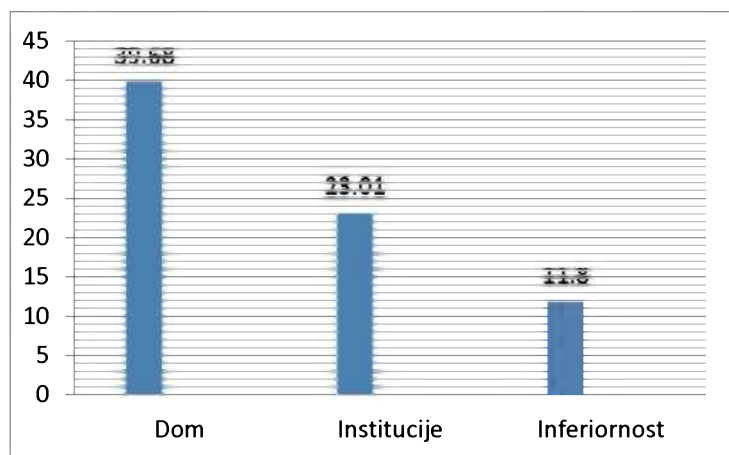
¹²¹ <https://www.ef.uns.ac.rs/predmeti/mas/multivarijaciona-statisticka-analiza/Factor-Analysis.pdf>, str. 4, pristupljeno: 10.1.2022. godine.

U ovoj tabeli možemo vidjeti da je faktorsko opterećenje u svakom od faktora više od donje granice koja iznosi 0.5 (Stevens 1992). Vrijednosti niže od 0.5 nam govore da stavka ne pripada određenom faktoru i da narušava njegovu logičku strukturu. Takođe je bitno napomenuti da informacije u donjem lijevom uglu ukazuju na statističku valjanost modela, odnosno na “model fit“. U tom slučaju neophodno je da ne postoje značajnija odstupanja od vrijednosti od 0.90 u komparativnom indeksu valjanosti modela (Comparative Fit Index - CFI), u Taker-Luisovom indeksu (Tucker-Lewis Index), te da srednje-kvadratna aproksimacija (Root Mean Square Error of Approximation - RMSEA) i standardizovani srednje-kvadratni rezidual (Standardized Root Mean Square Residual – SRMR) bitnije ne odstupaju od vrijednosti 0.05 - RMSEA i 0.08 - SRMR (Hu i Bentler 1999). Uprkos tome što pojedini indikatori (TLI i RMSEA) u određenoj mjeri odskaku od referentnih vrijednosti, sveukupna analiza modela pokazuje da je predefinisana teorijska struktura skale sa tri faktora i statistički opravdana. Osim toga, model sa tri faktora pokazuje značajno bolju valjanost od jednog faktorskog modela $X^2(3)=949,9$, $p<.001$.

6.2.1. Dimenzije patrijarhata u analiziranom uzorku

Nakon što smo utvrdili validnost skale sa tri faktora, pristupamo analizi odgovora ispitanika/ca u odnosu na stavke o patrijarhalnim uvjerenjima. Prije svega, budući da varijable u faktorima institucionalne dominacije, inferiornosti žene i njene pozicije u domaćinstvu, imaju numerički niz kontinuiranog tipa, od varijabli u pomenutim faktorima smo napravili tri aditivna indeksa. Vrijednosti indeksa se kreću od 1 (potpuna nesaglasnost sa patrijarhalnim uvjerenjima), do 4 (potpuna podrška patrijarhalnim uvjerenjima). Prvi nalazi istraživanja pokazuju da možemo odbaciti nultu hipotezu prema kojoj dimenzije privatnog patrijarhata ne dominiraju nad dimenzijama javnog patrijarhata:

Grafikon 5. Nivo saglasnosti sa različitim dimenzijama patrijarhata (%)

Naime, 39,68% građana/ki u Crnoj Gori, na stavkama koje mjere poziciju žene u domu, ima skor ≥ 2.6 , odnosno u značajnoj mjeri podržava tvrdnje da je ženi mjesto u domaćinstvu gdje se najbolje ostvaruje kroz ulogu majke, dok muškarac treba da bude glavni autoritet djeci. Istovremeno, 23,01% ispitanika/ca ima isti skor na stavkama koje se odnose na institucionalnu dominaciju muškaraca, dok su u najmanjem procentu (11,8%) građani/ke izražavali saglasnost sa stavovima o urođenoj inferiornosti žene. Kada pogledamo procentualnu zastupljenost, jasno je da građani/ke generalno najviše podržavaju tradicionalističke ženske uloge u domaćinstvu, što je i u skladu sa teorijskim okvirom ove doktorske disertacije. Međutim, da bismo stekli detaljniji uvid u stavove građana/ki o svakoj dimenziji patrijarhata pojedinačno, te o uvjerenjima koja ih sačinjavaju, prikazujemo nivo saglasnosti sa svakom od stavki u upitniku:

Tabela 18. Nivo saglasnosti sa pojedinačnim stavkama u skali patrijarhalnih uvjerenja

Stavka	Saglasnost	Nesaglasnost
1. Bitno je da muškarci budu ti koji donose važne odluke za moju zemlju.	26,45	73,54
2. Religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene.	52,87	47,12
3. Sigurnije se osjećam kada muškarac upravlja državnim finansijama.	25,19	74,80
4. Na poslu više vjerujem muškim nego ženskim šefovima.	18,30	81,69
5. Muškarac treba da bude na čelu kompanije.	18,87	81,12
6. Ženina karijera treba da bude ograničena na tradicionalne ženske poslove.	16,88	83,11
7. Žene su manje sposobne da upravljaju novcem od muškaraca.	12,20	87,79
8. Djevojčice imaju manje koristi od obrazovanja u odnosu na dječake.	8,82	91,17
9. Sve u svemu, muškarci su po svojoj prirodi pametniji od žena.	14,09	85,90
10. Na izborima, žena treba da glasa isto kao i njen muž.	32,39	67,60
11. Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.	49,05	50,94
12. Kuvanje je uglavnom ženski posao.	40,72	59,27
13. Muškarac treba da bude glavni autoritet djece.	37,90	62,09
14. Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.	25,48	74,51
15. Muškarac je glava kuće.	49,79	50,20

**Napomena.* Rezultati su prikazani u procentima; kategoriju saglasnosti čine opcije „u potpunosti se slažem“ i „djelimično se slažem“, a kategoriju nesaglasnosti opcije „uopšte se ne slažem“ i „djelimično se ne slažem“.

Na osnovu uvida u pojedinačne stavke primijećeno je nekoliko tendencija. Prvenstveno, kako smo i prethodno naglasili, građani/ke u najvećoj mjeri podržavaju stavove o subordiniranoj poziciji žene u domu i njenim tradicionalističkim rodnim ulogama. Svaki treći građanin/ka smatra da žena na izborima treba da glasa isto kao i njen muž, koji istovremeno treba da predstavlja glavni autoritet djece. Više od petine analiziranog uzorka je uvjereno da je za ženu najveća privilegija kada dobije muško dijete, dok 40% ispitanika/ca vjeruje da je kuvanje uglavnom ženski posao. U skladu sa teorijskim pretpostavkama koje u privatnom patrijarhatu naturalizaciju ženskog identiteta i njenu reproduktivnu funkciju ističu kao dominantno mjesto opresije, rezultati istraživanja pokazuju da

svaki drugi građanin/ka vjeruje da se žena kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke. Vidimo da ova stavka, kao i iskaz da „*muškarac treba da bude glavni autoritet djece*“, izaziva jasnu polarizaciju u analiziranom uzorku, budući da su procenti saglasnosti i nesaglasnosti skoro ujednačeni. Istovremeno, svaki drugi ispitanik/ca koji je uvjeren da se žena najbolje ostvaruje kroz ulogu majke ima završenu srednju školu, a 42,79% njih je starije od 55 godina. Bitno je naglasiti da su sa ovim stavom dominantno saglasni muškarci (59,44%), ali i značajan dio žena (40%), što ukazuje na to da jedan dio njih u velikoj mjeri internalizuje patrijarhalna uvjerenja o sopstvenoj reprodukcijskoj funkciji. Privatni patrijarhat, kako i govori Volbi (1990) aktivno redukuje ženu na privatnu sferu, čime je postepeno *isključuje* iz drugih oblasti i sprečava da iskaže svoj profesionalni kapacitet.

U tom kontekstu, statističkim ukrštanjem smo provjerili da li je stanje zaposlenosti relevantan faktor u izražavanju saglasnosti sa stavom da se „*žena kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke*“:

Tabela 19. Ukrštanje podataka – privatni patrijarhat i stanje zaposlenosti¹²²

	<i>Stanje zaposlenosti</i>			
		Zaposlen/a	Nezaposlen/a	Domaćin/ca
<i>Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.</i>	Saglasan/a	40,61	48,86	69,89
	Nisam saglasan/a	59,38	51,13	30,10

**Napomena.* Rezultati su iskazani u procentima

U Tabeli 19. vidimo da više od dvije trećine ispitanika/ca koji svoj status zaposlenosti definišu kao „domaćin/ca“ podržava uvjerenje o potpunom ostvarenju žene tek onda kada postane majka. Takođe je bitno naglasiti da je među ispitanicima/ama koji se identifikuju sa ulogom domaćina/ce 97,93% žena, a 2,06% muškaraca. Preciznije, svega dva muškarca u uzorku sebe vide u ulozi „domaćina“. Ovaj podatak statistički potvrđuje tezu o međuzavisnom odnosu između privatne i javne sfere patrijarhata (Walby 1990). Žene koje su dominantno vezane za dom, imaju manje mogućnosti za samoaktuelizaciju i pozicioniranje u javnoj sferi. Internalizovanje naturalizacije ženskog identiteta zapravo je primjer nužnog “pregovaranja sa patrijarhatom” (Kandiyoti 1988, 274), gdje žena usvajanjem uvjerenja o svojoj reprodukcijskoj funkciji pokušava da ublaži zarobljenost u privatnom “statusno neuvaženom području” (Jerončić 2015, 5). U privatnoj sferi patrijarhata zapravo počinje vezivanje ženine vrijednosti za njeno tijelo (Bock et. al 2019, 54).

¹²² Rezultati Chi-Square testa: $X^2(2)=27.39$, $p<0.01$.

Da bismo potpunije interpretirali podatke, važno je uzeti u obzir i još nekoliko indikatora van skale patrijarhalnih uvjerenja, koji će pomenute rezultate staviti u kontekst. Naime, više od dvije trećine ispitanika/ca (60,9%) smatra da „*žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija*“¹²³, dok svega 18,8% ispitanika/ca tradicionalne podjele u domaćinstvu prepoznaje kao jedan od najznačajnijih izazova sa kojima se žene u Crnoj Gori suočavaju danas. Sa druge strane, 75,79% građana/ki je saglasno da „*u našem društvu postoje dvostruki aršini: jedni važe za žene, a drugi za muškarce*“. Ambivalentnost i polarizacija u stavovima pokazuje da građani/ke načelno imaju svijest o rodnoj neravnopravnosti, ali da su i paralelno sa tim nesvjesni dubine i karaktera patrijarhalnih uvjerenja koje sami baštine. Kako smo i naglasili u uvodnom dijelu, patrijarhat počinje u sferi privatnosti i tu vrstu patrijarhalnih uvjerenja je najteže iskorijeniti. Formalno-pravne promjene konteksta su dovele do toga da je, kako i vidimo u ovom istraživanju, neprihvatljivo tvrditi da samo muškarac treba da bude na čelu kompanije, ali stavovi o reprodukcijskoj funkciji žene, kao o njenoj primarnoj dužnosti, ostaju nepromijenjeni.

Drugo, građani/ke generalno ne vjeruju da su žene urođeno inferiornije od muškaraca, a najveći dio njih (91,17%) nije saglasan sa tvrdnjom da „*djevojčice imaju manje koristi od obrazovanja u odnosu na dječake*“. Prethodno smo naglasili da su, prema dostupnim podacima, žene u Crnoj Gori obrazovanije, iako nemaju jednak pristup poslovima i/ili su lošije plaćene od muškaraca¹²⁴. Generalnim pregledom podataka jasno je da kategorija inferiornosti ima najmanju „podršku“ analiziranog uzorka, u odnosu na poziciju u domaćinstvu i institucionalnu dominaciju muške populacije. To zapravo znači da veliki broj građana/ki ne smatra da su trenutne razlike između muškaraca i žena proizvod *inherentne* neadekvatnosti žena u odnosu na muškarce. Taj nalaz potvrđuje značaj društvenog konstruisanja rodnih uloga.

Treće, kada je riječ o javnom patrijarhatu, građani/ke u značajno manjoj mjeri podržavaju različite forme javne subordinacije žena u odnosu na privatne, ali procenti koje vidimo su još uvijek na značajnom nivou. Naime, svaki peti građanin/ka još uvijek smatra da je bolje kada muškarci vode državu i/ili upravljaju državnim finansijama. S obzirom na to da smo naglasili da je politička scena u Crnoj Gori u domenu reprezentacije i stvarnog uticaja žena izuzetno neravnopravna, ovi podaci ukazuju na to da, iako izražen dio ispitanika/ca prepoznaje neravnopravnost u političkoj sferi, žene još uvijek nemaju punu društvenu podršku da ostvaruju politički uticaj. Naglasili smo da je Crna Gora u posljednjoj petini evropskih zemalja prema Indeksu rodne ravnopravnosti (2019) i da se

¹²³ Ova stavka je dio skale tradicionalizma koja je u Prilogu 1 (P13).

¹²⁴ Vidi Poglavlje IV.

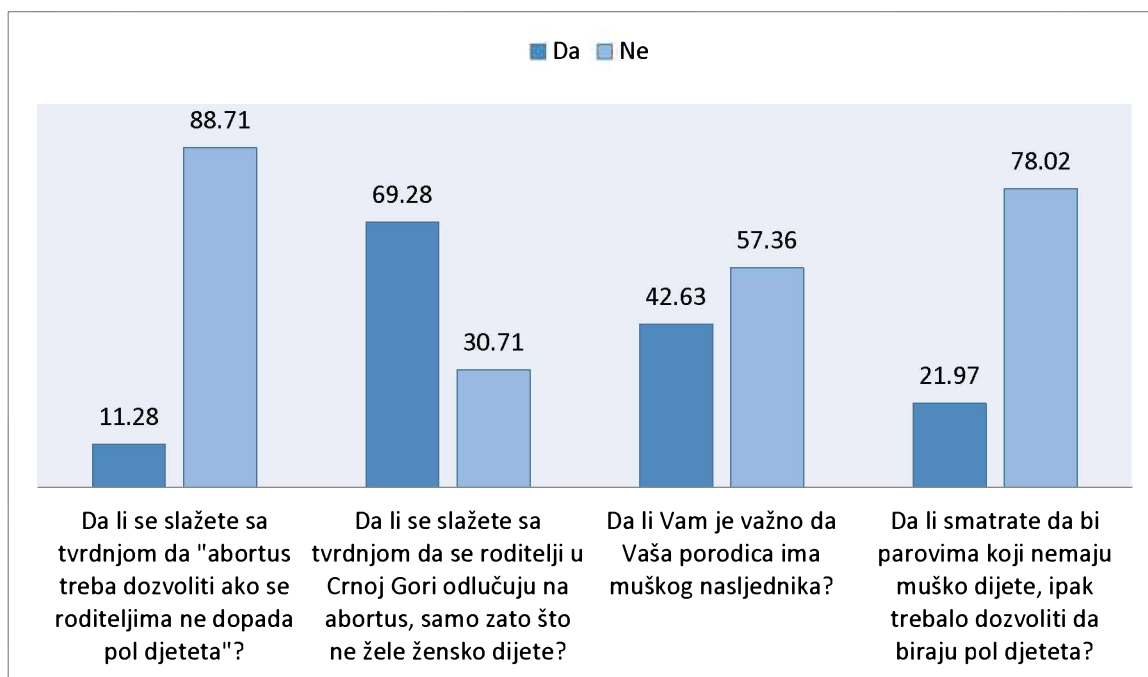
upravo najveći jaz odnosi na kategoriju moći (Komar 2019, 35), u koju nesumnjivo spada mogućnost političkog odlučivanja. Sa druge strane, 57,25% ispitanika/ca smatra da treba donijeti nove zakone koji bi poboljšali zastupljenost žena u Skupštini Crne Gore. Nedosljednost u odgovorima rezultat je društvene poželjnosti o kojoj smo ranije govorili, budući da ispitanici/e društveno prihvatljive stavove otvoreno podržavaju, ali na indirektno ispitivanje uvjerenja reaguju iskrenije. Javni patrijarhat ispitanici/e je manje podržavaju u poređenju sa privatnim patrijarhatom, ali procenti nesaglasnosti sa mjerama pozitivne diskriminacije nijesu marginalni.

Važan nalaz ovog istraživanja je i da u kategoriji javnog patrijarhata više od polovine ispitanika (52,87%) smatra da „religijske obrede treba da vode muškarci a ne žene“. Ovo je jedina stavka u domenu javnog patrijarhata sa kojom je saglasan svaki drugi građanin/ka. Da bismo potpunije razumjeli ovaj nalaz, ukrstili smo ovu varijablu sa indikatorom o učestalosti prisustvovanja vjerskim obredima. Rezultati pokazuju da 38,35% ispitanika/ca koji su uvjereni da religijske obrede treba isključivo da vode muškarci, vjerskim obredima prisustvuju jednom mjesečno ili češće ($X^2(15)=122,68$, $p<0.01$). Ovaj nalaz u određenoj mjeri sugerise da ispitanici/e koji su iskustveno suočeni sa činjenicom da u religijskim obredima dominiraju muškarci, to prihvataju kao činjenicu koju ne treba preispitivati. Nadalje, dvije trećine ispitanika/ca sa istim uvjerenjem smatra da „*niko ne bi trebalo da dovodi u pitanje istinitost svetih knjiga*“, dok 74,10% njih vjeruje da su poslušnost i poštovanje autoriteta najvažnije vrline koje djeca treba da nauče ($X^2(9)=142,63$, $p<0.01$). Podršku stavu da religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene, stoga, najčešće iskazuju ispitanici/e koji pokazuju značajan nivo dogmatičnosti i submisivne orijentacije.

6.2.2. Stavovi o selektivnom abortusu

Jedan od najvažnijih segmenata anketnog istraživanja u ovoj doktorskoj disertaciji, predstavlja ispitivanje stavova o selektivnom abortusu. Prvi rezultati pokazuju da značajan dio (71,59%) građana/ki Crne Gore smatra da parovi *ne* treba da biraju pol djeteta. Onih koji vjeruju da roditelji imaju to pravo je 9,11%, dok je 19,28% građana/ki na pomenuto pitanje odgovorilo sa „ne znam“. Većinsko protivljenje polnoj selekciji ohrabruje, ali s obzirom na to da je riječ o pitanju koje u velikoj mjeri podliježe društvenoj poželjnosti, vrlo je važno analizirati dodatne indikatore da bismo na pravi način mogli razumjeti stavove o selektivnom abortusu:

Grafikon 6¹²⁵. Stavovi o polnoj selekciji u anketnom istraživanju (%)

Na osnovu prezentovanih rezultata možemo izvesti dva zaključka. U prvom redu, veći dio građana/ki generalno ne podržava polnu selekciju niti mogućnost abortusa ukoliko se roditeljima „ne dopada pol djeteta“. Takođe, percepcija o postojanju prakse selektivnog abortusa je izražena, s obzirom na to da više od dvije trećine (69,28%) građana/ki smatra da se selektivni abortus dešava zato što roditelji „ne žele žensko dijete“. Ovaj nalaz je u skladu sa prethodnim istraživanjima koja su konstatovala da u Crnoj Gori jedan dio populacije ima svijest o tome da se selektivni abortus zaista i dešava (Vestminsterska fondacija 2020). Istovremeno, kada su upitani da identifikuju najznačajniji problem sa kojim se Crna Gora suočava danas, svega tri ispitanika/ce su naveli da je to „tradicionalizam i patrijarhalno uređenje“, „diskriminacija žena“ i „nepoštovanje ljudskih prava“. Građani/ke u najvećoj mjeri iskazuju zabrinutost zbog ekonomske situacije, nezaposlenosti, pandemije, korupcije, kao i etničke distance. Često prepoznavanje socio-ekonomskih problema je odraz aktuelnog društveno-političkog konteksta u Crnoj Gori, u kojem su žene uprkos decenijama selektivnog abortusa, porodičnom nasilju i uzastopnim slučajevima femicida, na margini društvenih prioriteta. Zato će od posebne važnosti biti istraživanje medijskog diskursa u kojem ćemo takođe

¹²⁵ Pitanja u upitniku su uglavnom formulisana na način da ispitanici/e kažu „u kojoj mjeri“ su saglasni sa pomenutim tvrdnjama, ali smo zarad preglednije prezentacije rezultata u samom grafiku promijenili formulaciju. Originalna verzija pitanja je dostupna u Prilogu 1.

moći da vidimo u kojoj mjeri i na koji način se izvještava o patrijarhalnim obrascima ponašanja, poput selektivnog abortusa, čije praktikovanje ima drastične i dugoročne posljedice.

Uprkos tome što prepoznavanje postojanja polne selekcije ukazuje na određeni stepen razumijevanja rodnog konteksta u Crnoj Gori, na ograničenost tog razumijevanja upućuje drugi zaključak, odnosno dalja interpretacija podataka. Kada se u pitanje o polnoj selekciji uključi rodna uloga (poput uloge muškog djeteta), situacija je umnogome drugačija. Prije svega, za 42,63% građana/ki je važno da u njihovoj porodici imaju „muškog nasljednika“. Procenat podrške polnoj selekciji se povećao za više od 50% (sa 9,11% na 21,97%), kada su ispitanici/e upitani da li odabir pola ipak treba dozvoliti porodicama *u kojima nema muške djece*. Da bismo adekvatno razumjeli značaj rodni uloga u odlučivanju o selektivnom abortusu, ukrstili smo varijablu o polnoj selekciji sa varijablom o važnosti „muškog nasljednika“ u porodici:

Tabela 20. Polna selekcija i rodne uloge – ukršteni podaci¹²⁶

	<i>U kojoj mjeri Vam je važno da Vaša porodica ima muškog nasljednika?</i>		
		Važno/uglavnom važno	Više nevažno nego važno/potpuno nevažno
<i>Da li smatrate da parovi treba da biraju pol djeteta?</i>	DA	87,35	8,04
	NE	31,46	68,53

*Napomena: Rezultati su iskazani u procentima

Rezultati su pokazali da je za 87,35% ispitanika/ca koji podržavaju polnu selekciju važno da imaju muško dijete u porodici. Dakle, više od dvije-trećine onih koji imaju afirmativan stav prema odabiru pola, istovremeno visoko vrednuje muško dijete. Ovaj nalaz nam sugerise da patrijarhalne percepcije o muškim i ženskim rodnim ulogama, motivišu odobravanje polne selekcije. Kako smo i naglasili u teorijskom okviru, selektivni abortus ne podstiče *pol* kao takav, već *patrijarhalna uvjerenja o rodu*. Svojim preskriptivnim karakterom, patrijarhat opisuje kakva muška i ženska djeca treba da budu i od tih nametnutih rodni uloga, nema odstupanja (Otterbacher et al. 2017, 6622).

Važno je napomenuti i da svaki treći ispitanik/ca koji ne odobrava polnu selekciju, takođe vjeruje da je važno u porodici imati dijete muškog pola. Taj podatak možemo interpretirati na dva načina. Prije svega, ova grupa ispitanika/ca nedvosmisleno podliježe patrijarhalnim uticajima, bez obzira na to što ne podržava polnu selekciju, zato što još uvijek vrednuje jednu rodnu ulogu više od druge. Prepoznavanje naročite važnosti „muškog nasljednika“, istovremeno znači i podsticanje

¹²⁶ Rezultati Chi-Square testa: $X^2(1)=99.09$, $p<0.01$.

„nevidljivosti“ ženskog djeteta. Ženska rodna uloga se percipira kao marginalna, submisivna, nenametljiva, a muška kao garancija jačine i stabilnosti porodice, produženja prezimena, imovine i *donošnja*, a ne *odnošenja* nečega.

Zatim, u teorijskom dijelu o selektivnom abortusu smo naglasili da dio onih koji ne podržavaju prenatalnu polnu selekciju, a ipak vjeruju u superiornost muškog djeteta, mogu primjenjivati alternativne načine za „kontrolu“ pola. Jedan od njih predstavlja i kontinuirano rađanje, budući da se statistička mogućnost za dobijanje muškog djeteta, povećava sa brojem trudnoća (Guilmoto 2012). Uprkos tome što je preferencija ka jednom polu u odnosu na drugi najizraženija u kategoriji onih koji podržavaju polnu selekciju, rezultati pokazuju da su u uzorku u velikoj mjeri (42,63%) percepcije o ženskoj djeci inferiornije u odnosu na percepcije o djeci muškog pola.

Bez obzira na to što nam predstavljeni podaci pomažu da dobijemo uvid u uvjerenja o selektivnom abortusu, važno je polnu selekciju staviti u kontekst i razumjeti kakav je generalni stav prema prekidu trudnoće među građanima/kama u Crnoj Gori. Analiza stavova o abortusu takođe otkriva vrlo važan dio rodnog ambijenta i poziciju žene u njemu. Skala sa Kronbahovim α koeficijentom $\alpha=0.86$ sadrži sedam stavki (Hess i Rueb 2005, 39-40) koje mjere uvjerenja o abortusu. Tabela 21. prikazuje kako su se građani/ke izjasnili o različitim segmentima prekida trudnoće:

Tabela 21. Stavovi o abortusu u anketnom istraživanju (%)

Stavka	Saglasnost	Nesaglasnost
1. Abortus treba u potpunosti zabraniti.	51,42	48,57
2. Abortus treba dozvoliti ako fetus ima genetske anomalije.	70,34	29,65
3. Abortus treba dozvoliti ako roditelji ne mogu da izdržavaju dijete.	25,76	74,23
4. Abortus treba dozvoliti ako se roditeljima ne dopada pol djeteta.	11,28	88,71
5. Abortus treba dozvoliti ako roditelji jednostavno ne žele dijete.	22,29	77,77
6. Žena ima pravo da odluči da li želi da abortira.	57,39	42,60
7. Odluka o abortusu je uvijek pogrešna odluka.	55,52	44,47

Kao i u prethodnim slučajevima, rezultati ukazuju na nekoliko tendencija. Prije svega, svaki drugi građanin/ka vjeruje da „abortus treba u potpunosti zabraniti“, te da je odluka o abortusu uvijek pogrešna, iako vidimo da je podrška prekidu trudnoće, u slučaju da fetus ima genetske anomalije, veća od 70%. Kako smo i prethodno naglasili, stavove o abortusu uvijek treba tumačiti kontekstualno, budući da je generalni stav da abortus treba zabraniti, modifikovan onog trenutka kad je u odlučivanje uključen važan kontekstualni faktor – genetske anomalije. Bez obzira na to, percepcija o abortusu kao o nedvosmisleno pogrešnoj odluci koja ne treba da bude dozvoljena, indikator je kompleksnosti i dalekosežnosti rodne *neravnopravnosti*. Istraživanja pokazuju da ljudi koji ne podržavaju abortus uglavnom vjeruju da nije društveno prihvatljivo iskazivati takve stavove (Norris et al. 2011) ili da abortus predstavlja jednu vrstu ubistva i neetičnog postupanja (Jozkowski et al. 2018, 474). Jedan dio stavova u istraživanjima takođe ukazuje na to da ljudi vjeruju da prvo trudnoću treba planirati i o njoj odlučivati u skladu sa sopstvenom socio-ekonomskom situacijom (Munakampe et al. 2018), što se može potvrditi i u ovom doktorskom istraživanju, budući da građani/ke mahom ne podržavaju abortus ukoliko roditelji ne žele dijete ili ne mogu da ga izdržavaju.

Jako je problematično to što se za abortus nerijetko krivi žena, za koju se smatra da mora biti kažnjena zbog svojih odluka (Jozkowski 2018, 474), te da “neodgovorne žene moraju naučiti da budu odgovorne za svoje postupke” (Jozkowski 2018, 474). Da bismo bolje interpretirali stav o prekidu trudnoće na uzorku građana/ki Crne Gore, ponovo smo ukrstili podatke o zabrani abortusa sa nekoliko relevantnih varijabli koje će nam omogućiti detaljniji pregled. Naime, 57,10% onih koji smatraju da abortus treba u potpunosti zabraniti, istovremeno vjeruje da se žena najbolje ostvaruje kroz ulogu majke. Religijski faktor je takođe izuzetno važan, s obzirom na to da je među ispitanicima koji ne podržavaju abortus 82,01% onih koji vjeruju da je “sve što postoji nastalo božjom voljom”. Patrijarhalne tendencije i religijska uvjerenja, stoga, u značajnoj mjeri motivišu mišljenja o abortusu.

Rezultati takođe pokazuju da većina građana/ki vjeruje da žena ima pravo da odluči da li želi da abortira, ali procenat podrške (57,39%) ponovo ukazuje na polarizaciju u stavovima, koja je bila prisutna i kod stavova o zabrani abortusa, te u ulozi žene kao majke. Jasna polarizacija na ključnim pitanjima implicira i vrijednosnu polarizaciju u crnogorskom društvu, koje varira između konzervativnih, tradicionalističkih i patrijarhalnih tendencija sa jedne strane, te snažne potrebe za prevazilaženjem praksi koje žene u Crnoj Gori dovode u duboko neravnotežni položaj, sa druge strane.

Nadalje, 16,19% onih koji smatraju da abortus u potpunosti treba zabraniti, istovremeno odobrava polnu selekciju u porodicama u kojima nema muške djece ($(X^2(1)=5,24, p<0.01)$). Taj nalaz upućuje na hipokriziju prilikom razmatranja ispravnosti odluke o abortusu i još je jedan od pokazatelja dometa patrijarhalnih uvjerenja. Snažna uvjerenost u inferiornu poziciju ženskog djeteta i njenog „odnošenja“ nečega iz porodice, ono je što omogućava kompromis sa inače robusnim stavom o potpunoj zabrani abortusa. Činjenica da je više od 16% ispitanika/ca spremno da toleriše abortus usljed polne selekcije, govori o dalekosežnosti i intezitetu patrijarhalnih uvjerenja koja selektivni abortus čine opravdanim.

6.2.3. Odnos patrijarhalnih uvjerenja i stavova o selektivnom abortusu

U prethodnim sekcijama ovog poglavlja istraživali smo patrijarhalne dimenzije i stavove o abortusu, gdje smo konstatovali da postoji određena povezanost između patrijarhalnih tendencija i preferencije ka jednom polu u odnosu na drugi. Međutim, budući da u teorijskom okviru doktorske disertacije jasno ističemo da odluku o selektivnom abortusu dominantno motiviraju patrijarhalna percepcija roda, tu tvrdnju je neophodno dodatno empirijski dokazati. Da bismo uvidjeli da li zaista patrijarhalna uvjerenja pozitivno utiču na odobravanje polne selekcije, sproveli smo linearnu regresiju, kao metod sa najmanje nedostataka za testiranje pomenute veze. Naime, linearna regresija podrazumijeva linearnu vezu između nezavisne (eksplanatorne) i zavisne (responzivne) varijable, odnosno linearnu promjenu u vrijednostima responzivne varijable, koju možemo predvidjeti na osnovu promjene u vrijednostima nezavisne varijable (Bešić 2020, 204).

Linearnu regresiju biramo kao metod prvenstveno zbog karaktera eksplanatorne i responzivne varijable, koje imaju numerički niz kontinuiranog tipa. Patrijarhalna uvjerenja, kako smo i prethodno naglasili, mjerimo skalom od 15 stavki, od koje smo napravili aditivni indeks od 1 do 4, gdje 4 implicira snažno prisustvo patrijarhalnih uvjerenja, a 1 njihov izostanak. Kao responzivnu varijablu uzeli smo stavku koja mjeri četvorostepenu saglasnost (u potpunosti sam saglasan/a do uopšte nisam saglasan/a) sa sljedećom izjavom: „*Neki ljudi smatraju da bi parovima koji nemaju muško dijete, ipak trebalo dozvoliti da biraju pol djeteta. Šta Vi mislite o tome?*“. Alternativna stavka - „*da li smatrate da parovi treba da biraju pol djeteta?*“ je kategorijska, odnosno dvovalentna varijabla, sa dva ponuđena odgovora (da/ne), gdje je u kategoriji odgovora „da“, svega 9,11% ispitanika. Nizak procenat odgovora u ovoj kategoriji nas sprečava da primijenimo logističku regresiju, koja koristi kontinuiranu eksplanatornu i dvovalentnu responzivnu varijablu.

Osim patrijarhalnih tendencija i pitanja o polnoj selekciji, u analizu smo uključili i nekoliko kontrolnih varijabli za koje vjerujemo da mogu imati potencijalan uticaj na responzivnu varijablu. Prije svega, istraživanje uključuje dvovalentnu varijablu o polu (muški/ženski), s obzirom na to da se „poželjnost“ muškog djeteta može drugačije percipirati u muškoj ili u ženskoj populaciji. Uvrstili smo takođe varijable koje se odnose na starost i edukaciju, uz pretpostavku da će mlađi i edukovaniji pojedinci/ke imati razvijeniju svijest o problemu polne selekcije, te će istovremeno i manje iskazivati saglasnost sa njom. Kao važnu varijablu tretiramo i mjesto života, gdje smo napravili razliku između pojedinaca/ki koji dolaze iz ruralnih područja, malih gradova i većih gradova i/ili njihovih predgrađa, naročito imajući u vidu da su prezentovani primjeri selektivnog abortusa uglavnom bili vezani za sjeverni dio Crne Gore, koji je ujedno i ruralniji¹²⁷. Analiza podrazumijeva i varijable o broju i polu djece ispitanika/ca, s obzirom na pretpostavku da roditelji ženske djece mogu iskazivati preferenciju ka djeci muškog pola, te na činjenicu da broj djece povećava statističku mogućnost za dobijanje djeteta muškog pola.

Veza koju testiramo izgleda na sljedeći način:

$$Y_{SA} = \beta_0 + \beta_1 X_{pat} + \beta_2 X_{pol} + \beta_3 X_{god} + \beta_4 X_{edu} + \beta_5 X_{mjesto} + \beta_6 X_{poldjece} + \beta_7 X_{brojdjece} + e_i$$

Pri čemu Y_{SA} predstavlja vrijednosti zavisne varijable, β_0 je intercept ili konstanta u regresionoj analizi, dok $\beta_1 X_{pat}$ do $\beta_7 X_{brojdjece}$ predstavljaju regresione koeficijente varijabli čije vrijednosti opserviramo. U konačnom, e_i je slučajni niz grešaka u analizi.

Rezultati istraživanja predstavljeni u Tabeli 22. pokazuju da možemo odbaciti nultu hipotezu o odsustvu veze između patrijarhalnih tendencija i polne selekcije:

¹²⁷ <https://birm.rs/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojke/>, posjećeno: 15.1.2022. godine.

Tabela 22. Rezultati linearne regresije¹²⁸ – patrijarhalna uvjerenja i polna selekcija

	<i>Zavisna varijabla: polna selekcija</i>			
	Model (1)	Model (2)	Model (3)	Model (4)
Patrijarhalna uvjerenja	0.226*** (0.025)			
Institucionalna moć		0.184*** (0.021)		
Urođena inferiornost			0.177*** (0.026)	
Pozicija u domu				0.122*** (0.021)
Pol	0.063 (0.046)	0.076* (0.046)	0.054 (0.048)	0.080* (0.048)
Obrazovanje	-0.060*** (0.020)	-0.061*** (0.020)	-0.056*** (0.021)	-0.060*** (0.021)
Starost 1 ¹²⁹	-0.100 (0.076)	-0.095 (0.076)	-0.059 (0.077)	-0.395 (0.077)
Starost 2	-0.069 (0.050)	-0.055 (0.050)	-0.054 (0.052)	-0.048 (0.052)
Mjesto 1	0.114 (0.071)	0.094 (0.071)	0.033 (0.073)	0.017 (0.073)
Mjesto 2	0.124 (0.058)	0.070 (0.057)	0.038 (0.059)	0.045 (0.060)
Broj djece	-0.024 (0.026)	-0.007 (0.026)	-0.011 (0.027)	-0.022 (0.027)
Pol djece 1	0.096 (0.063)	0.086 (0.063)	0.089 (0.064)	0.065 (0.065)
Pol djece 2	0.066 (0.065)	0.042 (0.065)	0.08 (0.066)	0.090 (0.066)
Intercept	0.212 (0.147)	0.334*** (0.143)	0.436*** (0.148)	0.466*** (0.150)
Opservacije	598	605	618	624
F-statistik (p-vrijednost)	16.26(0.001)	14.24(0.001)	9.65(0.001)	8.76(0.001)
Adj. R ²	0.21	0.19	0.13	0.12

*Napomena: *p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01*
Standardne greške su u zagradama

¹²⁸ Za sve predstavljene modele provjerene su neophodne pretpostavke koje linearna regresija mora zadovoljiti, poput: pretpostavka o linearnosti između nezavisne i zavisne varijable, normalnoj distribuciji podataka, kao i o odsustvu autokorelacije i heteroskedastičnosti.

¹²⁹ Varijable starosti, mjesta i pola djece su sadržale po tri kategorije, zbog čega su kodirane kao faktori sa po jednom referentnom kategorijom. “Starost 1” se odnosi na kategoriju mladih u odnosu na kategoriju ispitanika/ca u srednjem dobu (referentna kategorija), a “starost 2” na starije ispitanike/ce u odnosu na ispitanike/ce u srednjem dobu. “Mjesto 1” se odnosi na male gradove u odnosu na ruralna područja (referentna kategorija), a “mjesto 2” na velike gradove i njihova predgrađa, takođe u odnosu na ruralna mjesta. U konačnom, “pol djece 1” su djeca muškog pola u odnosu na djecu ženskog pola (referentna kategorija) i “pol djece 2” su djeca i muškog i ženskog pola (u porodicama sa više djece), u odnosu na djecu ženskog pola.

Na osnovu rezultata linearne regresije iz četiri prezentovana modela, možemo jasno zaključiti da rast u vrijednostima patrijarhalnih uvjerenja, utiče na povećanu preferenciju ka jednom polu djeteta u odnosu na drugi. Testirali smo četiri modela da bismo na adekvatan način mogli da uvidimo doprinos cjelokupne skale patrijarhata, te pojedinačnih kategorija koje spadaju u dimenziju javnog (*institucionalna moć*) i privatnog patrijarhata (*urođena inferiornost i pozicija u domu*). Nalazi istraživanja nam daju prvu metodološku potvrdu, u kontekstu Crne Gore, da patrijarhalne tendencije pozitivno utiču na odobravanje polne selekcije u slučaju da parovi nemaju muško dijete. Naime, ako se vrijednost u patrijarhalnim uvjerenjima poveća za 1 (na skali od 1 do 4), povećaće se i sklonost ka odobravanju polne selekcije za 0.22. Sva četiri modela pokazuju kontinuirani uticaj patrijarhalnih uvjerenja u cjelini ili pojedinačno, na stavove o polnoj selekciji.

Uprkos tome što je doprinos modela koji testira cjelokupnu skalu patrijarhata najveći, možemo vidjeti da uvećanje u vrijednostima patrijarhata u kategorijama institucionalne moći, urođene inferiornosti i pozicije u domu, istovremeno pozitivno utiče na afirmativan stav o polnoj selekciji. Dakle, rezultati pokazuju da rigidno portretisanje rodni uloga u patrijarhatu sačinjava značajan dio percepcije o muškim i ženskim rodnim ulogama djeteta. Kako smo i naglasili u uvodnom dijelu disertacije, patrijarhat postavlja nejednake standarde za vrednovanje muške djece u odnosu na žensku djecu (Mitchell 2009). Patrijarhalna uvjerenja glorifikuju nametnute razlike između muškaraca i žena koje su u konstantnom prenosu između različitih generacija, čime i utiču na očekivanja roditelja. Stoga, ovim istraživanjem dobijamo metodološku potvrdu za pretpostavku da polna selekcija nije isključivo motivisana *polnim* razlikama i/ili reproduktivnim slobodama roditelja, već:

„(...) pretpostavkama o različitim društvenim ulogama, uključujući ponašanje, interesovanje, prakse, koje se smatraju prikladnim za dječake i muškarce i [sa druge strane] za djevojčice i žene (Seavilleklein and Sherwin 2007, 11).

Istovremeno je važno napomenuti da je efekat edukacije takođe konstantan u svim modelima, odnosno, u slučaju modela 1, uz svaku dodatnu godinu edukacije, sklonost ka odobravanju polne selekcije se smanjuje za 0.060. Uprkos tome što brojčano ovaj efekat nije veliki, važno je naglasiti njegov kontinuirani uticaj u svim testiranim modelima što ipak implicira da edukativni sistem jeste jedna od najvažnijih društvenih baza u kojoj bi trebalo učiti o ravnopravnosti između različitih rodni kategorija. Pozitivan uticaj edukacije ne iznenađuje, naročito imajući u vidu ranije nalaze istraživanja koji potvrđuju da svaki drugi ispitanik/ca, koji je uvjeren da se žena najbolje ostvaruje

kroz ulogu majke, ima završenu srednju školu¹³⁰. Prevazilaženje patrijarhata nije moguće bez potpunijeg znanja o rodnim ulogama i o višedecenijskoj subordinaciji žena u javnoj i u privatnoj sferi, stoga edukacija jeste jedno od najznačajnijih sredstava za podsticanje kritičkog mišljenja o aktuelnim rodnim obrascima.

Važno je napomenuti da se u modelima koji ističu institucionalnu moć i poziciju u domu kao glavne nezavisne varijable, pojavljuje pol kao važan efekat. Naime, prema dostupnim podacima, muškarci su za 0.076 (institucionalna moć) i 0.080 (pozicija u domu), skloniji da odobravaju polnu selekciju u odnosu na žene. Ponovnim uvidom u podatke, došli smo do zaključka da u pomenutim kategorijama javnog i privatnog patrijarhata, muškarci iskazuju više saglasnosti sa patrijarhalnim uvjerenjima u odnosu na žene. Naime, muškarci čine više od dvije trećine ispitanika/ca (77,59%), koji su uvjereni da muškarci treba da „budu ti koji donose važne odluke za moju zemlju“. Kada je riječ o uvjerenju da se žena najbolje ostvaruje kroz ulogu majke – muškarci takođe dominantnije iskazuju saglasnost sa pomenutom stavkom u odnosu na žene (59,44%). Zarad pouzdane interpretacije podataka, važno je napomenuti da je sveukupna valjanost Modela 2, 3 i 4, niža u odnosu na Model 1. To prije svega vidimo na osnovu korelacijskog koeficijenta R^2 , koji je najviši u prvom modelu (0.21) i zapravo nam govori da se 21% varijacije u preferenciji ka polnoj selekciji može objasniti učešćem nezavisnih varijabli koje imamo u modelu. Uprkos tome što značajan procenat varijacije ostaje neobjašnjen, statistička značajnost patrijarhalnih uvjerenja u svim modelima, nedvosmisleno ukazuje na realan uticaj ove varijable na polnu preferenciju. Buduća istraživanja bi, stoga, trebalo da akcentuju alternativne faktore, poput ekonomskih i socijalnih dimenzija, koji nijesu bili predmet ove doktorske disertacije, da bi potpunije objasnili preferenciju ka jednom polu u odnosu na drugi.

6.2.4. Dodatne analize - vrijednosni korelati privatnog patrijarhata

U analizi patrijarhalnih dimenzija u Crnoj Gori, naveli smo da dominiraju dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi i to u najvećoj mjeri kategorija privatnog patrijarhata koja se odnosi na *poziciju žene u domu*¹³¹. U uvodnom dijelu doktorske disertacije takođe smo naglasili da analize patrijarhata ovaj koncept najčešće posmatraju kao statičnu eksplanatornu varijablu, rijetko se baveći istraživanjem višedimenzionalnosti patrijarhata i vrijednosnih orijentacija sa kojima je povezan. Budući da je ukrštanjem podataka u prethodnim sekcijama naglašeno da pojedinci/ke koji baštine patrijarhalna

¹³⁰ Vidi „Dimenzije patrijarhata u analiziranom uzorku“.

¹³¹ Vidi „Dimenzije patrijarhata u analiziranom uzorku“.

uvjerenja istovremeno i pripadaju određenim vrijednosnim strukturama, relevantno je istražiti koji su to važni korelati patrijarhalnih uvjerenja.

Za potrebe analize, izdvojili smo tri orijentacije koje teorijski okvir prepoznaje kao bitne u odnosu na patrijarhalna uvjerenja – tradicionalizam, konzervativizam i autoritarnu strukturu (Whitehead i Perry 2019; Engin i Pals 2018; Høigilt 2017). Budući da patrijarhalna uvjerenja ne odgovaraju egalitarističkim perspektivama (Yu 2021), očekivano je da će sve tri strukture biti povezane sa stavovima o privatnom patrijarhatu. Ono što posebno istražujemo je stepen povezanosti svake strukture pojedinačno sa privatnim patrijarhatom. Da bismo istražili odnos vrijednosnih korelata i privatnog patrijarhata, koristili smo pet stavki iz pomenute skale patrijarhata ($\alpha=0.91$), koje dominiraju u uzorku građana/ki Crne Gore:

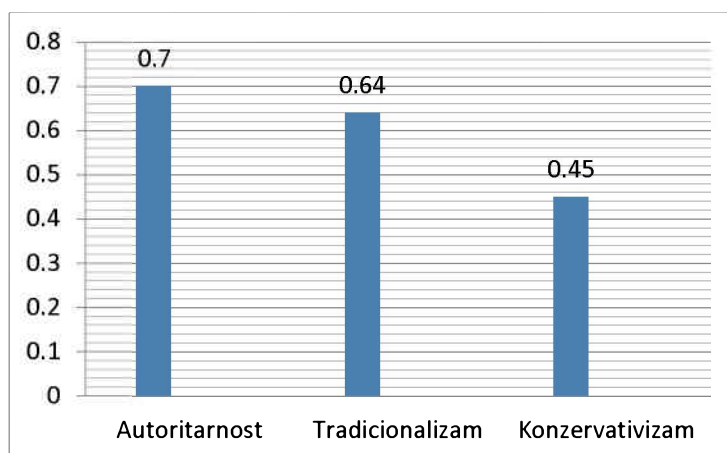
Tabela 23. Privatni patrijarhat – pozicija žene u domu (%)

Stavka	Saglasnost	Nesaglasnost
1. Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.	49,05	50,94
2. Kuvanje je uglavnom ženski posao.	40,72	59,27
3. Muškarac treba da bude glavni autoritet djece.	37,90	62,09
4. Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.	25,48	74,51
5. Muškarac je glava kuće.	49,79	50,20

U cilju operacionalizacije tradicionalizma, konzervativizma i autoritarne strukture, upotrijebili smo tri skale koje mjere pomenute vrijednosne orijentacije¹³². Odnos između vrijednosnih orijentacija i privatnog patrijarhata, mjerili smo Pirsonovim koeficijentom korelacije (Pearson's Correlation), koji se koristi za utvrđivanje povezanosti između kontinuiranih varijabli. Grafikon 7. pokazuje da autoritarni stavovi najintenzivnije koreliraju sa patrijarhalnim uvjerenjima u privatnoj dimenziji patrijarhata:

¹³² Skale se nalaze u Prilogu 1. Skala konzervativizma P 14. (Wilson i Patterson 1968), $\alpha=0.91$; skala tradicionalizma P 13. (Radoman 2012), $\alpha=0.89$; skala autoritarnih uvjerenja P 17. (Altemeyer 1983; Adorno et al. 1950) $\alpha=0.96$.

Grafikon 7. Privatni patrijarhat i vrijednosni korelati

Pozitivna korelacija $r=0.7$, $p<0.01$ podrazumijeva da rast u autoritarnim stavovima istovremeno implicira i rast u patrijarhalnim uvjerenjima u privatnoj sferi. Odnosno, autoritarniji pojedinci/ke će iskazivati veći nivo odobravanja patrijarhalnih uvjerenja. Ovaj koeficijent korelacije se smatra veoma visokom korelacijom (Bešić 2019, 198), za razliku od tradicionalizma koji *relativno* visoko korelira sa patrijarhalnim uvjerenjima - $r=0.64$ i konzervativizma koji pokazuje osrednju povezanost $r=0.45$.

Najizraženija povezanost autoritarnih tendencija i uvjerenja o patrijarhatu se može interpretirati na nekoliko načina. Prije svega, autoritarnost predstavlja specifičnu strukturu ličnosti koju sačinjavaju tri dimenzije, submisivnost, agresivnost i konvencionalizam (Passini 2017). Autoritarni pojedinci/ke vrednuju bespogovornu poslušnost prema autoritetima, ali istovremeno i nameću svoju superiornost onima koje smatraju inferiornijim (Passini 2017). Važan segment autoritarnosti čini i snažno prisustvo konvencionalnih stavova (Passini 2017). Iz konceptualizacije autoritarnosti jasno je da je riječ o širem konceptu u odnosu na tradicionalizam i konzervativizam, koji samim tim ima potencijal da adekvatnije obuhvati aspekte privatnog patrijarhata.

Drugo, submisivnost i konvencionalizam, kao dva segmenta autoritarnosti, u sebi sadrže stavove o porodici i mladima, koji su rigidni i pogoduju patrijarhalnim uvjerenjima. „Patrijarhalni autoritarizam“ (Sharabi 1988 nav. prema: Høigilt 2017, 117) je pojam koji najpreciznije opisuje ovu vezu, budući da patrijarhat jasno definiše rodne uloge mladim ljudima, a autoritarnost zagovara vaspitavanje mladih na osnovama strogoće, potčinjenosti, poslušnosti i praćenja najčešće muškog autoriteta, po uzoru na patrijarhalni model *pater familias*¹³³ (Høigilt 2017, 117).

¹³³ Otac porodice.

Povezanost između autoritarnosti i privatnog patrijarhata je najvidljivija u Tabeli 24. koja pokazuje korelacije između pojedinačnih varijabli:

Tabela 24. Matriks korelacije između pojedinačnih varijabli na skali privatnog patrijarhata i autoritarnosti

Privatni patrijarhat → Autoritarnost ↓	1. Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.	2. Kuvanje je uglavnom ženski posao.	3. Muškarac treba da bude glavni autoritet djece.	4. Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.	5. Muškarac je glava kuće.
1. Najvažnije vrline koje djeca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.	0.66	0.61	0.57	0.53	0.57
2. Ono što našoj zemlji najviše treba je jedan jaki vođa kojem će narod vjerovati i slijediti ga.	0.60	0.53	0.53	0.54	0.50
3. Mladi ponekad imaju buntovničke ideje, ali kako odrastaju treba da ih prevaziđu i da se smire.	0.68	0.61	0.58	0.52	0.59
4. Stanje nemoralna u našem društvu je dijelom posljedica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način vaspitavanja.	0.51	0.56	0.53	0.54	0.43
5. Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurisale štampu, filmove i druge medije, tako da se loš sadržaj drži podalje od mladih.	0.59	0.51	0.52	0.48	0.50
6. Mladima je potrebno strogo usmjeravanje i odlučnost da bi se borili za svoju porodicu i otadžbinu.	0.67	0.63	0.62	0.57	0.60
7. Većina naših društvenih problema bi se riješila kada bismo se nekako otarasili nemoralnih pojedinaca.	0.58	0.58	0.58	0.53	0.51

Napomena: sve korelacije su statistički značajne na $p < 0.01$.

U Tabeli 24. crvenom bojom su označene najveće korelacije između varijabli autoritarnosti i privatnog patrijarhata. Vidimo da je stav o majčinstvu najpovezaniji sa idejom o odrastanju mladih (stavka 3 u skali autoritarnosti), gdje je zabilježena korelacija $r=0.68$. Istovremeno, primjećujemo da isti stav relativno visoko korelira sa stavkama 1 i 6 u skali autoritarnosti, koje se takođe odnose na vaspitavanje i

usmjeravanje mladih ljudi. Ova veza upravo odražava međuzavisni odnos autoritarnosti, koja zagovara sugestibilnost i submisivnost u odrastanju mladih - i patrijarhata, koji žene redukuje na reproduksijsku funkciju. Patrijarhat od autoritarnosti zapravo preuzima dodatne “instrukcije” kako da produbi inferiornost i nekritički stav mladih ljudi, što pokazuju i dalji rezultati. Naime, preostale stavke privatnog patrijarhata (stavke 2,3,4 i 5) u Tabeli 24. u najvećoj mjeri koreliraju sa autoritarnim stavom da je *“mladima potrebno strogo usmjeravanje i odlučnost da bi se borili za svoju porodicu i otadžbinu”*. S obzirom na to da većina preostalih patrijarhalnih uvjerenja glorifikuje muške rodne uloge, povezanost sa pomenutom stavkom autoritarnosti je logična, imajući u vidu da se u njoj implicitno muškarac smatra borcem za “porodicu i otadžbinu”, ali i figurom koja će izvršiti “strogo usmjeravanje” mladih. Dakle, u autoritarnosti i patrijarhatu postoje određeni obrasci koji se posljedično nadovezuju jedni na druge. Na simboličkoj ravni, *patrijarhat* nameće mušku rodnu ulogu kao centralnu, a *autoritarnost* propagira submisivnost kao poželjan model ponašanja upravo prema toj muškoj ulozi (Høigilt 2017, 118).

6.3. Sažetak

U ovom poglavlju smo odgovorili na prvo istraživačko pitanje i testirali prvu hipotezu, kojom smo pretpostavili da će dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi dominirati nad dimenzijama patrijarhata u javnoj sferi. Istraživanjem smo došli do nekoliko zaključaka. Prije svega, većina građana/ki u Crnoj Gori ne smatra da žene treba da budu marginalizovane u javnoj sferi ili da su urođeno inferiornije od muškaraca, ali istovremeno u velikoj mjeri vjeruje da se žena kao ličnost najbolje ostvaruje u ulozi majke, te da je muškarac centralna figura u domu, a kuvanje „uglavnom ženski posao“. Više od dvije trećine građana/ki je istovremeno uvjereno da *„žene treba više da radaju da bi mi opstali kao nacija“*, dok svega 18,8% ispitanika/ca tradicionalne podjele u domaćinstvu prepoznaje kao jedan od najznačajnijih izazova sa kojima se žene u Crnoj Gori suočavaju danas.

Kada je riječ o polnoj selekciji, 9,11% građana/ki smatra da parovi treba da biraju pol djeteta, ali se procenat odobravanja povećava za više od 50% kada je riječ o polnoj selekciji u porodicama bez muške djece. Rezultati su takođe pokazali da građani/ke imaju izraženu percepciju o važnosti muškog djeteta u porodici, odnosno više od dvije trećine onih koji imaju afirmativan stav prema odabiru pola, istovremeno visoko vrednuje muško dijete u porodici. Uporedo sa podacima o selektivnom abortusu, svaki drugi građanin/ka vjeruje da „abortus treba u potpunosti zabraniti“, te da je odluka o abortusu uvijek pogrešna. Istraživanjem smo takođe utvrdili da patrijarhalna uvjerenja pozitivno utiču na odobravanje polne selekcije, čime smo pružili prvi metodološki dokaz da

percepcija o predefinisanim rodnim ulogama umnogome opredjeljuje stavove o selektivnom abortusu. Analiza je takođe pokazala da su edukovaniji pojedinci manje skloni da podržavaju polnu selekciju. Važan nalaz ovog poglavlja je i da autoritarnost predstavlja varijablu sa kojom patrijarhalne tendencije najintenzivnije koreliraju.

U ovoj doktorskoj disertaciji smo pokazali da bez obzira na formalno-pravne promjene u rodnom kontekstu Crne Gore i na napuštanje arhaičnih oblika tradicionalizma, žena još uvijek ostaje zarobljena u percepcijama o privatnoj sferi patrijarhata. Njen identitet se aktivno naturalizuje potenciranjem majčinstva kao najvećeg dometa njene ličnosti, bez kojeg ostaje „nepotpuna“. Istovremeno, uvidjeli smo da patrijarhat jednako rigidno, ali sa manje drastičnim posljedicama, portretira poziciju muškarca, kao vodeće figure, koja obezbjeđuje porodici kontinuitet i donosi „dodatnu vrijednost“.

Bitno je napomenuti da se ambivalentnost u stavovima ispitanika/ca može objasniti mimikrijom, odnosno društvenom poželjnošću odgovora, zbog čega su nam dodatne analize omogućile donošenje pouzdanijih zaključaka. Svaki drugi građanin/ka vjeruje da abortus treba u potpunosti zabraniti, ali 16,19% njih od tog uvjerenja odstupa kada je riječ o polnoj selekciji. S obzirom na to da smo ustanovili autoritarnost kao vrijednosnu strukturu najintenzivnije povezanu sa patrijarhalnim uvjerenjima, fleksibilnost u stavovima o abortusu usljed nehumanih i diskriminatorskih praksi, karakteristika je upravo autoritarnih struktura ličnosti (Patev et al. 2019). Tolerisanje polne selekcije kao jedne forme abortusa, takođe nam omogućava da uvidimo u kojoj mjeri patrijarhat čini selektivni abortus logičnim, prihvatljivim i opravdanim. To je naročito vidljivo u rezultatima linearne regresije koji su ukazali na nedvosmisleni značaj patrijarhalnih uvjerenja prilikom odlučivanja o polnoj selekciji.

Rezultati ovog poglavlja su, stoga, postavili neophodnu osnovu za istraživanje javnog diskursa gdje ćemo analizirati da li mediji na adekvatan način prepoznaju patrijarhalne tendencije kao pozadinu selektivnog abortusa i tome pristupaju analitički ili marginalizuju tu temu, time aktivno doprinoseći njenom latentnom opstajanju. Budući da smo ustanovili koje dimenzije patrijarhata dominiraju u Crnoj Gori, medijskim istraživanjem ćemo takođe utvrditi u kojoj mjeri se na javni diskurs prenose stavovi o privatnom patrijarhata i da li mediji rade na suzbijanju ili ojačavanju patrijarhalnih uvjerenja. Analiza medijskog diskursa nam istovremeno pruža mogućnost da adekvatno pozicioniramo ulogu medija u lancu faktora koji utiču na odluku o selektivnom abortusu, odnosno da empirijski testiramo domete medijskog uticaja.

POGLAVLJE VII

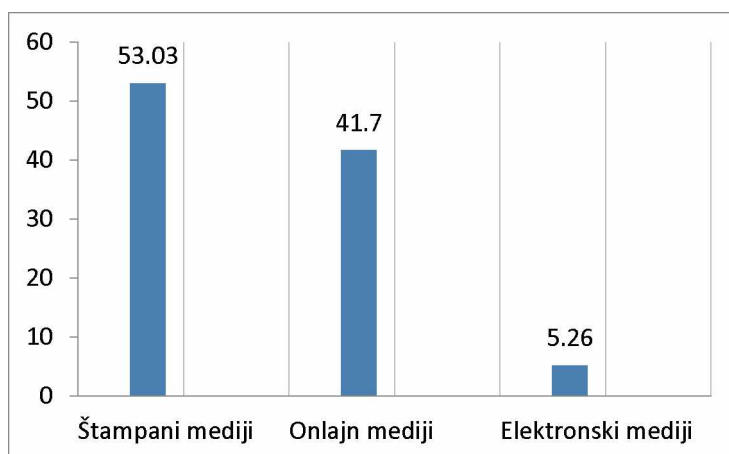
MEDIJSKO PORTRETISANJE RODNIH ULOGA: SELEKTIVNI ABORTUS U CRNOJ GORI

7.1. Kvantitativni aspekti analize medijskog sadržaja

7.1.1. Vrsta medija i obim medijskih informacija¹³⁴

Na samom početku važno je predstaviti medije koji su najprisutniji u uzorku kao i opseg medijskih informacija. Kvantitativni indikatori te vrste nam pomažu da uvidimo u kojoj vrsti medija se tema selektivnog abortusa najčešće obrađuje i koliko joj je medijskog prostora posvećeno. Prije svega, vidimo da u uzorku dominira sadržaj štampanih medija:

Grafikon 8. Zastupljenost različitih vrsta medija u uzorku (%)

Na osnovu Grafikona 8, možemo zaključiti da su temu selektivnog abortusa najčešće obrađivali štampani i onlajn mediji u Crnoj Gori, dok je značajno manje medijskog prostora polnoj selekciji posvećeno u elektronskim medijima. Važno je napomenuti da uzorak čine *centralne informativne emisije* u elektronskim medijima, stoga, nije analizirana cjelokupna programska šema. Međutim, centralne informativne emisije nesumnjivo odražavaju društvene prioritete, zato je ovaj rezultat jedan od indikatora da tema selektivnog abortusa nije dubinski obrađena u kompleksnijim medijskim formama, iako će ovaj nalaz biti testiran u daljim analizama.

¹³⁴ Važno je napomenuti da u kvantitativnom dijelu ne navodimo podatke o povodima i žanrovima medijskih priča jer ih kontekstualno i podrobno interpretiramo u dijelu socio-kognitivnog pristupa analizi, koji slijedi nakon kvantitativnog istraživanja medija.

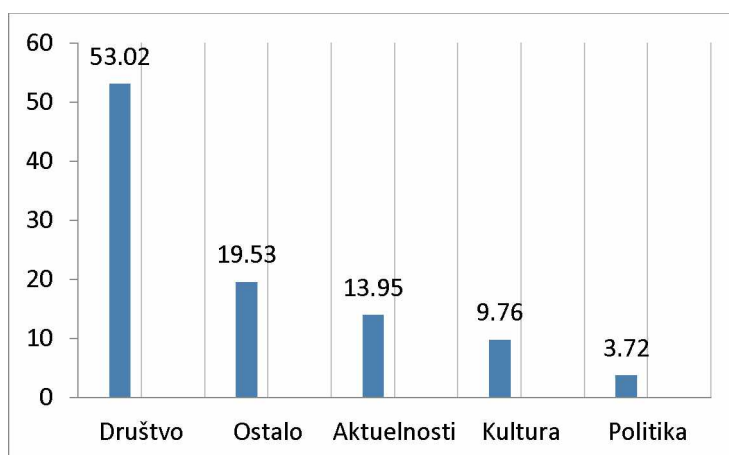
Kada je riječ o dužini teksta, većina štampanih medijskih informacija je predstavljena na polovini stranice ili duže (49,61%), dok je 34,35% informacija bilo kraće od polovine stranice, a u uzorku je najmanje bilo kratkih informacija sačinjenih od svega nekoliko rečenica (16,03%). Onlajn medijske informacije su u najvećoj mjeri bile kraće od polovine stranice (44,66%), potom duže ili jednake polovini stranice (38,83%) i kratke (16,50%). Korpus elektronskih medija je sačinjen od ukupno 342 minuta medijskog materijala, od čega je svega 7,32% (odnosno 25 minuta i četiri sekunde) posvećeno temi selektivnog abortusa. Prosječna dužina informacije o selektivnom abortusu je jedan minut i 92 sekunde. Kvantitativna evaluacija materijala potvrđuje prethodni zaključak da je u elektronskim medijima tema selektivnog abortusa bila u najmanjoj mjeri obrađena, iako su predmet analize bile centralne informativne emisije. Imajući u vidu da je u pitanju uzorak od sedam godina, ovi rezultati nesumnjivo jesu jedan od indikatora sistemske marginalizacije teme selektivnog abortusa, čime nije omogućeno njeno pozicioniranje u vodećem informativnom programu elektronskih medija.

Osim medijskog materijala važno je predstaviti i prosječnu dužinu komentara u onlajn medijima, naime, većina komentara je bila srednje dužine (61,05%; između 15 i 60 riječi), potom su bili zastupljeni kratki komentari (30,17%; do 15 riječi), a najmanje je bilo onih koji su sačinjeni od više od 60 riječi (8,77%). Odsustvo obimnih komentara je logično, s obzirom na to da publika u onlajn prostoru najčešće iskazuje svoje afektivne reakcije koje su nerijetko u formi kratkih komentara, zasićenih mišljenjima i emotivnim riječima (Van Dijk 2017).

7.1.2. Rubrike u korpusu

Medijske informacije su najčešće objavljivane u rubrici *Društvo*:

Grafikon 9. Zastupljenost različitih rubrika u uzorku (%)

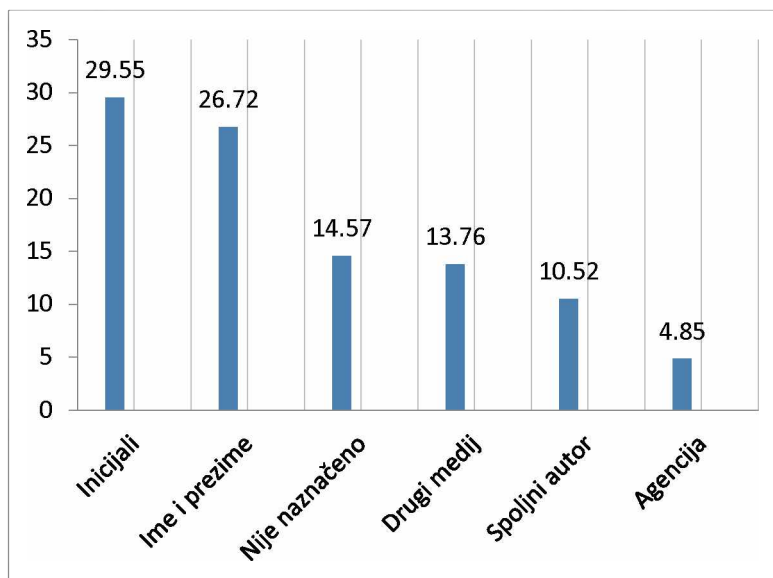
Više od dvije trećine centralnih tema unutar ove rubrike je povezano sa selektivnim abortusom, statistikom o polnom disbalansu, rodnom ravnopravnošću, kao i sa kampanjom *Neželjena*. Grafikon 9. pokazuje da je druga po zastupljenosti kategorija „Ostalo“, koju sačinjavaju raznovrsne rubrike sa malim brojem tekstova unutar svake od njih¹³⁵. Veći dio medijskih tekstova u ovoj rubrici su sačinjavale kolumne, kao i rubrika zabave, koja je temu selektivnog abortusa najčešće sporedno obrađivala uz spominjanje kulturološkog stvaralaštva inspirisanog problemom polne selekcije. Istovremeno, nepunih 14% informacija je objavljeno u rubrici *Aktuelnosti*, dok je ostatak u rubrikama *Kulture* i *Politike*. Kako ćemo kasnije i pokazati u kvalitativnom dijelu analize, informacije iz sfere politike su temu selektivnog abortusa najčešće stavljale u aktuelni društveno-politički kontekst u Crnoj Gori, time podređujući njen značaj političkim okolnostima u datom trenutku. Sa druge strane, tema selektivnog abortusa treba da bude zastupljena u rubrikama koje se vezuju za politiku, budući da je polna selekcija nedvosmisleno i politička tema nepoštovanja ljudskih prava i principa rodne ravnopravnosti, na čiju aktivnu promociju i realizaciju treba da pozivaju upravo mediji.

7.1.3. Autorstvo

Važna kategorija u kodnom protokolu je autorstvo medijskih informacija, s obzirom na to da potpisivanje punim imenom i prezimenom doprinosi „vjerodostojnosti i odgovornosti za napisano“ (Valić-Nedeljković 2018, 11), ali istovremeno i govori o medijskoj inicijativi, odnosno o tome “koliko je autentičnih autorskih medijskih proizvoda nastalo u samoj redakciji” (Valić-Nedeljković 2018, 11). Grafikon 10. pokazuje da je u korpusu najviše informacija potpisano inicijalima:

¹³⁵ Rubrike unutar kategorije „Ostalo“ su: Forum (9), Zabava (8), Kolumne (8), Biznis (1), Blogovi (1), Ekonomija (1), Istraživanje (1), Lifestyle (1), Magazina (1), Naše priče (2), Regioni (1), Showbiz(1), Spec. dodatak (1), U fokusu (1). U zagradama se nalazi broj medijskih informacija objavljenih unutar ovih rubrika.

Grafikon 10. Autorstvo medijskih informacija u uzorku (%)

Analizirajući podatke, možemo uvidjeti da su informacije potpisane punim imenom i prezimenom u manjini, iako se ta kategorija nalazi kao druga u poretku. Naime, za nepunih 15% informacija nije naveden autor/ka, dok možemo uvidjeti da je skoro 20% medijskih proizvoda preuzeto od drugih medija ili agencija. Ovi nalazi su jedan od indikatora nezadovoljavajuće medijske inicijative i nepotpune ispunjenosti standarda vjerodostojnosti informacija. Izostanak autorstva, naročito u onlajn medijima, briše razlike između čitalaca/teljki i autora/ki, odnosno u svakom momentu publika je ta koja dobija „ulaznicu za autorstvo“ (Chris i Gerstner 2013, 6). Takođe, iako preuzimanjem tema od drugih autora/ki informacije postaju dostupnije širem auditorijumu, gubi se na raznovrsnosti u medijskom pristupu i onda ta dostupnost zapravo postaje fiktivna.

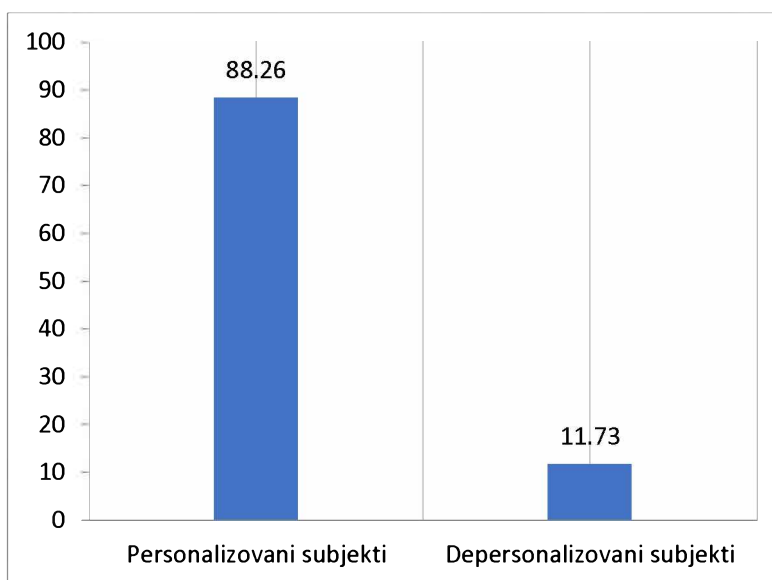
Štaviše, nepotpuni potpisi medijskih proizvoda onemogućavaju validnu analizu rodne zastupljenosti novinara/ki. Naime, u našem istraživanju, novinarke čine 59,09% autorki informacija koje su potpisane punim imenom i prezimenom, ali i pored tog nalaza ne možemo pouzdano tvrditi da su novinarke te koje dominiraju u autorstvu. To je naročito upitno imajući u vidu istraživanja o položaju novinarki u Crnoj Gori, koja pokazuju da „novinarke nijesu jednako plaćene kao muške kolege ili da su im samo djelimično jednaka primanja“ (Pejović 2019, 53). Istovremeno, iako je žena trenutno više na rukovodećim pozicijama u medijima, to ne znači da je domet njihovog uticaja veći budući da “odluke donose muškarci jer su uglavnom oni vlasnici medija” (Pejović 2019, 47). Nepotpunost autorstva nam takođe onemogućava i analizu o tome da li teme koje imaju veze sa rodnom češće obrađuju novinarke ili novinari.

U analizi patrijarhata kazali smo da muškarci ne mogu biti izostavljeni iz interpretacije posljedica patrijarhalnih uvjerenja, iako je manifestacija patrijarhata u muškoj populaciji nesumnjivo drugačija u odnosu na žensku, na šta ukazuje i praksa selektivnog abortusa. Međutim, rodna osviješćenost se ne može postići na samo jednom rodnom spektrumu. Neophodno je da se novinari bave rodnom problematikom i dubinski istražuju rodno-orijentisane teme jer time i medijska zajednica pokazuje da se posljedice patrijarhalnih uvjerenja tiču svih, a ne samo pojedinih djelova društva.

7.1.4. Vrsta subjekata i njihova personalizacija

Značajan aspekt analize predstavljaju subjekti medijskih informacija, budući da na taj način možemo uvidjeti ko su bili izvori za izvještavanje o selektivnom abortusu. Prije svega, iz Grafikona 11. vidimo da je većina izvora u korpusu bila personalizovana, odnosno subjektima je navođeno puno ime i prezime i/ili potpuna informacija ukoliko su u pitanju institucije/udruženja/organizacije i slično:

Grafikon 11. Personalizacija medijskih subjekata (%)

Grafikon takođe pokazuje da je 11,73% subjekata bilo depersonalizovano i u ovim situacijama novinari/ke nijesu navodili potpunu informaciju o svojim izvorima. Kodeks novinara/ki Crne Gore u Načelu 6, omogućava zaštitu novinarskih izvora: „Pravo i obaveza je novinara/novinarke da štiti pouzderljive izvore informacija, ali i da uvijek provjeri motive pouzderljivog izvora prije nego mu obeća anonimnost i zaštitu“, ali istovremeno u smjernici 1.3. Načela 1¹³⁶ navodi da: „Novinari/novinarke treba da koriste

¹³⁶ „Dužnost je novinara/novinarke da poštuje istinu i istrajno traga za njom, imajući uvijek u vidu pravo javnosti da zna i ljudsku potrebu za pravičnošću i humanošću.“

onoliko izvora koliko je potrebno da bi potvrdili činjenice i pružili tačnu informaciju. Izvor treba da bude jasno identifikovan i da se, kada je to potrebno, navedu reference koje ga čine relevantnim za određenu priču.” U tom kontekstu, među neimenovanim subjektima, treba napraviti razliku između zaštite povjerljivih izvora koji daju suštinski doprinos novinarskoj priči i djelimične informacije o izvorima koja je produkt novinarske nepažnje. Čak 88,26% depersonalizovanih izvora rezultat je nedovoljne angažovanosti novinara/ki da informaciju podrobnije istraže:

Portal Analitika 12.12.2013. godine:

Statistika ukazuje da se u Crnoj Gori rađa 100 djevojčica na 110 dječaka, dok je prirodni prosjek 100 prema 102 do 104. To je pojedine međunarodne organizacije navelo na sumnju da je riječ o zloupotrebi savremenih medicinskih metoda ranog utvrđivanja pola i selektivnim abortusima ženskih fetusa.

Dnevne novine 16.12.2013. godine:

“Neka je živo i zdravo i da je muško!”, uzrečica je koja, izgleda, još uvijek vrijedi prilikom rođenja djeteta u Crnoj Gori. Na sumnju da se u našoj zemlji vrše selektivni abortusi zbog pola ukazuje statistika, po kojoj se rađa 100 djevojčica na 110 dječaka, dok je prirodni prosjek 100 naprema 102 do 104. Relevantna globalna istraživanja svrstala su Crnu Goru među zemlje sa najvišom stopom poremećaja odnosa polova kod novorođene djece. To je pojedine međunarodne organizacije navelo na sumnju da je riječ o zloupotrebama medicinskih metoda.

U predstavljenim primjerima vidimo da novinari/ke upotrebljavajući iskaze „statistika ukazuje“, „relevantna globalna istraživanja“ nijesu učinili napor da dodatno provjere informacije, iako su u pitanju provjerljivi podaci, sa lako dostupnim izvorima. Sa druge strane, preostalih 11,73% neimenovanih izvora upotrijebljeno je u objavama u kojima je bilo neophodno štititi izvore zbog osjetljivosti teme i njihovog značaja za priču o selektivnom abortusu:

Pobjeda 5.11.2017. godine:

Nezvanično smo saznali da se takva istraživanja rade na privatim klinikama, da niko nije raspoložen da govori o tome javno i da pacijenti kao obrazloženje za ovakva testiranja pominju genetske anomalije u porodici, a zahtjev za abortus obrazlažu da kod kuće imaju već nekoliko djece, da ne mogu iz finansijskih razloga da gaje još jedno dete, da je razlika u godinama među djecom velika... Iako smo u mej-

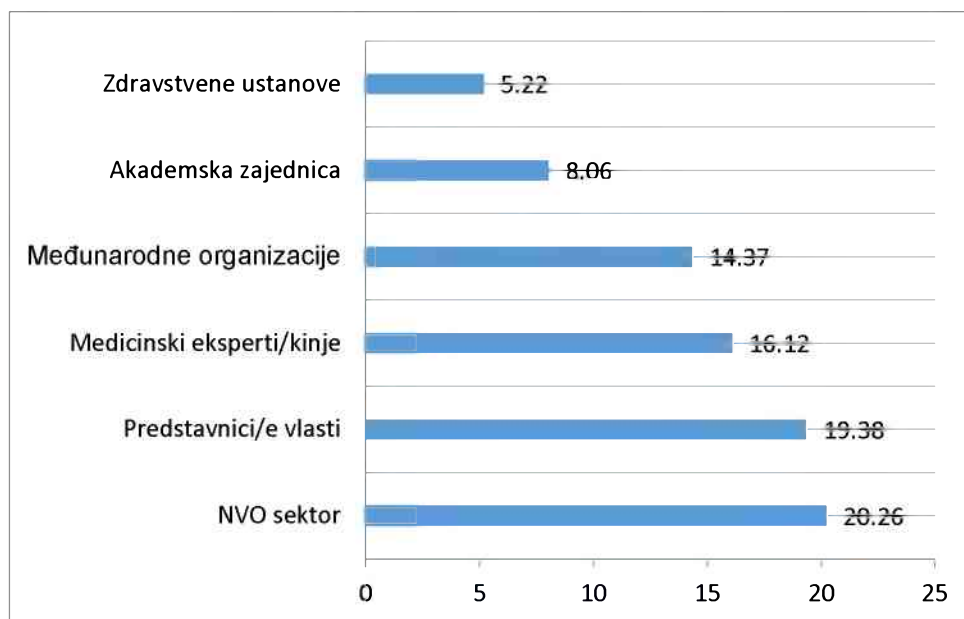
Radio i televizija Crne Gore 20.11.2017. godine:

„Građanka: 'U Beogradu sam radila tu biopsiju. Imala sam sreću da to samo jedanput uradim. Iz tog razloga sam i radila da bude dječak, iz tog razloga sam radila, tu biopsiju, provjeru. Eto, bio je dječak na svu sreću“

Kvalitativnom analizom ćemo detaljnije obraditi novinarski pristup selektivnom abortusu, ali nam i kvantitativni djelovi istraživanja pomažu da dobijemo uvid u postojanje medijskog interesovanja da se tema o polnoj selekciji obrađuje sa dužnom novinarskom pažnjom. Jedan od relevantnih indikatora u tom smislu je i broj subjekata upotrijebljenih u medijskim pričama – istraživanje je pokazalo da se u 41,55% objava koristilo tri ili više subjekata, potom jedan (34,24%) i u najmanjoj mjeri dva subjekta (24,20%).

Međutim, s obzirom na to da subjekti mogu biti lica koja su relevantni sagovornici/e o selektivnom abortusu, ali i nacionalne i međunarodne institucije i organizacije, kategorija vrste subjekata nam omogućava potpuniju interpretaciju ovog podatka:

Grafikon 12. Vrsta subjekata u istraživačkom korpusu (%)¹³⁷

Iz prikaza rezultata vidljivo je da je najveći procenat sagovornika/ca iz nevladinog sektora, što je ishod intenzivnog bavljenja ovom temom u nevladinim organizacijama i to naročito u okviru kampanje *Neželjena*. Međutim, dominantna prisutnost subjekata iz nevladinog sektora govori o tome da se o temi od javnog interesa najpodrobnije bave organizacije koje nemaju koncentraciju moći ili mogućnost uticaja kao politički akteri, iako je njihova uloga nesporno važna u podsticanju političkih struktura da preveniraju praksu selektivnog abortusa.

Istovremeno, Grafikon 12. pokazuje da su predstavnici/e vlasti drugi subjekti po zastupljenosti u medijskim informacijama. S obzirom na to da sistemska reakcija na polnu selekciju zavisi od političkih aktera, a da je u slučaju Crne Gore ona izostala, važnije je vidjeti predstavnike/ce vlasti kao *objekte*, a ne kao *subjekte* medijskih informacija. U analiziranom uzorku, političari/ke su objekti u svega 8,16% informacija što govori o problematičnoj praksi kontinuiranog davanja značajnog prostora nosiocima političke moći kao *subjektima*, iako u svakodnevnom medijskom informisanju već okupiraju znatan dio javnog prostora.

¹³⁷ Radi preglednosti rezultata Grafikon 7. nisu uključeni izvori čija je zastupljenost bila manja od 5%: žene (3,48%), novinari/ke (2,17%), privatni sektor (1,74%), pravnici/e (0,87%), građani/ke (0,43%).

Druga, važna okolnost koja bi trebalo da utiče na češće pozicioniranje političara/ki kao objekata u medijskim informacijama, predstavlja činjenica da se vlastima u Crnoj Gori, kako smo i istakli u poglavlju koje objašnjava kontekst, u kontinuitetu skretala pažnja na polnu selekciju. Superiornost političkih struktura u kategoriji subjekata je naročito vidljiva kada prisutnost predstavnika/ca vlasti uporedimo sa drugim relevantnim sagovornicima/ama u ovoj temi. Naime, u samo dvjema medijskim objavama građani/ke su upitani za mišljenje o prenatalnoj polnoj selekciji:

Televizija Vijesti 12.12.2013. godine:

„Na pitanje da li im je važan pol djeteta većina naših sugrađana odgovara pomalo iznenađeno.

Naravno da nije, zašto bi bilo. Ne vidim razloga.

Ne nimalo. Nimalo zašto bi bio bitan, bitno je samo da su djeca zdrava.

Bitno je da je dijete zdravo i normalno, a pol je nebitan totalno, barem meni. Meni i mojoj porodici.

Neko međutim razmišlja drugačije.

To je teško pitanje, ali bitan je, bitan je veoma.

Zašto?

Recimo muško mi Crnogorci zna se da volimo svi muško, prvo da je, da imamo nasljednika. Što se tiče bar prezimena znate.“

Radio i televizija Crne Gore 12.12.2013. godine:

„Ne znam, ja imam tri kćerke.

Ne, ja imam dvije kćerke.“

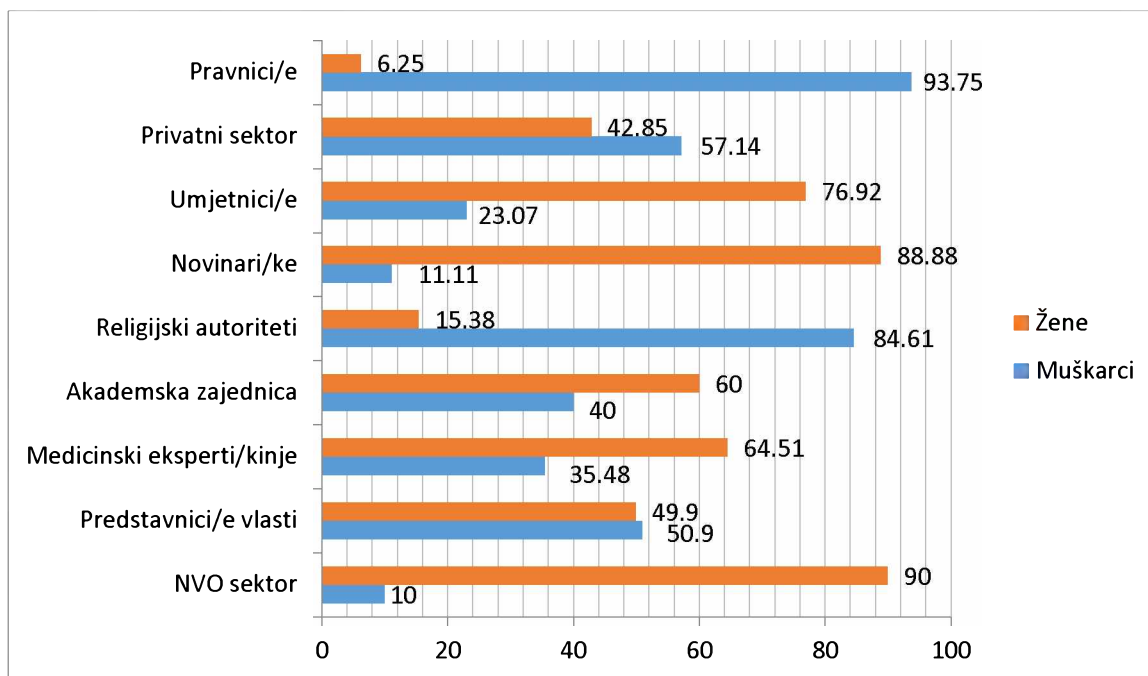
Već na ovim primjerima vidimo koliko je važno uključiti građane/ke, prvenstveno jer je riječ o temi od javnog interesa u kojoj je neophodno preispitivati sve relevantne društvene segmente. Nadalje, žene koje su se podvrgle selektivnom abortusu su takođe u velikoj mjeri odsutne iz medijskih informacija, čineći svega 3,48% izvora. Jasno je da je u pitanju tema koja zahtijeva veliku pažnju, etičnost i profesionalizam u postupanju, zarad pronalaženja izvora koji su imali direktno iskustvo sa selektivnim abortusom, ali podaci o minimalnoj zastupljenosti žena i građana/ki govore i o tome da je inicijativa medija bila na jako niskom nivou. Prisutnost pojedinih vrsta subjekata u medijima, odraz je disbalansa društvene moći koja favorizuje određene strukture stanovništva, istovremeno najčešće marginalizujući one na koje se donesene odluke odnose (Van Dijk 2008). S obzirom na to da novinari/ke predstavljaju dio simboličkih elita (Van Dijk 2008, 14), imaju i značajnu mogućnost uticaja na relevantnost i tip informacija, te istovremeno i uspostavljaju agendu javnog diskursa u kojoj odlučuju o nečijoj vidljivosti (Van Dijk 2008, 14).

Iz Grafikona 12. takođe vidimo da su u velikoj mjeri zastupljeni i sagovornici/e iz oblasti medicine, a potom i međunarodne organizacije, zdravstvene ustanove i pripadnici/e akademske zajednice. Prisutnost medicinskih i međunarodnih izvora je logična posljedica teme selektivnog abortusa i dosljednih reakcija nadnacionalnih organizacija u kontekstu polne selekcije, kada je Crna Gora u

pitanju. Sagovornici/e iz oblasti medicine su najčešće ginekolozi/škinje, kao i klinički genetičari/ke. Kada je riječ o akademskoj zajednici, njena uključenost je u najvećem broju slučajeva bila u cilju pružanja sociološke, psihološke, antropološke ili ekonomske perspektive na problem polne selekcije u Crnoj Gori.

Da bismo valjano interpretirali odabir sagovornika/ca u korpusu, neophodno je analizirati i pol subjekata. Utemeljena je teorijska tvrdnja da su žene nerijetko u medijima predstavljene kao objekti i žrtve, te da su u manjini kada je u pitanju prezentacija na pozicijama moći i donošenja odluka (Jerald et al. 2017). Grafikon 13. pokazuje da žene kao sagovornice dominiraju u nevladinom sektoru, medicini, akademskoj zajednici, novinarstvu i sferi umjetnosti:

Grafikon 13. Pol subjekata u istraživačkom korpusu (%)

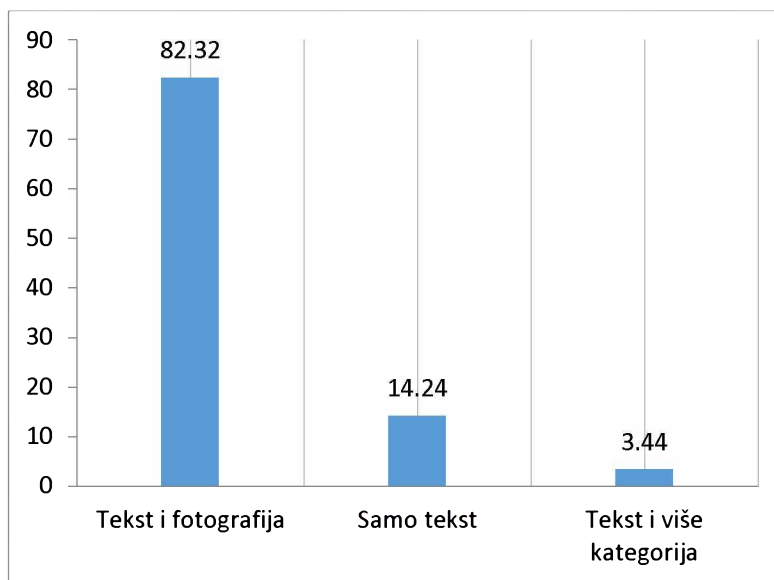
Muškarci su, sa druge strane, prisutniji u politici, pravu, privatnom sektoru i kao religijski autoriteti. Ova vrsta podjele prilično je reprezentativan odraz rodnog konteksta u Crnoj Gori, u kojem su žene dominantnije u nevladinom sektoru i akademskoj zajednici, a muškarci u sferi politike i religije. U dijelu koji se odnosi na javnu sferu patrijarhata, naglasili smo da svaki drugi građanin/ka smatra da religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene, stoga je značajna prisutnost muškaraca u tom domenu očekivana. Pohvalna je veća zastupljenost žena kao ekspertkinja, akademkinja, umjetnica,

novinarke i članice nevladinog sektora, u kontekstu teme selektivnog abortusa. Međutim, žene i dalje ostaju nedovoljno vidljive sagovornice u sferama u kojima je društvena i politička moć najizraženija. Mediji imaju težak zadatak povećanja javne reprezentacije žena u područjima u kojima ih je činjenično manje, ali je funkcija medija *re*interpretativna, kritička, istraživačka, a ne *reprodukcij*ska, u kontekstu ponavljanja i učvršćivanja loših obrazaca koji postoje u društvu. Govorili smo o tezi simboličkog uništenja žena u medijima (Gerbner 1972) koje više ne znači njihovo potpuno odsustvo iz javnog diskursa, već suptilnu subordinaciju i nevidljivost na pozicijama gdje se određuje pravac kretanja jednog društva.

7.1.5. Vizuelna prezentacija informacija

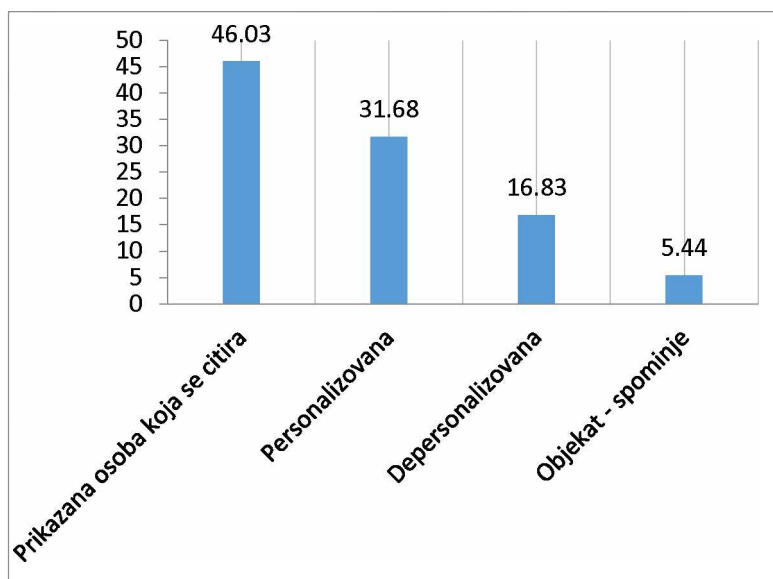
Vizuelni identitet medijskih informacija predstavlja važan segment analize, zato što se u vizuelnoj opremi teksta takođe ogleda etičnost i profesionalizam u izvještavanju. To je naročito slučaj u rodno-orijentisanim analizama, čiji je predmet istraživanja nerijetko i objektivizacija žena kroz fotografije u medijima (Višnjić 2016). Kada je riječ o istraživačkom korpusu ove doktorske disertacije, Grafikon 14. pokazuje da je najveći procenat informacija opremljen i tekстом i fotografijom:

Grafikon 14. Prezentacija informacija u korpusu (%)

Potom, 14,24% je tekstualnih informacija, dok je kombinacija teksta i više kategorija (poput video snimaka) zastupljena u uzorku objava u elektronskim medijima. Za detaljniji uvid u karakteristike vizuelne prezentacije, potrebni su nam dodatni indikatori, poput sadržaja fotografija:

Grafikon 15. Sadržaj fotografija u korpusu (%)

Najzastupljenije su fotografije na kojima je prikazana osoba koja se citira, a potom i fotografije direktno vezane za temu, koje su personalizovane. Na tim fotografijama se nužno ne nalaze subjekti koji su citirani u tekstu:

Fotografija 5. Primjer personalizovane fotografije direktno vezane za temu CDM – 7.3.2018.

Depersonalizovane fotografije direktno vezane za temu su one na kojima nije prikazano nijedno lice čiji identitet može biti utvrđen:

Fotografija 6. Primjer depersonalizovane fotografije direktno vezane za temu
Dnevne novine - 28.2.2018.

Depersonalizovane fotografije, u tekstovima koji direktno obrađuju temu selektivnog abortusa, najčešće prikazuju trudnički stomak žene. Uprkos tome što se to vizuelno rješenje može činiti logičnim izborom za temu teksta, kontinuirana prezentacija trudnice doprinosi naturalizaciji ženskog identiteta i ojačava postojeće stereotipe koji nijesu samo rodnog karaktera. Prije svega, na većini fotografija žena je na medicinskom pregledu i/ili sama, u neutralnoj pozadini i depersonalizovana:

Fotografija 7. Primjer depersonalizovane fotografije trudnice¹³⁸

¹³⁸ Fotografija preuzeta sa: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/218245/miljanovic-selektivni-abortusi-su-veliki-problem>, pristupljeno: 20.5.2020. godine.

Istovremeno, trudnoća se svrstava u jednu vrstu kulturoloških ideala koji „slavi tradicionalističku ženstvenost i ljepotu, dobro majčinstvo i heteroseksualnu porodicu sa konzumerističkim načinom života“ (Bogers et al. 2020, 1040). Činjenica da je žena na fotografijama najčešće sama predstavlja simbol njene izolacije, odsustva podijeljene odgovornosti i podjednake važnosti trudnoće za svakoga u odnosu, to jest marginalizaciju važnosti partnera/ke u procesu trudnoće. Njena depersonalizacija je takođe dehumanizirajuća, budući da je žena predstavljena kao „bestjelesno (ili čak medikalizovano) sredstvo koje je lišeno daljeg ljudskog konteksta“ (Bogers et al. 2020, 1053). Upotreba ovakvih fotografija prije ukazuje na jačinu patrijarhalnih šablona koji svoje uporište imaju i u sferi medija, nego li na svjesnu namjeru da se žena dehumanizuje i objektivizira. Ovi primjeri potvrđuju neophodnost detaljnih analiza koje će rezultirati konkretnim smjernicama za medijsku sferu, imajući u vidu da se na ove aspekte medijskog sadržaja ne obraća naročita pažnja, a oni imaju izuzetan potencijal mentalnih manipulacija i vrijednosnih promjena u publici (Van Dijk 2017). Posebnu temu ovih fotografija čini i odsustvo pripadnika drugih rasa, socio-ekonomskih grupacija, kao i seksualnih orijentacija, što predstavlja generalnu tendenciju ne samo u našim medijima, već i na globalnom nivou (Bogers et al. 2020).

Kada je selektivni abortus objekat medijskih informacija, odnosno predmet izjava subjekata, vrlo je važno voditi računa da se ne prikazuju fotografije koje doprinose postojećoj dehumanizaciji, stereotipima i izolaciji. Alternativa tome može biti upotreba vizuelno „neutralnog“ rješenja koje ima potencijal da jednako efektno iskomunicira poruku teksta:

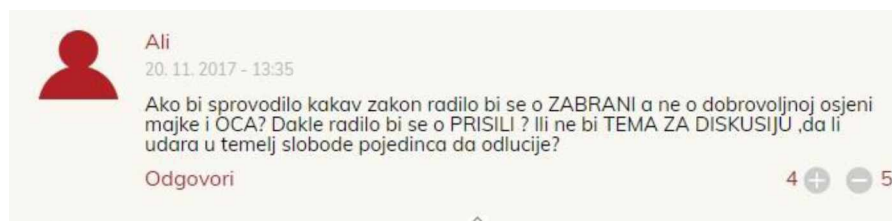

Fotografija 8. Primjer prikaza objekta koji se spominje u tekstu¹³⁹

¹³⁹ <https://www.portalanalitika.me/clanak/286580--ko-je-nezeljena>, pristupljeno: 20.2.2021. godine.

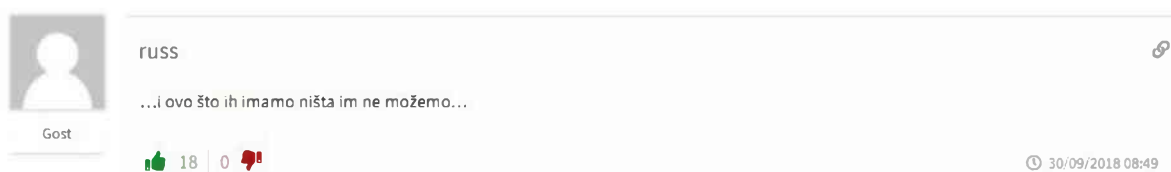
7.2. Kvantitativne karakteristike komentara

Komentarima u medijskim objavama će biti posvećeno značajno više pažnje u dijelu koji se odnosi na kvalitativno istraživanje, ali je zarad potpunosti analize neophodno ukazati i na kvantitativne aspekte komentara. Prethodno smo naglasili da u uzorku dominiraju komentari srednje dužine (između 15 i 60 riječi):

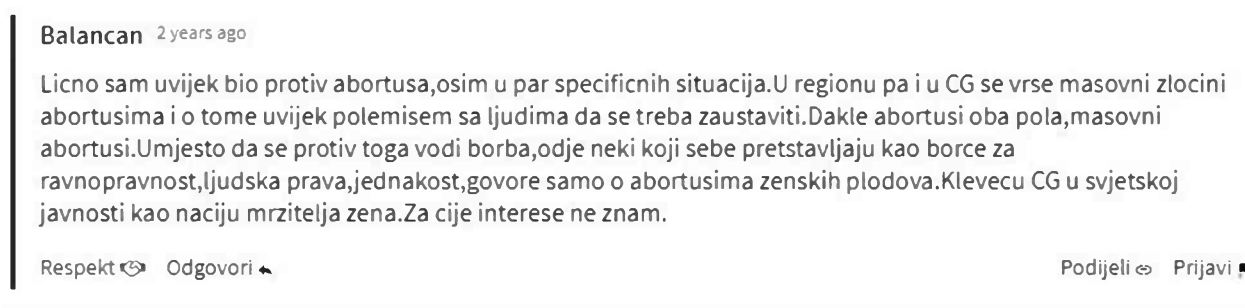
Fotografija 9. Primjer komentara srednje dužine, Portal Analitika

Potom su bili zastupljeni kratki komentari (do 15 riječi):

Fotografija 10. Primjer kratkog komentara, CDM

Najmanje je bilo komentara koji su sačinjeni od više od 60 riječi:

Fotografija 11. Primjer dugog komentara, Vijesti

Upotreba kratkih i srednjih komentara je očekivana u digitalnom onlajn medijskom formatu, kao i dominantno korišćenje metafora u potpisu – 54,65% komentara je bilo potpisano određenom vrstom metafore, a 45,34% faktografski. Tabela 25. prikazuje različite vrste metaforičkih potpisa:

Tabela 25¹⁴⁰. Vrste metaforičkih potpisa u komentarima

Vrsta metaforičkog potpisa	Primjer	Broj komentara
Asocijacija	tuga	58
Igra riječi	A doktori?	22
Toponim	titogradjanin	14
Drugo	lmau	14
Stav	podgradjanski	10
Pripadnost grupi	aktivistkinje	7
Simboli	*	6
Nacionalnost	Crnogorac	4
Zanimanje	hemičar	2
Sintagma	dje ste fukare	2

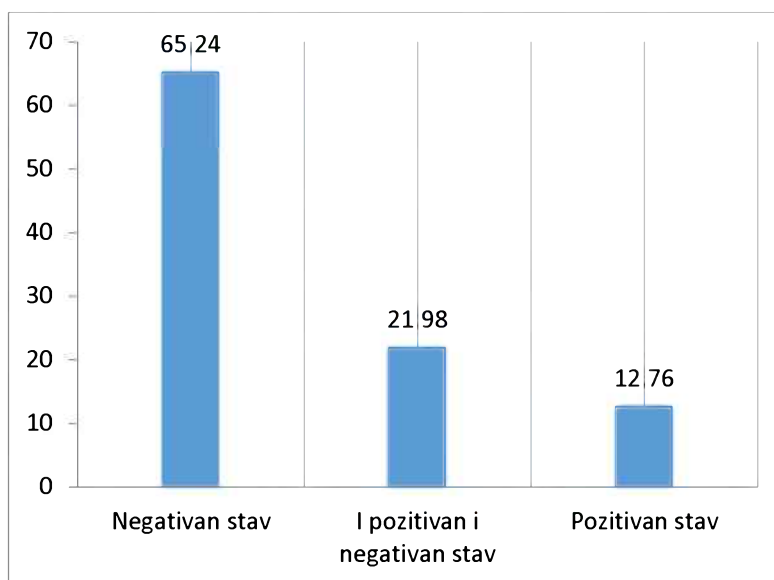
Primjeri u Tabeli 25. odražavaju suštinu svakog od metaforičkih potpisa komentara, dok je kategorija „drugo“ uključivala sve komentare koji po svom značenju nijesu pripadali nijednoj od navedenih kategorija. Jasno je da prilikom komentarisanja, pojedinci/ke rijetko otkrivaju svoj identitet u cjelini, ali nam prisustvo pojedinih metafora ukazuje na stav ili na dominirajuće „društvene matrice“ (Višnjić 2016, 102). Komentari sa potpisom „*a što je mižoginija?*“, „*mižantrop*“, „*slobodna*“, „*emancipacija*“ i slično, već donekle impliciraju sadržaj komentara i društveni odnos prema temi izvještavanja. Sa druge strane, kod komentara koji su potpisani faktografski, analiza je bila jednostavnija, budući da je najveći broj potpisa uključivao nadimak ili ime, ali i kombinaciju ovih karakteristika¹⁴¹.

¹⁴⁰ Nazivi komentara su prikazani autentično, bez lektorskih korekcija.

¹⁴¹ Prilog 4. prikazuje pregled komentara sa faktografskim potpisima.

Kvantitativnom analizom smo takođe obuhvatili zastupljenost pozitivnih i negativnih komentara, gdje smo ustanovili da su uzorku ubjedljivo prisutni negativni komentari:

Grafikon 16. Prisustvo pozitivnih i negativnih stavova u komentarima (%)

Stav komentara je uglavnom opredjeljivao i odnos prema predmetu komentarisanja. Statističkim ukrštanjem smo ustanovili da su negativni stavovi u komentarima uglavnom povezani sa izazivanjem subjekata medijskih informacija ($X^2(1)=11.57$, $p<.005$):

Underhillbilly 2 years ago

da ne kazemo da su vecina ovakvih ljudi veeeliki kvazi vjernici

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 12. Primjer komentara sa negativnim stavom usmjerenim ka subjektu informacije -
Vijesti

Naime, komentari sa negativnim stavom su najčešće osuđivačkog tipa, ne sadrže saglasnost sa subjektima informacija ili „pregovaranje“ sa njihovim stavom, čime se pokazuje limitirani dijaloški kapacitet. Komentari sa pozitivnim i negativnim stavom, najčešće kombinuju određenu formu podrške i osude:

GODFATHER 1 year ago

Kako ova predivna i prelijepa stvorenja mogu da budu nekom nebitna i nepoželjna. Sramota da izbacate ovakav tekst!

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 13. Primjer komentara i sa pozitivnim i sa negativnim stavom - Vijesti

Pozitivnih komentara je bilo u najmanjoj mjeri, čime istraživač/ica već dobija djelimični uvid u tip diskursnih strategija koje će biti najzastupljenije u kvalitativnoj analizi:

MilaK 4 years ago

Vrhunski tekst. Hvala.

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 14. Primjer komentara sa pozitivnim stavom – Vijesti

7.3. Kvalitativna analiza medijskog sadržaja – socio-kognitivni pristup

Kvalitativnom analizom smo identifikovali ukupno 16 različitih diskursnih strategija, među kojima se mnoge pojavljuju i u medijskom diskursu i u diskursu auditorijuma. Diskursne strategije koherentno prikazuju dominantnu diskurzivnu namjeru u novinarskom materijalu i jeziku auditorijuma, ali i upotrebu mišljenja, metafora i emotivnih riječi, kao predmeta istraživanja socio-kognitivne perspektive. Nazivi diskursnih strategija su u jednom dijelu preuzeti iz teorijskog okvira (Višnjić 2016), dok je polovina njih novoformulisana:

Tabela 26. Pregled diskursnih strategija u medijima i u komentarima na primjeru selektivnog abortusa¹⁴² (%)

Diskursne strategije u medijima	Zastupljenost diskursnih strategija u uzorku	Diskursne strategije u komentarima	Zastupljenost diskursnih strategija u uzorku
1. Faktografska diskursna strategija	35,95	1. Osuda	27,91
2. Inferiornost teme	23,96	2. Naturalizacija ženskog identiteta	12,01
3. Zaklanjanje iza autoriteta statistike	15,70	3. Politizacija	10,95
4. Direktna podrška	7,85	4. Marginalizacija/skepticizam	10,95
5. Preusmjeravanje fokusa	5,71	5. Direktna podrška	9,82
6. Osuda	2,85	6. Sarkazam	7,71
7. Usmjeravanje odgovornosti	2,44	7. Personalizacija	6,31
8. Naturalizacija ženskog identiteta	1,63	8. Zamjena teze	6,31
9. Pro et contra	1,22	9. Diskriminacija	5,26
10. Personalizacija	0,81	10. Zaklanjanje iza religijskih autoriteta	4,91
11. Sarkazam	0,81	11. Pro et contra	2,10

Interpretaciju podataka ćemo započeti od medija, budući da smo i u teorijskom okviru naglasili da mediji prvi kreiraju komunikativni kognitivni interfejs između novinara/ki i publike, iako su mediji i auditorijum u međuzavisnoj vezi. Uvid u procentualnu zastupljenost određenih diskursnih strategija

¹⁴² Važno je napomenuti da su strategije 4, 6, 8, 9 i 11 u kategoriji medija (kao i strategije 8, 10, 11 u kategoriji komentara) formulisane na osnovu postojećeg teorijskog okvira (Višnjić 2016, 87-162). Ostatak diskursnih strategija je formulisana u ovoj doktorskoj disertaciji i objavljen u radu na SSCI listi, kao neophodan uslov za predaju teze (Davidović 2022).

je važan jer možemo ukazati na pojedine obrasce u istraživačkom korpusu, ali predstavljeni podaci imaju značajno drugačije značenje kada se tumače kvalitativno.

7.3.1. Dominantne diskursne strategije u novinarskom materijalu

Istraživanjem smo identifikovali četiri najzastupljenije diskursne strategije u medijskim informacijama:

- 1) Faktografsku diskursnu strategiju;
- 2) Strategiju inferiornosti teme;
- 3) Strategiju zaklanjanja iza autoriteta statistike i moći;
- 4) Strategiju direktne podrške.

Pomenute četiri diskursne strategije čine 83,46% diskursa u medijskim informacijama. Prvi nalazi ovog istraživanja pokazuju da u diskursu medija brojčano najdominantnija *nije* strategija naturalizacije ženskih identiteta, koju vezujemo za privatnu sferu patrijarhata. Naime, faktografsku diskursnu strategiju, koja prednjači u istraživačkom korpusu, ne karakteriše upotreba emotivnih riječi, metafora i iskazivanje mišljenja:

“Direktor KCCG Ranko Lazović je odluku da se objavljuje samo podatak koliko je beba rođeno, a ne i kojeg su pola, objavljenu u medijima 27. maja, donio jer saopštavanje pola smatra diskriminacijom.

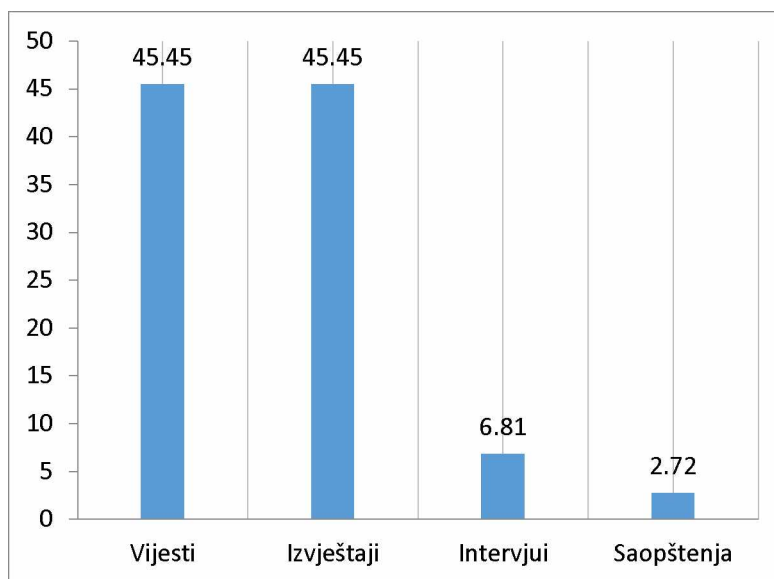
„Kada se uskraćuje neka informacija koja je već u javnom prostoru, u interesu je javnosti da za to postoji valjano objašnjenje“, ocijenjeno je iz šest NVO.

Kako su poručili, objašnjenje da je takva objava „diskriminatorna“ nije jasno.”¹⁴³

Ova diskursna strategija je pasivna, u njoj nema analitičkog izvještavanja, već je prisutna reprodukcija postojećih informacija iz drugih izvora. Naime, većina objava u ovoj diskursnoj strategiji pripada faktografskim žanrovima:

¹⁴³ <https://www.portalanalitika.me/clanak/188699--selektivni-abortioni-najopasniji-vid-diskriminacije-zena>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

Grafikon 17. Žanrovi u faktografskoj diskursnoj strategiji (%)

Iz Grafikona 17. vidimo da je 90% informacija sačinjeno od vijesti i izvještaja, dok se ostatak odnosi na intervju i saopštenja. Štaviše, medijske objave u ovoj diskursnoj strategiji dominantno motivišu politički akteri i nevladine organizacije. Sa druge strane, ohrabrujuće je da više od trećine medijskih objava ne promovise patrijarhalni diskurs, ali istovremeno faktografska strategija ima vrlo ograničen potencijal da podstakne interes javnosti u kontekstu selektivnog abortusa i analize patrijarhalnih praksi. Kazali smo da mediji mogu uticati na komunikativne potrebe auditorijuma i teme koje su van medijskog prostora marginalizovane, postaviti na dnevni red. Međutim, više od petine medijskih objava u ovom uzorku pokazuje potpuno suprotno – 23,96% informacija pripada *strategiji inferiornosti teme* koja podrazumijeva da:

- (1) informacija o selektivnom abortusu nije prisutna u naslovu, nadnaslovu ili najavi vijesti;
- (2) informacija o selektivnom abortusu nije prisutna u lidu vijesti;
- (3) selektivni abortus nije tema koja dominira u medijskoj informaciji;
- (4) spominjanje selektivnog abortusa, ukoliko se dogodilo, nije inicirao/la novinar/ka.

Tabela 27. sadrži nekoliko primjera objava koje karakteriše diskursna strategija inferiornosti teme:

Tabela 27. Naslovi medijskih objava u diskursnoj strategiji inferiornosti teme

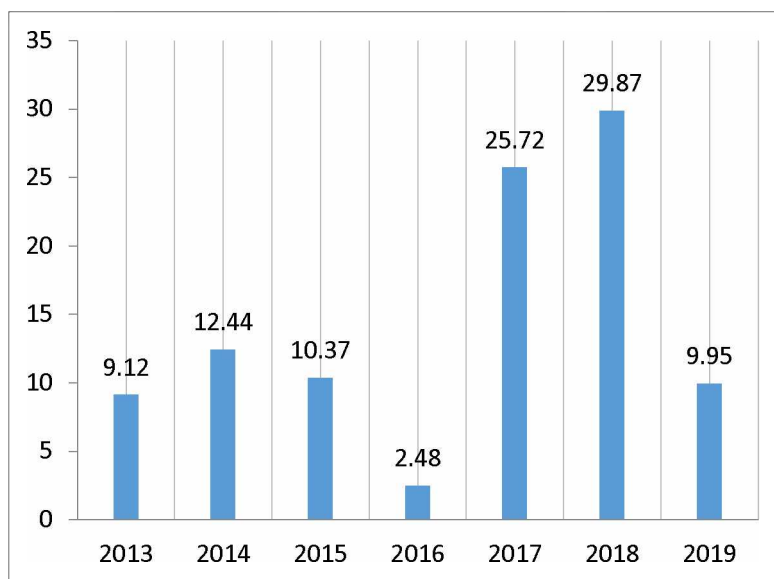
Teme	%	Naslovi	Mediji
Ne pripadaju rodnoj problematici	63,15	Mihailo: Vratiti objekte u vlasništvo CPC* Korupcija na svakom nivou Stejt Dipartment: Uprkos protestima opozicije, izbori u Crnoj Gori generalno slobodni i poštteni	Analitika Dan CDM
Pripadaju rodnoj problematici	36,85	Svim majkama sa troje djece dati nadoknade Ne treba od seksa praviti tabu Multidisciplinarnim pristupom u borbi protiv nasilja nad ženama	Dan Pobjeda Vijesti

*Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi

Prije svega, analiza pokazuje da više od dvije trećine tema u strategiji inferiornosti nije bilo direktno povezano sa rodnom problematikom. U kategoriji tih medijskih informacija, najčešće su prisutne objave o odnosu između Crnogorske i Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, procesu pristupanja Evropskoj uniji, kao i o stanju medija u državi. Objave koje pripadaju rodnoj problematici su istovremeno obrađivale porodično nasilje, pitanja rodne ravnopravnosti, trgovine ljudima, genetske anomalije, kao i Međunarodni dan žena. Zastupljenost strategije inferiornosti u značajnoj mjeri pokazuje da je postojao diskontinuitet u medijskom izvještavanju o ovoj temi, te da mediji nijesu na adekvatan način prepoznali važnost selektivnog abortusa. U više od 20% medijskih objava tema selektivnog abortusa je samo sporedno spomenuta. To zapravo znači da je u periodu od sedam godina, koliko obuhvata vremenski okvir uzorkovanja u ovom istraživanju, petina medijskih informacija vrlo posredno povezana sa selektivnim abortusom.

Drugo, na diskontinuitet u medijskom izvještavanju ukazuje činjenica da je najveće interesovanje medija zabilježeno u 2017. godini, kada je realizovana kampanja *Neželjena*, kao i u 2018. godini, u kojoj su uglavnom u fokusu bili rezultati kampanje – poput peticije koja je predata tadašnjoj Vladi, kao i nagrade za kreativno rješenje kampanje, te kulturološko stvaralaštvo inspirisano rodnom ravnopravnošću i pitanjem selektivnog abortusa:

Grafikon 18. Učestalost objava o selektivnom abortusu na godišnjem nivou (%)

Vidimo da godine nakon kampanje prati značajan pad u procentu medijskih objava, što nedvosmisleno ukazuje na to da mediji nemaju dosljedan interes da izvještavaju o selektivnom abortusu i u velikoj mjeri tu temu ne prepoznaju kao važnu. Takođe je indikativno da je u 2016. godini objavljeno svega 2,48% informacija koje su u vezi sa selektivnim abortusom. U tom periodu su realizovani parlamentarni izbori, stoga se jako niska učestalost informisanja javnosti o polnoj selekciji može objasniti marginalizacijom te teme u odnosu na politički diskurs. U kvantitativnom dijelu analize smo naglasili da političari/ke treba da budu u funkciji objekata, a ne isključivo subjekata medijskih informacija i to naročito kada je riječ o polnoj selekciji koja je *de facto*¹⁴⁴ i političko pitanje.

Inferiorna pozicija selektivnog abortusa kao teme u medijskom diskursu zapravo je odraz nedovoljne sistemske angažovanosti da se polna selekcija postavi kao područje od javnog interesa, čije kontinuirano prisustvo ima dugoročne i drastične posljedice. Tačno je da mediji treba da prenose informacije koje su aktuelne i da prate kontekst, ali bez proaktivnog pristupa i uz *indirektno* tretiranje teme selektivnog abortusa, gube na svojoj ulozi kreatora „kolektivnog sistema značenja“ (Lombardo i Meier 2016, 125).

¹⁴⁴ Činjenično.

Ostatak najzastupljenijih diskursnih strategija koje se direktno odnose na temu selektivnog abortusa čine *zaklanjanje iz autoriteta statistike*, kao i strategija *direktne podrške*. Ove dvije strategije, za razliku od faktografskog pristupa, sadrže subjektivne interpretacije novinara/ki manifestovane kroz iskazivanje mišljenja, emotivnih riječi i metafora. Međutim, suštinska razlika između ovih strategija je u njihovom pristupu. Diskurs autoriteta pruža statističku/ekspertsku informaciju kojom konstatuje da se selektivni abortus dešava, ali nikada ne postavlja pitanja *zašto*. Važno je podsjetiti da proaktivni mediji ne bi trebalo isključivo da istražuju posljedice, već kontekst koji “kreira potrebu za polnom selekcijom” (MacPherson 2007, 414).

Najcitiraniji izvori u strategiji autoriteta statistike su doktori/ke (86,84%), međunarodne organizacije (42,10%), zdravstvene ustanove (31,57%), dok je 27,02% depersonalizovanih izvora. U diskursu autoriteta nema žena kao subjekata medijskih informacija, za razliku od strategije direktne podrške u kojoj je 26,31% priča sadržalo lična iskustva žena koje su se podvrgle selektivnom abortusu. Kako i sugerise sam naziv strategije, diskurs autoriteta je dominantno fokusiran na statistiku o selektivnom abortusu, a nikada na pojedince/ke na koje se polna selekcija odražava. Umjesto toga, u ovoj strategiji je naglašena uloga društvenih figura koje imaju moć. Štaviše, novinari/ke nerijetko koriste autoritet da bi kanalisali svoje mentalne modele (mišljenja, emocije, metafore) i/ili predstavili nepotpuni argument:

Dan, 26.11.2017:

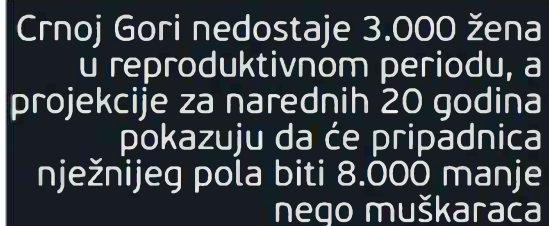
“Crna Gora spada u grupu država za koje se može reći da su *najsurovije* prema pripadnicama *nježnijeg* pola, jer *istraživanja* pokazuju da je svaka druga žena bila žrtva nekog vida nasilja, te da su u našoj zemlji ženska djeca *neželjena* zbog čega imamo visoku stopu selektivnih abortusa.” (kurziv J.D).

Dnevne novine, 16.12.2013:

““*Neka je živo i zdravo i da je muško!*”, uzrečica je koja, *izgleda*, još uvijek vrijedi prilikom rođenja djeteta u Crnoj Gori. Na *sumnju* da se u našoj zemlji vrše selektivni abortusi zbog pola ukazuje *statistika*, po kojoj se rađa 100 djevojčica na 110 dječaka, dok je prirodni prosjek 100 naprema 102 do 104. *Relevantna globalna istraživanja* svrstala su Crnu Goru među zemlje sa najvišom stopom poremećaja odnosa polova kod novorođene djece. To je *pojedine međunarodne organizacije* navelo na sumnju da je riječ o zloupotrebama medicinskih metoda.” (kurziv J.D).

Na ovim primjerima vidimo lično unošenje u diskurs, koje se ogleda u iskazivanju mišljenja/emotivnih riječi (*najsurovije*, *nježnijeg*, *neželjena*, *neka je živo i zdravo i da je muško*), opravdanih prisustvom autoriteta (*istraživanja*, *relevantna globalna istraživanja*, *pojedine međunarodne organizacije*). Osim problematične prakse upotrebe depersonalizovanih izvora koji nijesu u službi zaštite anonimnosti

već odraz nedovoljne inicijative novinara/ki, možemo primijetiti da objava dnevnog lista Dan sadrži tipičan primjer benevolentnog seksizma – “nježniji pol”, koji je prisutan i u drugim primjerima:

Crnoj Gori nedostaje 3.000 žena
u reproduktivnom periodu, a
projekcije za narednih 20 godina
pokazuju da će pripadnica
nježnijeg pola biti 8.000 manje
nego muškaraca

Fotografija 15. Primjer benevolentnog seksizma – Dnevne novine 17.9.2014.

ПРИПАДНИЦЕ ЛЕПШЕГ ПОЛА У ЦРНОЈ ГОРИ МАРШОМ ОБИЛЕЖИЛЕ СВОЈ ПРАЗНИК
**Жене и даље изложене насиљу,
стереотипима и дискриминацији**

Fotografija 16. Primjer benevolentnog seksizma – Dan 9.3.2019.

Ovi primjeri pokazuju da kvalitativna interpretacija medijskog diskursa pruža potpuniji uvid u rodnu osviješćenost medija u Crnoj Gori, za razliku od kvantitativnog pristupa koji dominantno *objašnjava*, ali ne dovodi do *razumijevanja* određenih pojava u medijima. Benevolentni seksizam je jedan od primjera nenamjernih stereotipizacija, odnosno portretisanja ženskih rodni uloga na način koji nema namjeru da uvrijedi, ali je i dalje stereotipan (Dardenne et al. 2007).

Vidljivo prisustvo mentalnih modela novinara/ki je karakteristika i diskursa autoriteta i direktne podrške. Tabela 28. sadrži primjere mišljenja, emotivnih riječi, kao i metafora upotrijebljenih u ovim diskursnim strategijama:

Tabela 28. Mentalni modeli upotrijebljeni u diskursnoj strategiji autoriteta i direktne podrške

<i>Diskursna strategija</i>	<i>Mišljenja i emotivne riječi</i>	<i>Metafore</i>
Autoritet statistike	užasno, hitno, nezaštićene, bezvrijedne, patrijarhalno, bolno, iznenađujuće, rizično, destrukcija, namjerno, blagoslov, sebično, nevjerovatno, loše, tradicionalno, opasno	Žene u Crnoj Gori uzele stvar u svoje ruke Ne treba da se kockamo sa sopstvenim zdravljem Kult muškog djeteta
Direktna podrška	nemarno, dirljivo, stereotipno, komplikovano, osuda, očaj, pritisak, skupo, skriveno, zabrinjavajuće, negativno, ilegalno, nepopularno, zloupotreba	Zid tišine Kako dobiti bitku Provociranje prirode
N*	108	30

*Ukupan broj izraženih mišljenja, emotivnih riječi i metafora

Mentalni modeli primijećeni u ovim strategijama su obično usmjereni ka društvu, zdravstvenim organizacijama i ka vlasti. Međutim, autoritet kao diskursna strategija koju karakteriše pasivni pristup, ne pruža ništa više od proste subjektivne interpretacije koja je “zaklonjena” personalizovanim/depersonalizovanim izvorima. Strategija direktne podrške, sa druge strane, inkorporira mentalne modele novinara/ki u okviru informacije koja je dominantno analitična i proaktivna. Primjeri koje predstavljamo odražavaju istraživački pristup i upotrebu medijske inicijative u cilju razotkrivanja mehanizama koji su u pozadini selektivnog abortusa u Crnoj Gori. Upotreba mišljenja/emotivnih riječi (rizično, skupo, bolno) u strategiji direktne podrške nije senzacionalistička – naprotiv, u službi je *podrške* društvenoj borbi protiv polne selekcije i predstavljanja nehumanog karaktera ove prakse:

RTCG¹⁴⁵, 28.9.2017:

“Daleko od javnosti traje uhodana šema između crnogorskih ginekologa i njihovih kolega u privatnim klinikama u Beogradu, koji „pomažu“ ženama da urade bolan i skup test horionskih čupica i tako saznaju pol prije isteka zakonskog roka za abortus koji je deset nedjelja. Cijena ove intervencije je oko 350 eura.”

Dnevne novine, 14.12.2013:

“Međutim, kod privatnika moguće je uraditi amniocentezu i ranije, odnosno do 12. nedjelje do kada je dozvoljen pobačaj, samo radi utvrđivanja pola fetusa, ali to zakon ne odobrava. Samo uzimanje plodove vode obavlja se ambulantno i košta između 400 i 500 eura, i rizično je za plod u smislu mogućih komplikacija poput infekcija, krvarenja, pobačaja. Uzorci se, kazali su sagovornici Vikend novina koji su željeli da ostanu anonimni, šalju u Beograd i onda se čeka nekoliko nedjelja na rezultat.”

¹⁴⁵ Portal RTCG-a nije u uzorku, ali je novinarka Javnog servisa Svetlana Slavujević, originalna kreatorka istraživačke priče, koju su prenijeli drugi portali koji su u uzorku istraživanja.

Razlike između strategija mogu se dalje ispitati razmatranjem relevantnosti žanra i povoda medijskih priča. Prije svega, podaci pokazuju da u uzorku dominiraju faktografski žanrovi i vijesti koje nijesu inicirali mediji. 76,41% vijesti je motivisano djelovanjem spoljnih aktera, kao što su nevladine organizacije (58,01%) i političke strukture (18,39%). Ovaj nalaz se čini intuitivnim, budući da je NVO sektor organizovao većinu kampanja za podizanje svijesti u kontekstu polne selekcije. Pored toga, nivo medijske inicijative je bio veoma skroman – 23,58% priča su pokrenuli sami novinari/ke ili urednici/e. 77,44% objava u uzorku pripada faktografskom žanru, a ostatak je analitički. Ovi nalazi podržavaju hipoteze o zastupljenosti faktografskih žanrova u odnosu na analitičke, kao i o izostanku medijske inicijative.

Razlike u žanrovima i povodima, o kojima smo u teorijskom dijelu govorili kao o mjerljivim indikatorima za proaktivnost medija¹⁴⁶, pomažu dalju diferencijaciju diskursnih strategija. Faktografska strategija i diskurs autoriteta dominantno koriste faktografske žanrove i motivisane su spoljnim akterima/događajima, za razliku od diskursa direktne podrške koji nastaje medijskom inicijativom. Da bismo dodatno utvrdili vezu između žanra i povoda, statistički smo ukrstili ove dvije varijable, te dobili potvrdu da su u međuzavisnoj vezi ($X^2(1) = 121,64$, $p < 0,01$). Naime, 86,95% priča koje su pokrenuli mediji bile su analitičke, dok 94,15% informacija čiji su povod nametnuli spoljni akteri, karakteriše upotreba faktografskih žanrova. Tabela 29. sumira razlike između pomenutih strategija:

Tabela 29. Razlike između najzastupljenijih diskursnih strategija koje se odnose na selektivni abortus

Diskursna strategija	Pristup	Žanr	Povod	Mentalni modeli
Faktografska	Pasivan	Faktografski	Spoljašnji akteri	Ne
Autoritet statistike	Pasivan	Dominantno faktografski	Dominantno spoljašnji akteri	Da
Direktna podrška	Aktivan	Dominantno analitički	Dominantno medijska inicijativa	Da

¹⁴⁶ Vidi Poglavlje II.

7.3.2. Diskursna strategija *preusmjeravanja fokusa* i diskursna strategija *usmjeravanja odgovornosti*

Diskursna strategija preusmjeravanja fokusa imala je za cilj da medijske priče preorijentiše u pravcu selektivnog abortusa, iako je dominirajuća tema drugačija. Ova diskursna strategija predstavlja dobar primjer medijske prakse, za razliku od diskursa inferiornosti teme, u kojem selektivni abortus ostaje marginalizovan. U ovom naslovu vidimo reprezentativan primjer:

Fotografija 17. Primjer usmjeravanja fokusa – Dan 22.3.2018.

Riječ je o tekstu koji se odnosi na obilježavanje Svjetskog dana osoba sa Daunovim sindromom, iz kojeg su novinari/ke među brojnim citatima odabrali jedan o selektivnom abortusu i time preusmjerili fokus javnosti na polnu selekciju. Fotografija 18. sadrži još jedan primjer:

LJUDSKA PRAVA

Muižnieks: Edukacijom suzbiti pojavu rodno selektivnih abortusa

Fotografija 18. Primjer usmjeravanja fokusa – Vijesti 23.3.2014.

Naime, komesar za ljudska prava Savjeta Evrope Nils Muižnieks je govorio o stanju ljudskih prava u Crnoj Gori, neriješenim ratnim zločinima, situaciji u medijima, ali i o LGBT i RAE populaciji. Novinari/ke su od brojnih tema odabrali selektivni abortus i stavljajući ga u naslov, fokus cjelokupnog teksta pomjerali na polnu selekciju. Ono što međutim treba napomenuti je da ova vijest predstavlja proizvod agencije koju su drugi mediji samo preuzeli, stoga je važno napomenuti da iako je ovaj primjer pohvalan za agencijsko novinarstvo, preusmjeravanje fokusa dodatno dobija na težini onda kada je autentični proizvod medijske inicijative.

Diskursna strategija usmjeravanja odgovornosti se najčešće bavi pozivanjem političkih struktura na odgovornost u kontekstu selektivnog abortusa, čime se političari/ke nalaze u funkciji objekata, a ne subjekata medijskih priča:

Vijesti 27.6.2014:

“Ništa se nije mrdnulo, niti jedna analiza više, niti jedna institucija koja se ovim bavi, niti sistematska edukacija u srednjim školama, niti elementaran podatak o tome koliko abortusa? gdje? kada? Kao da smo u najmanju ruku desetomilionska država pa je teško doći do podataka.”

Portal Analitika 24.11.2017:

“U svitanje novog kruga lokalnih izbora (dakako istorijski važnih i pogađate - presudnih za državu), svakodnevno čitamo i slušamo izvještaje sa političkih skupova iz četiri crnogorska grada u kojima se u nedjelju otvara novi izborni ciklus u našoj državi. Dakle, niko ni riječi o gore navedenom, niko ni slova o civilizacijskim vrijednostima i našem nepopravljivom kaskanju za njima.”

Istovremeno, važno je istaći činjenicu da se diskursna strategija usmjeravanja odgovornosti nalazi isključivo u kolumnama ($X^2(1)=41,16$, $p<0.001$), što znači da su novinari/ke pravili selekciju autora/ki kolumni u cilju njihovog pozivanja na odgovornost političkih aktera. Kolumne jesu neizostavan dio medijskog materijala koji u velikoj mjeri može doprinijeti detaljnijem razumijevanju relevantnih društvenih pojava. Međutim, s obzirom na generalne nalaze analize u kojima smo konstatovali da političari/ke i dalje dominiraju kao subjekti, a mediji nedovoljno podsjećaju na njihovu odgovornost u kontekstu selektivnog abortusa, neophodno je da u ostatku analitičkih medijskih žanrova vidimo slične primjere.

7.3.3. Diskursna strategija *osude* i diskursna strategija *naturalizacije*

Diskursne strategije osude i naturalizacije se preklapaju u patrijarhalnoj percepciji o selektivnom abortusu. Uprkos tome što ove strategije nijesu brojčano najdominantnije u diskursu, njihovo postojanje upućuje na reprodukovanje patrijarhalnih uvjerenja, odnosno na medijatorsku poziciju medija kojom *ojačavaju* postojeće patrijarhalne obrasce:

Portal Analitika, 5. 11.2017:

„Žena istovremeno narušava svoje zdravlje jer se podvrgla prekidu trudnoće rizičnom po nju i dijete, uz to čini i krivično djelo jer doprinosi populacijskoj neravnoteži.“

PODGORICA - Kada se zna koliko parova danas ima problema sa oplodnjom i koliko žarko želi dijete, zvuči nevjerovatno da, s druge strane, roditelji koji dobiju taj blagoslov u vidu normalne i zdrave trudnoće, na osnovu pola bebe odlučuju da li da nastave trudnoću ili ne.

Fotografija 19. Primjer diskursne strategije osude – Pobjeda 16.6.2014. godine

U predstavljenim primjerima vidimo usmjeravanje krivice ka ženama i ka roditeljima. Iz ugla medija, ova novinarska pozicija može izgledati kao ispravan stav kojim se kritikuje postojanje polne selekcije, ali osuda predstavlja jednu formu pasivne reakcije u čijoj je pozadini nerazumijevanje kompleksnosti polne selekcije. U ovom doktorskom radu smo dokazali da se preferencije ka polnoj selekciji značajno oblikuju patrijarhalnim uvjerenjima, stoga je u potpunosti neadekvatno krivicu za selektivni abortus usmjeravati ka roditeljima i izolovano ka ženama. Napomenuli smo da odluka o selektivnom abortusu nikada *nije* slobodna, već derivat patrijarhata koji je nekompatibilan sa bilo kojom vrstom slobodnog i autentičnog odlučivanja. Umjesto osude, neophodno je pozivati institucije na odgovornost jer je njihov zadatak da adekvatno reaguju na decenije zabrinjavajuće statistike i međunarodnih upozorenja, te da polnu selekciju preveniraju.

Loš primjer novinarskog pristupa predstavlja i diskursna strategija naturalizacije u kojoj se posljedice polne selekcije dominantno tumače kroz nestanak partnerki i reproduktivnih žena:

CDM 11.12.2013:

„Stručnjaci upozoravaju da u zemljama sa nesrazmjerno većim brojem muškaraca nego žena muškarci imaju problem da nađu partnerke i ožene se dok nasilje nad ženama raste.“

Roditelji žele dječake, fali žena za rađanje

Fotografija 20. Primjer diskursne strategije naturalizacije – Pobjeda 17.9.2014. godine

Pomenuti primjeri reprezentativno odražavaju aktivno redukovanje žene na reproduksijsku funkciju. Primjetno je da se u pozadini ovakvih novinarskih tekstova prije nalazi nedovoljna edukacija o rodnoj problematici, nego li jasna namjera da se identitet žene naturalizuje. Dakle, da bi novinari/ke na profesionalan i etičan način mogli izvještavati o polnoj selekciji, preduslov je da budu edukovani u domenu rodnih pitanja. Usljed niza sistemskih problema sa kojima se suočavaju medijske strukture u

Crnoj Gori, obuke o rodnoj ravnopravnosti ostaju na margini. Istovremeno, ovakvi primjeri su ono što može da aktivira predefinisana patrijarhalna uvjerenja kod publike i da ih ojača, time aktivno doprinoseći produbljivanju subordinacije jedne vrste rodnih uloga u odnosu na druge. Mediji jesu jedan od glavnih kanala za „razumijevanje” (Mitchell i McKinnon 2019, 178) rodnih uloga i njihova percepcija roda nikada nije „nevina” (Richardson i Wearing 2014, 6), u kontekstu posljedica koje može imati po auditorijum. Činjenica da se kod abortusa ženskih fetusa intuitivno nedostatak „žena za rađanje” pojavljuje kao prva logična posljedica ove diskriminatorske prakse, pokazuje zabrinjavajući domet patrijarhata.

7.3.4. Diskursna strategija *pro et contra*, diskursna strategija *sarkazma* i diskursna strategija *personalizacije*

Diskursna strategija *pro et contra* predstavlja, kako i sam naziv sugerise, spoj suprotstavljenih informacija, što je vidljivo u sljedećem primjeru:

Žene ravnopravne sa muškarcima, još uvijek prisutan patrijarhat

Fotografija 21. Primjer diskursne strategije *pro et contra* – Portal Analitika 26.8.2019. godine

Strategija *za i protiv* zapravo je odraz nedovoljne analitičke angažovanosti novinara/ki, koja rezultira spajanjem nespojivih stavova. U ovoj strategiji informacije kombinuju “dvije struje preko čijih se stavova prelama stav o tradicionalnoj ili modernoj, nezavisnoj ulozi žena” (Višnjić 2016, 130).

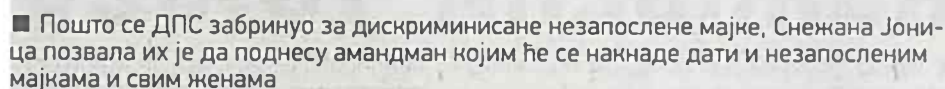
Pomenuti primjer naslova se nalazi u tekstu o radionici Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori na kojoj su govorili brojni eksperti i ekspertkinje, uglavnom saopštavajući negativne stavove o rodnoj ravnopravnosti. U istom tekstu je citirana stalna predstavica UNDP-a u Crnoj Gori, Daniela Gasparikova, koja je izjavila da „Iako se Crna Gora danas suočava sa izazovima, nije specifična kada se radi o rodnoj neravnopravnosti“. To svakako podrazumijeva da Crna Gora nije izolovani slučaj kada je riječ o patrijarhalnim tendencijama ili o praksi selektivnog abortusa, kako smo i pokazali predstavljanjem komparativnih podataka, ali je naslov takvog teksta obmanjujući, budući da ne odražava suštinu predstavljenih informacija i sadrži kontradiktornost.

Dobar primjer upotrebe “suprotstavljenih” stavova nalazi se u diskursnoj strategiji sarkazma, onda kada je korišćen u kolumnama:

Vijesti, 29.3.2015:

“Ali onda, jednog jutra, uzeo sam mitraljez, tek tako, došlo mi, okačio ga o rame i krenuo niz ulicu, da vidim hoće li neko imati petlje da me pita kojeg su mi pola djeca. Od tog trenutka niko me ne gleda u oči, niko ne gleda u kolica, djevojčice su mirno prohodale i tata sad može zadovoljno da kaže kako život teče srećno.”

Međutim, sarkazam zastupljen u jeziku novinara/ki, najčešće upućuje na politizaciju, odnosno na političku pristranost autora/ke, koja zalazi u domen komentara:

■ Пошто се ДПС забринуо за дискриминисане незапослене мајке, Снежана Јоница позвала их је да поднесу амандман којим ће се накнаде дати и незапосленим мајкама и свим женама

Fotografija 22. Primjer diskursne strategije sakrazma – Dan 2.4.2015. godine

Iz pomenutog citata je jasno vidljivo mišljenje novinara/ke, odnosno kognitivna dimenzija je nedvosmisleno iskomunicirana auditorijumu. Upotreba sarkazma u kolumnama je legitiman i valjan način komuniciranja određenih poruka publici, s obzirom na to da i politička satira predstavlja formu sadržaja koja ima potencijal da edukuje i zabavi, odnosno animira javnost (Lee i Kwak 2014). U medijskom jeziku, međutim, sarkazam nije poželjno upotrebljavati u svakodnevnom izvještavanju jer se time gubi na efektivnosti medijske poruke, a pokazuje se neuravnoteženost, čime se i krši jedan od osnovnih standarda novinarskog izvještavanja.

U medijskom istraživanju smo identifikovali i *diskursnu strategiju personalizacije*, koja podrazumijeva poistovjećivanje sa objektom medijske priče, takođe u potpunosti zastupljeno u kolumnama:

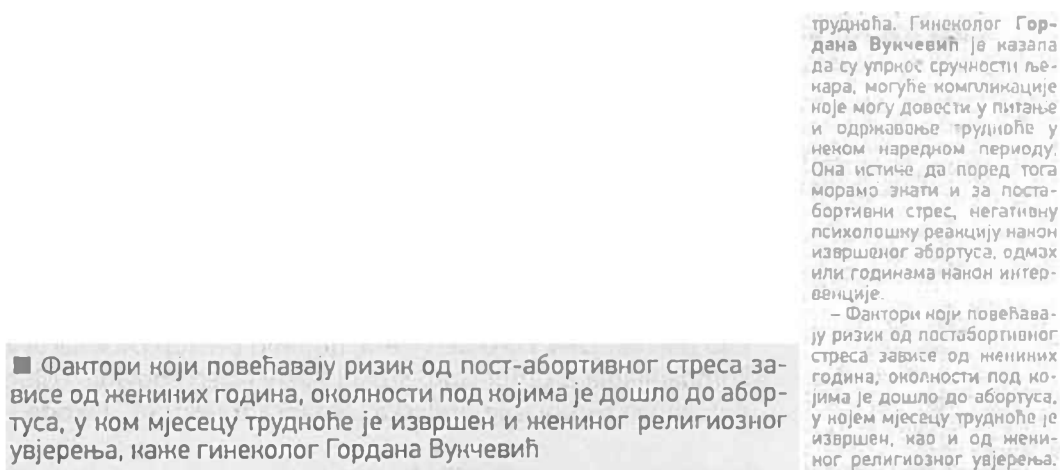
Vijesti, 29.12.2017:

“Ja sam rođena jedne decembarske noći, ne kao neželjena, već kao prvo dijete mojih roditelja.”

Povezanost ove diskursne strategije i kolumne kao žanra, očekivana je s obzirom na to da analitički medijski žanrovi i principi novinarskog izvještavanja ne dozvoljavaju personalizaciju novinara/ke sa temom. Kao i u slučaju sarkazma, poruka neće biti dobro iskomunicirana ukoliko se u središtu članka o polnoj selekciji, pojavi lično iskustvo osobe koja taj članak kreira. Određena vrsta distance prema predmetu pisanja mora biti priustna, a postoji i niz drugih načina koji su novinarima/kama na raspolaganju za obrađivanje selektivnog abortusa. U interpretaciji strategije direktne podrške, govorili smo upravo o razlici u upotrebi mentalnih modela na jedan analitičan i medijski iniciran način, te o (zlo)upotrebi mentalnih modela, odnosno o davanju ličnog mišljenja pod zaštitom autoriteta statistike, iako personalni sud o temi nije od pomoći auditorijumu da njenu kompleksnost percipira.

7.3.5. Dalji negativni primjeri medijske prakse

Osim analize diskursnih strategija koje u velikoj mjeri upućuju na nivo rodne osviješćenosti u medijima u Crnoj Gori i njihovog interesovanja da dubinski istražuju temu selektivnog abortusa, zabilježili smo nekoliko dodatnih primjera novinarske prakse koji ukazuju na niske standarde izvještavanja i nepoštovanje etičkih principa. Prije svega, u analizi su uočene upotrebe identičnih citata u različitim vremenskim periodima:

Fotografija 23. Primjer citata – Dan 29.3.2013.

Fotografija 24. Primjer citata – Dan 4.5.2014.

Možemo vidjeti da je u pitanju vremenski razmak od nepunih godinu dana, te da je iskorišćen doslovno isti citat 4. maja 2014. godine, bez upozorenja čitaocima/teljkama da je riječ o izjavi koja nije data u tom trenutku. Osim što ukazuje na zloupotrebu citata osobe koja je sagovornica, ovaj primjer demonstrira da medij svoje čitaoce/teljke dovodi u zabludu da je riječ o novoj informaciji. Upotreba identičnih citata u različitom vremenskom periodu, bez jasne naznake da je o tome riječ, predstavlja jasno kršenje novinarskog standarda poštenja, te Kodeksa novinara/ki Crne Gore koji eksplicitno navodi da: “kredibilitet novinara/novinarki i novinarske profesije počiva na profesionalnom poštenju, integritetu i znanju”.

Drugi reprezentativni primjer neadekvatne upotrebe citata takođe je zabilježen u štampanim medijima:

PODGORICA - Kada se zna koliko parova danas ima problema sa oplodnjom i koliko žarko želi dijete, zvuči nevjerovatno da, s druge strane, roditelji koji dobiju taj blagoslov u vidu normalne i zdrave trudnoće, na osnovu pola bebe odlučuju da li da nastave trudnoću ili ne.

PODGORICA - Kada se zna koliko parova danas ima problema sa oplodnjom i koliko žarko želi dijete, zvuči nevjerovatno da, s druge strane, roditelji koji dobiju taj blagoslov u vidu normalne i zdrave trudnoće, na osnovu pola bebe odlučuju da li da nastave trudnoću ili ne.

Fotografija 25. Primjer citata – Pobjeda 16.6.2014. (*lijevo*) i 1.3.2015. (*desno*)

U ovoj fotografiji vidimo dva ista uvoda novinarskog članka upotrijebljena takođe u razmaku od nepunih godinu dana, pri čemu se autorke oba članka razlikuju. Osim plagiranja uvodnog dijela članka, sadržina pomenutih segmenata medijske informacije je problematična, budući da smo je istakli u *diskursnoj strategiji osude*. Kao i u slučaju dnevnog lista Dan, predstavljeni primjeri su indikator neetičnosti u izvještavanju, neadekvatnog poštovanja profesionalnih standarda i zabrinjavajućeg stepena izostanka medijske inicijative.

Druga vrsta negativne prakse koju smo takođe konstatovali u analizi, odnosi se na nedosljednu upotrebu rodno senzitivnog jezika:

Dan, 26.4.2018:

“Direktor NVO Centar za ženska prava Maja Raičević“

Dan, 14.2.2018:

„Direktor Centra za genetiku i imunologiju Olivera Miljanovic“

Vijesti, 28.12.2018:

“Doktorandi istražuju jezik, patrijarhalne norme, opasnosti od invazivnih vrsta”

Rodno senzitivni jezik ne predstavlja jedino sredstvo za borbu protiv rodne neravnopravnosti, ali je jedno od neophodnih, budući da se upravo u diskursu *rekonstruišu* rodne uloge. Način na koji nazivamo nekoga ili nešto odražava (ne)vidljivost, (ne)prepoznatljivost i (dis)balans u raspodjeli društvene moći. Osim toga, upotreba rodno-senzitivnog jezika zakonska je obaveza koju nameće član 13a Zakona o rodnoj ravnopravnosti, eksplicitno spominjući medije: “*organi, mediji, privredna društva, druga pravna lica i preduzetnici/ce dužni su da u svom radu koriste rodno osjetljivi jezik (...)*”.

Treća grupa nedostataka u vezi je sa naslovima medijskih informacija. U korpusu su, u kontekstu negativne medijske prakse, uglavnom primijećeni primjeri senzacionalističkih naslova, onih koji sadrže nacionalne odrednice koje nijesu neophodne za izražavanje poente naslova, kao i naslovi koji

samo djelimično odražavaju suštinu teksta. Na sljedećim fotografijama vidimo senzacionalističke naslove i one koji sadrže nacionalnu odrednicu:

Fotografija 26. Primjer senzacionalističkog naslova – Dan 21.11.2017.

Crnogorci i dalje pitaju za pol djeteta, ali sve rjeđe

© 04/01/2018 07:43 Izvor: Dnevne novine

Fotografija 28. Primjer naslova sa nacionalnom odrednicom – CDM 4.1.2018. (originalno autorstvo – Dnevne novine)

Crnogorci tuku žene

Fotografija 27. Primjer senzacionalističkog naslova sa nacionalnom odrednicom - Dnevne novine 6.9.2014.

Nekoliko puta smo naglasili da je svrha analitičnog i angažovanog novinarstva da razotkriva uzroke pojedinih pojava, poziva na odgovornost relevantne aktere i doprinosi razumijevanju konteksta koji je u pozadini negativnih društvenih praksi. Predstavljeni primjeri prozivode sasvim suprotan efekat – pribjegavaju senzacionalizmu koji kreira jednu vrstu panike, a i istovremeno stvaraju generalizacije i stereotipizacije. Nacionalne odrednice u naslovima treba izbjegavati jer nerijetko mogu dobiti diskriminatorски ton, bez mogućnosti da efektno iskomuniciraju poruku teksta. Ovi primjeri ukazuju na jasno kršenje Načela 4 Kodeksa novinara/novinarki Crne Gore koje govori da:

“Rasu, vjeru, nacionalnost, seksualnu orijentaciju, rodno opredjeljenje, porodični status, fizičko i mentalno stanje ili bolest, kao i političku pripadnost, novinar/novinarka će pomenuti samo ako je to neophodno za potpunu informaciju u interesu javnosti.”

Nadalje, jednako važni su i naslovi koji samo djelimično odražavaju suštinu teksta:

Годишње хиљаду селективних абортуса

Fotografija 29. Primjer naslova koji djelimično odražava suštinu teksta - Dan 27.9.2018.

NASILJE NAD ŽENAMA DRŽAVU GODIŠNJE KOŠTA 9,3 MILIONA EURA

Fotografija 30. Primjer naslova koji djelimično odražava suštinu teksta - Dnevne novine 24.2.2018.

U slučaju prvog naslova, riječ o tekstu koji sadrži izjave predsjednika određene nevladine organizacije u Crnoj Gori, koji se povodom Svjetskog dana kontracepcije, osvrnuo i na problem selektivnog abortusa u Crnoj Gori. Pritom je naglašeno da se u Crnoj Gori godišnje “uradi abortus kod oko 1400 žena”, a da je Institut za istraživanje populacije u Sjedinjenim Američkim Državama upozorio na činjenicu da se u Crnoj Gori na godišnjem nivou izvrši 50 selektivnih abortusa. Ni na jednom mjestu u tekstu nije spomenuta informacija da se tokom jedne godine obavi “hiljadu selektivnih abortusa”, što ukazuje na to da novinar/ka nije pristupio sa dužnom novinarskom pažnjom informacijama koje su iznesene u tekstu i da je prezentovao naslov koji sadrži netačan podatak.

Drugi primjer se odnosi na izvještaj sa sjednice skupštinskih odbora koji se bave pitanjima rodne ravnopravnosti, zdravlja, pravosuđa, socijalne politike i političkog sistema, čija je tema bila porodično nasilje. U obimnom izvještaju su prenešene informacije koje ukazuju na opseg porodičnog nasilja, neadekvatan odgovor institucija, prisustvo nasilnika u policiji i, između ostalog, na novac koji država ulaže u zaštitu žrtava nasilja. Informacije o novcu su u izvještaju od 1156 riječi zauzele jednu rečenicu, odnosno 19 riječi. Dakle, taj podatak je apsolutno sporedan u odnosu na druge poruke koje su poslate na sjednici, poput nedovoljnog nivoa zaštite, neusaglašenosti pravnih propisa, nedovoljne podrške skloništima žrtava nasilja i slično. Ova vrsta selekcije informacija je sugestivna i govori auditorijumu da je nasilje u porodici “skupa” praksa u koju država kontinuirano ulaže. Stvarni kontekst u Crnoj Gori, međutim, svjedoči sasvim suprotno – izostanak koordinisanog i preventivnog institucionalnog odgovora doveo je do tri slučaja femicida u četiri mjeseca, kako smo

i naglasili u poglavlju koje tretira rodni kontekst¹⁴⁷. Sugestivna selekcija informacija se na ovom konkretnom primjeru može protumačiti i kao uticaj uređivačke politike, kojoj je u cilju da promoviše učinke vlasti u raznim društvenim područjima. Time se, međutim, značajno ugrožava kvalitet novinarstva i dovodi do “homogenizacije vijesti i kolapsa sredstava kojima novinari/ke i redakcije stvaraju kulturološki kapital” (Phillips 2010, 378).

7.4. Diskurzivna interakcija - strategije u komentarima

Rezultati analize komentara ukazuju na postojanje veze između medija i socio-kognitivnih dimenzija njihove publike. Prije svega, više od polovine (51,57%) komentara sadržalo je eksplicitnu reakciju prema novinaru/ki/mediju i subjektu priče. Kao što smo i naglasili u opisivanju vrste stavova u komentarima, publika je obično izazivala subjekte vijesti (78,70%) ili novinara/ku/medija koji je objavio informaciju (21,29%):

CDM

gmt

“CDM pazite što pišete! Nastavlja se praksa selektivnih abortusa, a ne “neselektivnih”, ao.”
24/4/2018

Vijesti

GODFATHER

“Kako ova predivna i prelijepa stvorenja mogu da budu nekom nebitna i nepoželjna. Sramota da izbacate ovakav tekst!
24/4/2018

Dominantna diskursna strategija koju je koristio auditorijum je osuda selektivnog abortusa, koja u 42,85% slučajeva sadrži direktno upućivanje na subjekta medijske informacije. U prosjeku, svaki peti osuđivački komentar (19,04%), u kojem je spomenut subjekat medijske priče, krivicu za selektivni abortus vidi u ženama:

CDM

Milena

“Sramno!!! Ne razumijem ni ove žene koje to rade.... Zlo”
28/9/2017

Vijesti

malilaki

“Žene koje na to pristaju nisu majke nego krpe,s kojima porodica briše pod.”
28/9/2017

¹⁴⁷ Vidi Poglavlje IV.

Nepuna trećina (29,16%) komentara u medijskoj strategiji direktne podrške, sadržala je osudu kao glavnu reakciju. Kada taj nalaz prevedemo na socio-kognitivnu analizu, medijske objave u direktnoj podršci, sa ličnim svjedočenjima žena koje su imale iskustva sa selektivnim abortusom, aktivirale su negativan socio-kognitivni odgovor publike. Na primjer, članak koji je objavljen u portalu CDM naslovljen “*Gdje su nestale crnogorske djevojčice*”¹⁴⁸” sadržao je anonimne izjave žena u Crnoj Gori koje su govorile o uznemiravajućoj patrijarhalnoj pozadini selektivnog abortusa:

““Da je bila djevojčica, ne znam šta bih uradila. Srećom, bio je sin. Željela sam sina da bih udovoljila mužu... Znam žene koje su radile više abortusa, nakon što su uradile biopsiju horionskih čupica i otkrile da nose djevojčicu“, kaže ona.”¹⁴⁹

Reakcija publike na ovu vrstu informacije bila je dvojaka. Čitaoci/teljke su ili okarakterisali selektivni abortus kao nešto “primitivno, tužno, divlje, diskriminatorno” ili označili žene kao “krpe, krivce, bez griže savjesti”. Njihovo osuđivanje žena koje su govorile o ličnom iskustvu sa selektivnim abortusom je bilo vrlo direktno: “*Pa ti mu opet udovolji. Imaš li svoj stav o svijetu? grižu savjesti ej to je biće eeeeej?*”; “*Niko ne može majku da ubijedi to da uradi. Ako to uradi onda je saučesnik.*”

Inicijalni impuls za osudom selektivnog abortusa je logičan, ali kao što smo i u analizi medijskog diskursa naglasili, vrlo limitiran u svojoj sposobnosti da osvijetli složenu prirodu problema. Usmjeravanje krivice, u kombinaciji sa osudom, predstavlja vrlo pasivnu formu reakcije koja ojačava stigmatizaciju već stigmatizovanih žena koje su se podvrgle selektivnom abortusu. Štaviše, kroz navedene primjere, možemo vidjeti kako mediji motivišu auditorijum da iskomunicira sopstvene mentalne modele, budući da je uključivanje ličnih iskustava žena izazvalo negativnu kognitivnu reakciju. To zapravo pokazuje da sporadična medijska inicijativa i analitički pristup nijesu dovoljni da senzibiliju medijsku publiku i uvećaju njihov kapacitet za *razumijevanjem* umjesto za *osudom*.

Ograničena rodna osviješćenost auditorijuma vidljiva je u drugoj najprisutnijoj diskursnoj strategiji – naturalizacija ženskog identiteta. U ovom kontekstu, 12,01% komentara povezalo je posljedice selektivnog abortusa sa nestankom žena koje će rađati i “podizati naše sinove”:

¹⁴⁸ <https://www.cdm.me/drustvo/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojice/>, pristupljeno: 20.1.2022. godine. Ovaj članak je autorstvo novinarkе RTCG-a Svetlane Slavujević, koji su drugi mediji preuzeli: <https://balkaninsight.com/2017/09/28/gdje-su-nestale-crnogorske-djevo%C4%8Dice-09-27-2017/?lang=sr>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

¹⁴⁹ <https://www.cdm.me/drustvo/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojice/>, pristupljeno: 20.1.2022. godine.

Vijesti

Sikimiki

ko će im radjati musku djecu ako ne zene

20/11/2017

CDM

Žix

Zapitaju li se ti isti ljudi koga će im sinovi ženiti za 20-30 godina ako tako nastavi da se smanjuje broj ženske djece? Ali bitno je da se rodi muško, zar ne?

24/4/2018

Polovina komentara u strategiji naturalizacije, nalazila se u medijskim tekstovima koji su napisani diskursnom strategijom zaklanjanja iza autoriteta statistike, gdje su mediji predstavljali podatke o selektivnom abortusu, bez analitičkog pristupa ili konteksta. Ovi komentari su obično inspirisani tekstovima o tome da “*Crnoj Gori nedostaje 3.000 žena u reproduktivnom periodu*” (CDM, 16.9.2014), o “*tradiciji muškog djeteta*” (Vijesti, 20.11.2017) ili o “*problemima u crnogorskom društvu*” (CDM, 30.9.2018) uzrokovanim nestankom žena. Medijske objave su obično opisivale demografske posljedice trenutnog polnog disbalansa na rođenju koji postoji u Crnoj Gori. Auditorijum je odgovorio strategijom naturalizacije, koja redukuje ženu na reproduktivnu funkciju kao na prvu i dominantnu svrhu njenog života. Pozadina ove strategije je patrijarhalna jer portretiše žene isključivo kroz privatnu sferu, gdje one postoje dominantno kao “majke i supruge” (Višnjić 2016, 126). Čak i kada su iskazivali anksioznost zbog reproduktivne budućnosti u Crnoj Gori, čitaoci/teljke su bili usmjereni na očuvanje muških rodni uloga – bili su zabrinuti zbog nedostatka supruge koje sinovi treba da ožene. Žene kao ćerke i nadasve kao ljudska bića, nijesu bile u fokusu u ovoj strategiji.

Nadalje, u strategiji naturalizacije, koja vrijednost žene vezuje za njeno tijelo, žene su predstavljene kroz fizičku dimenziju i emotivnu stranu njenog karaktera. 25% kolumni koje su napisale žene, sadržale su direktan komentar u vezi sa njihovim izgledom, dok u kolumnama koje su napisali muškarci, nije bilo komentara koji su se odnosili na njihovu spoljašnjost:

CDM

semi

“Skinu kapu u skupstinu za pocetak, uopste nisi moderna tako, to je odraz nekulture, pa poslje sva ostala prica”

8/3/2018

CDM

savest

“Shvatam zene sa imidzom iliti nekim licnim pecatom ali nositi sesire svugdje i to neke koje budu oci mi je pretjerano.Sa takvim sesirima skrecete paznju na lik a ne na djelo.Nisam uzegao nego ne volim pretjeranost.Mi u nekim krugovima da nazovem tako nase druzenje pitamo se: sta se krije ispod brkova?,ispod sesira i ocalija???”

8/3/2018

Preostale strategije politizacije i marginalizacije/skepticizma su bile podjednako zastupljene u komentarima publike. Politizovani diskurs tretira selektivni abortus kao ishod politika i djelovanja bivše vlasti, religijskih autoriteta, Evropske unije, Savjeta Evrope i slično:

**Vijesti
zizi25**

sve se radi o umanjivanju populacije u Crnoj Gori! A i kakvi smo , neka ga! Zar je teško shvatiti , da je glavna razlog pada nataliteta , ekonomska krizaizazvana lopovlukom ljudi na vlasti! To se drugačije zove demografsko genocid! GRADJANI, ČUTITE JER NEMATE SVIJEST O TOME ŠTO SE DEŠAVA!!
28/9/2017

**Vijesti
dangerous**

Ravnopravnost izmedju polova-mac sa dvije ostrice. Bitno je da ovaj Centar puni dzepove, tj. pojedinci.
25/4/2018

51,61% politizovanih komentara je predstavljalo reakciju na kolumne koje se odnose na neke od prethodno pomenutih aktera:

Tabela 30. Kolumne sa najvećim brojem politizovanih komentara

Naslov	Mediji	%*	Objekti**
LAJOVIĆ: Mizoginist	Portal Analitika	22.58	Crnogorska pravoslavna crkva
Sinovi smo tvog stijenja	Vijesti	19.35	Savjet Evrope
MARAS: Pristupni prigovor	Portal Analitika	6.45	Evropska unija
Neželjena kolumna	Portal Analitika	6.45	Demokratska partija socijalista

**Procenat politizovanih komentara*

***Objekti koje su autori dominantno spominjali*

Ostatak politizovanih komentara je uglavnom bio odgovor na kampanju Neželjena, gdje je publika percipirala aktivnost nevladinih organizacija kao isključivo motivisanu dobijanjem EU grantova i “punjenjem svojih džepova”.

U konačnom, posljednja najzastupljenija strategija među komentarima odnosila se na marginalizaciju/skepticizam. Od 10,95% komentara koji su u ovoj kategoriji, 29,03% se odnosi na tretiranje selektivnog abortusa kao nevažne teme, dok 70,96% komentara dovodi u sumnju postojanje ove prakse:

CDM

Milka

Ja ne vjerujem u ovu statistiku, ok namjerni abortusi, ali namjerni jer su djevojčice?

24/4/2018

Portal Analitika

Popocatepetl

"Samo u 2009. godini, rodilo se 113 dječaka, u odnosu na 100 djevojčica, što predstavlja siguran pokazatelj prenatalnog odabira pola, čija su posljedica selektivni prekidi trudnoće i sve manji broj novorođene ženske djece." Salite li se ljudi? Prosjek je isti u zadnjih 50 godina, iako je testiranje na pol moguće zadnjih desetak. Prirodni prosjek je 105:100, a kod nas je malo veći zato što određeni broj porodica "tjera do muskog". Nikakvih statističkih dokaza da postoji prenatalni odbir pola u iole značajnijem broju slučajeva nema.

21/11/2017

CDM

Neko

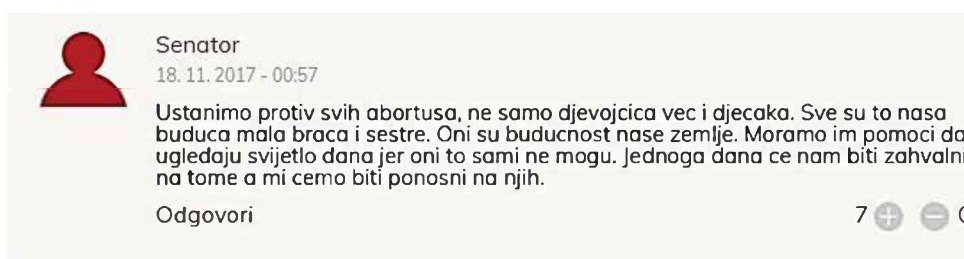
Previše se daje značaj ovoj temi... ne znam ikoga ili da sam čuo da je to neko uradio...

4/1/2018

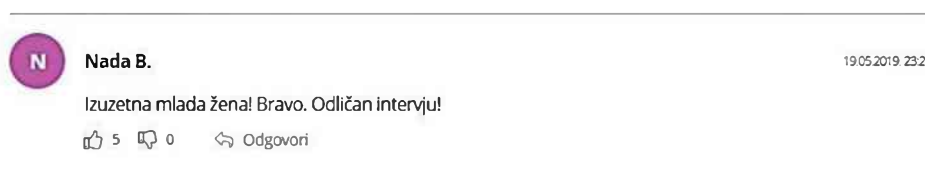
Svaki treći komentar u medijskoj strategiji zaklanjanja iza autoriteta bio je okarakterisan marginalizacijom/skepticizmom. Članci koji su informisali publiku o rođenju "314 dječaka više od djevojčica" (CDM, 24.4.2018) ili o tekućim "trendovima u selektivnim abortusima" (CDM, 5.11.2017), nerijetko su motivisali čitaoce/teljke da marginalizuju važnost polne selekcije ili odbiju činjenicu da se selektivni abortus dešava. Kao što smo i naveli ranije, u medijskoj strategiji autoriteta, nikada nije preispitana pozadina polne selekcije. Štaviše, 52% objava u ovoj diskursnoj strategiji koristila je dva ili manje izvora. Umjesto predstavljanja raznovrsnog mišljenja i davanja medijskog prostora onima koji su nedovoljno prisutni, mediji su uglavnom značajan dio javnog diskursa ustupili etabliranim pojedincima/kama u društvu. Jednoličan pristup je doprinio skepticizmu publike. Kada su suočeni sa statističkom informacijom, čitaoci/teljke uglavnom nijesu bili u mogućnosti da povežu svoje predznanje i lično iskustvo sa postojanjem polne selekcije. Reakcija auditorijuma takođe može biti indikator dogmatične socijalne kognicije koja je otporna na prihvatanje/razmatranje bilo koje informacije koja odstupa od njihovih prethodno utvrđenih iskustava. Posljedično, dogmatična socijalna kognicija je dodatno ojačana pasivnim medijskim pristupom u pomenutoj strategiji.

7.4.1. Diskursna strategija *direktne podrške*, diskursna strategija *personalizacije* i diskursna strategija *sarkazma*

Diskursna strategija podrške u komentarima je sadržala slične elemente kao i istoimena strategija u medijima. Riječ je o afirmativnom, pozitivnom stavu prema temi medijske priče i/ili prema subjektu teksta:

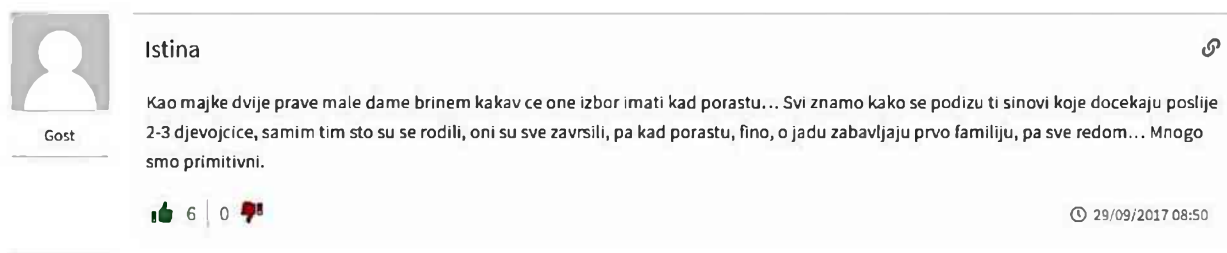

Fotografija 31. Primjer komentara u strategiji direktne podrške – Portal Analitika

Fotografija 32. Primjer komentara u strategiji direktne podrške – Vijesti

Strategijom direktne podrške auditorijum je uglavnom ohrabrivao aktivno djelovanje protiv selektivnog abortusa, izbjegavajući osudu kao reakciju koja nema potencijal da podstakne na proaktivnost ili na razumijevanje. Svaki treći komentar u ovoj diskursnoj strategiji je bio odgovor na tekstove direktne podrške u medijima, dok je 48% njih zastupljeno u sarkastičnim medijskim objavama, odnosno kolumnama koje su diskurs sarkazma koristile da iskomuniciraju poruku o nehumanoj prirodi selektivnog abortusa. Istovremeno, personalizovani komentari u kojima su čitatoci/teljke dijelili svoja lična iskustva sa patrijarhalnim uvjerenjima, takođe su u najvećoj mjeri prisutni u medijskom diskursu sarkazma:

Fotografija 33. Primjer komentara u strategiji personalizacije – CDM

kperovic 4 years ago

Ne vidim zasto bi se uzimalo zdravo za gotovo da su muskarci ti koji prenose porodicno prezime. Ja sam, na primjer, zadrzala svoje prezime. Suprug je zadrzao svoje. A cerkice imaju dvojno prezime, moje i njegovo. Mojim cerkama je to sasvim logicno, a dobro bi bilo da takvih slucajeva ima jos u nasem a i u drugim drustvima koja su jos uvijek prevashodno patrijarhalna.

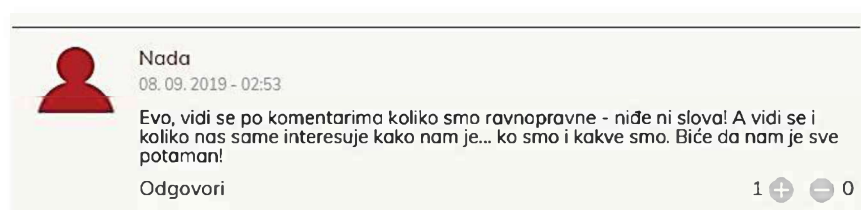
Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 34. Primjer komentara u strategiji personalizacije – Vijesti

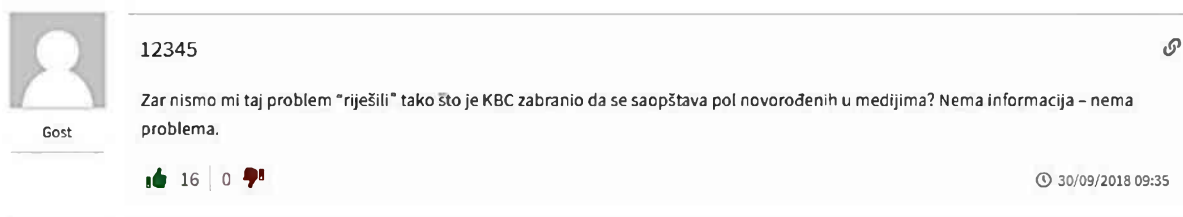
Povezanost između diskursnih strategija medija i publike osnovna je pretpostavka socio-kognitivnog pristupa, u kojem su mediji ti koji započinju kognitivni lanac i svojim pristupom mogu da aktiviraju raznu formu stavova i vrijednosnih odnosa prema predmetu izvještavanja (Van Dijk 2017), što je i pokazala ova doktorska disertacija. Činjenica da su sarkastične kolumne izazvale komentare direktne podrške i personalizacije govori o tome da ovakav model komunikacije sa publikom može doprinijeti njihovom potpunijem razumijevanju patrijarhalnih praksi.

Istovremeno, logičan je nalaz istraživanja da je svaki treći sarkastični komentar zastupljen upravo u medijskoj diskursnoj strategiji sarkazma:

Fotografija 35. Primjer komentara u strategiji sarkazma – Portal Analitika

Međutim, petina ovih komentara našla se u medijskim objavama koje karakteriše zaklanjanje iza autoriteta statistike. U ovoj strategiji je auditorijum podatke koji su saopšteni u tim tekstovima, uglavnom interpretirao ironično:

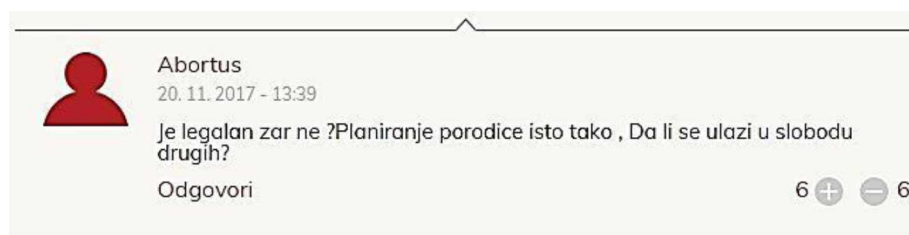

Fotografija 36. Primjer komentara u strategiji sarkazma – CDM

Činjenica da se strategije podrške, personalizacije i sarkazma ipak najdominantnije nalaze kao odgovor na sarkazam u medijskom diskursu, govori o tome da je sarkastični pristup pogodan za otvoreniju reakciju publike. Uprkos tome što sarkastične objave uglavnom prvo pružaju kritičku i negativnu perspektivu, njih potom karakteriše nudenje jedne vrste alternative, odnosno idealizovane situacije, u kojoj čitalac/teljka nema dilemu o tome kakav pristup temi je ispravan ili neispravan (Lee i Kwak 2014, 311).

7.4.2. Diskursna strategija *zamjene teze* i diskursna strategija *diskriminacije*

Važne diskursne strategije koje smo konstatovali u analizi odnose se na *strategiju zamjene teze* i *strategiju diskriminacije*. U prvoj diskursnoj strategiji, čitaoci/teljke su svrhu kritike selektivnog abortusa *zamijenili* drugim argumentima:

Fotografija 37. Primjer komentara u strategiji zamjene teze – Portal Analitika

U ovom komentaru možemo vidjeti često imputiranu kritiku ograničenjima selektivnog abortusa, o kojoj smo govorili u poglavlju o polnoj selekciji¹⁵⁰. Naime, zabrana polne selekcije se ne smije zamijeniti sa ograničenjem reproduktivnih sloboda, niti nedozvoljavanje *selektivnog* abortusa implicira ukidanje prava na *sve* vrste prekida trudnoće. Suština je da odluka o selektivnom abortusu, kako smo i metodološki dokazali u ovoj doktorskoj disertaciji, nikada nije slobodna već produkt patrijarhalnih uvjerenja. Vrednovanje jedne rodne uloge više u odnosu na drugu, uvijek je podstaknuto predefinisanim šablonima kojih su pojedinci/ke manje ili više svjesni. U ovoj disertaciji smo vidjeli

¹⁵⁰ Vidi „Feministička kritika selektivnog abortusa“ u Poglavlju III – *Selektivni abortus – određenje pojma*.

da veliki dio građana/ki vjeruje da u Crnoj Gori postoje dvije vrste aršina za žene i za muškarce, ali istovremeno podrška tradicionalističkim ulogama u privatnom patrijarhatu ne jenjava.

Isto tako, u strategiji zamjene teze nalaze se komentari koji „zadržavanje“ ćerki interpretiraju kroz druge stereotipne obrasce, poput tih da su ćerke emotivnije, pažljivije i garant bolje budućnosti roditelja:

piano_5250379335 4 years ago

nek svi prvo, lepše budućnosti radi, prvo dobiju ćerku, a posle kako hoće :)

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 38. Primjer komentara u strategiji zamjene teze – Vijesti

Razmišljanje u ovoj vrsti obrazaca je benevolentno, ali vrijednost života žene poistovjećuje sa benefitima koje žensko dijete donosi porodici, a ne sa važnošću njenog života *per se*. Komentari ovog tipa u strategiji zamjene teze jesu jedna forma objektivizacije žene jer se valjanost njenog postojanja posmatra kroz njene pretpostavljene dužnosti u porodici i karakterne crte, čime se žena aktivno posmatra kao objekat, a ne subjekat jedne porodice.

Vrlo značajna diskursna strategija koju smo uočili u obraćanju auditorijuma je i diskriminacija, koja ima dominantno homofobni karakter:

Gost

Pih

Pa nek se uzimaju muskarci medjusobno onda kad im ne odgovaraju zene.. prokleta nacija

 41 | -3

 30/09/2018 07:52

Fotografija 39. Primjer komentara u strategiji diskriminacije - CDM

traper 2 years ago

Na kraju im se rodi sin i dovede kuci decka..... Nisu svjesni da je jedino bitno da je dijete živo zdravo !!!!

Respekt Odgovori

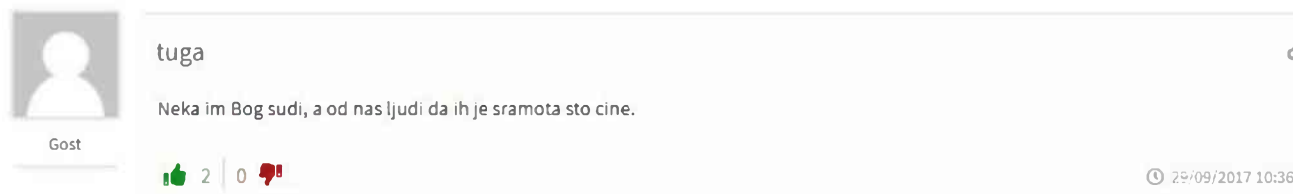
Podijeli Prijavi

Fotografija 40. Primjer komentara u strategiji diskriminacije - Vijesti

U prikazanim primjerima vidimo da je riječ o komentarima u kojima se otvoreno ne podržava polna selekcija, ali usljed homofobne interpretacije njenih posljedica. Dugoročna polna selekcija dovodi do demografskog disbalansa, ali je diskriminatorno tumačiti ishod selektivnog abortusa u Crnoj Gori kroz rast istopolnih zajednica. I na primjeru ove diskursne strategije možemo vidjeti da osuda ne predstavlja pozitivan indikator već pokazatelj dubine nerazumijevanja kompleksne prirode polne selekcije i slabog sistemskog odgovora da se i građani/ke edukuju o uzrocima selektivnog abortusa. Svaki drugi diskriminatorski komentar zastupljen je u medijskoj strategiji autoriteta, koju već karakteriše naturalizacija, kao i marginalizacija/skepticizam u reakcijama publike. Kao što smo i konstatovali ranije, zaklanjanjem iza autoriteta statistike, mediji ne pristupaju proaktivno i analitički temi selektivnog abortusa, već samo pružaju dostupne statističke informacije, bez pružanja konteksta. Funkcija informisanja jeste jedna od najvažnijih medijskih funkcija, ali bi trebalo da bude makar uravnotežena sa funkcijom edukacije u kontekstu teme polne selekcije. To je naročito važno imajući u vidu kognitivne reakcije publike na takav sadržaj, koje smo prikazali u ovom poglavlju.

7.4.3. Diskursna strategija zaklanjanja iza religijskih autoriteta i diskursna strategija *pro et contra*

Diskursnom strategijom zaklanjanja iza religijskih autoriteta, građani/ke su svoje negativno mišljenje o polnoj selekciji tumačili kroz religijske postulate:

Fotografija 41. Primjer komentara u strategiji zaklanjanja iza religijskih autoriteta - CDM

piano_2631795588 4 years ago

Moj Brano Bog je odavno rekao da je to varvarstvo, mnogo prije SE. Dijeca su najveće blago ljudskog roda i svako ko ima potomstvo taj je najbogatiji covijek

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 42. Primjer komentara u strategiji zaklanjanja iza religijskih autoriteta – Vijesti

Od ukupnog broja komentara u diskursu religije, više od dvije trećine nalaze se u strategiji autoriteta (33,33%) i sarkazma (41,66%). Uključivanje religije u poimanje selektivnog abortusa, uglavnom ima

karakter grijeha ili percipirane kazne. Treba imati u vidu da aspekt religije ne treba izostaviti iz promišljanja o edukaciji u domenu rodne ravnopravnosti, zato što smo u istraživanju i pokazali da dvije trećine ispitanika/ca koji vjeruju da žene ne treba da vode religijske obrede, istovremeno smatra da „*niko ne bi trebalo da dovodi u pitanje istinitost svetih knjiga*“. Patrijarhat i religijska uvjerenja pokazuju kompatibilnost (Obelkevich i Roper 2013; Attoh 2017), stoga su neophodne detaljne analize koje će pokazati u kojoj mjeri religija utiče na percepciju o selektivnom abortusu – da li ga dosljedno posmatra kao jednu od nedozvoljenih formi abortusa ili ga toleriše usljed patrijarhalnih pretpostavki.

U konačnom, diskursna strategija *pro et contra*, kao što smo i naglasili u analizi medija, kombinuje pozitivne i negativne stavove, odnosno suprotstavljena mišljenja o određenoj temi:

4raise 4 years ago

Prosto se teško izmjeriti koliko smo oboljeli kao narod. Iskreno ja sam prvo želio sina, ali ćerkicu ne bih ništa manje volio. Sve bih dao da se rodi. Mix je najljepši :)

Respekt Odgovori

Podijeli Prijavi

Fotografija 43. Primjer komentara u strategiji *pro et contra* – Vijesti

U ovom komentaru, koji je reprezentativan primjer *pro et contra* strategije, vidi se kritika, potom personalizovani stav koj potvrđuje patrijarhalne obrasce i na kraju idealizacija. *Pro et contra* diskurs objedinjava stavove koji se međusobno isključuju i pokazuju ambivalentan odnos prema predmetu medijskog izvještavanja. Kombinuju tradicionalistički pogled sa retorikom koja kreira privid ravnopravnosti. Diskursna strategija *pro et contra* je u najmanjem procentu zastupljena u analizi komentara (2,10%), što može biti objašnjeno anonimnošću onlajn diskurzivnog prostora u kojem je auditorijum slobodan da iskazuje svoje autentične stavove, koliko god oni bili rigidni, bez modifikacije zbog socijalne poželjnosti odgovora. Komentari ovog tipa su bili podjednako zastupljeni u medijskom diskursu podrške, osude i sarkazma. Uprkos tome što je *pro et contra* diskurs najmanje zastupljen, činjenica da se nalazi u medijskim strategijama koje nijesu faktografske, govori o tome da medijski jezik koji nije vrijednosno neutralan, stvara komunikativni interfejs između medija i publike u kojem se pokreće lanac kognitivnih odgovora.

7.5. Rječnik kognicije – mentalni modeli u diskursnim strategijama

Socio-kognitivni pristup podrazumijeva identifikovanje mentalnih modela (mišljenja, emocija i metafora) u diskursu (Van Dijk 2017), koji u velikoj mjeri obilježavaju diskursne strategije. U sljedećim primjerima predstavljamo mišljenja/emotivne riječi/metafore koje reprezentativno odražavaju bit svake od diskursnih strategija koju smo predstavili u kategoriji komentara. Važno je napomenuti da svega 9,13% komentara u uzorku nije sadržalo emotivne riječi i metafore. Emotivne riječi su dominantne strukture diskursa u 74,03% komentara, dok se 16,84% čitalaca/teljki izrazilo isključivo kroz metafore.

7.5.1. Primjeri emotivnih riječi

Osuda:

diskriminatorno, necivilizovano, neobražovani, sramotno, nenormalno, plemenski, nepovratno, nevaspitani

Naturalizacija:

slabije, emotivne, poželjnije, rađati djecu, pažiti, brak, motivišuće, ljepoto

Politizacija:

moćni, kriminal, kontolišu, križ, ucjenjuju, ćeraju, nared, zabraniti

Marginalizacija/skepticizam:

nebitno, netačno, nejasno, pogrešno, ne vjerujem, suprotno, laž, kleveta, slučajnost

Direktna podrška: *ustanimo, budućnost, pomoći, zahvalni, ponosni, izuzetna, odličan, samosvojnim, talentovanim, radost, posvetimo, vrijednosti, iskrena*

Personalizacija: *imam, moj, ja sam, ne mogu, naša, desilo mi se, pitao sam se, prokomentarisah, ja sam jedna, sebi, da mi je, nam*

Sarkazam: *savremena Crna Gora, veličine, tobožnje, država 21. vijeka, fascinira, komične, potaman*

Zamjena teze: *sazri, poželji, neukosti, legalan, planiranje, prisili, neselektivnih*

Diskriminacija: *muško, mušku ljubav, gejevi, pravih muškaraca, zeta, dečka, sin*

Religija: *bog, sveti, branič, svetinja, antihrišćanski, sudi, anti-božjom, rajska, grijeh, vjernike, crkvu, oklevetati*

Pro et contra: *teško, izmjeriti, najljepše, želio, ne bih, tradicija, novo vrijeme, jače, pati*

7.5.2. Primjeri metafora

Osuda: *pod hitno treba pobjeći iz ove džungle..., seksualne robinje, zvijer, propali smo do samog dna*

Naturalizacija: *nosilac ljudske vrste, donose na svijet ljudska bića, rada "sokolove"*

Politizacija: *lopovi, majmuni s grana, pune džepove, mač s dvije oštrice*

Marginalizacija/skepticizam: *golem ovaj članak ... umorih se dok sam pročitao, priča je naduvana, od muve pravite medveda*

Direktna podrška: *ugledaju svijetlo dana, anđeli, stvorenja*

Personalizacija: *nikad iz pećine izaći*

Sarkazam: *živjeće kao kraljica*

Zamjena teze: *udara u temelje slobode pojedinca da odlučuje*

Diskriminacija: *poslije će vam davo biti kriv...*

Religija: *ne izigravajte Boga*

Pro et contra: *taj ko digne ruku...*

Zaključak

Crna Gora je u domenu rodne ravnopravnosti u kontinuiranom raskoraku između formalno-pravnih i suštinskih promjena. Izostanak sistemskog pristupa rodnoj problematici rezultirao je opstankom drastičnih posljedica patrijarhata. Patrijarhalna uvjerenja karakteriše rigidnost, ali je ova doktorska disertacija pokazala da patrijarhat može biti fleksibilan i fluidan, u cilju sopstvenog ojačanja. Na taj način, selektivni abortus postaje jedina dozvoljena forma abortusa, koji je u patrijarhalnim percepcijama inače nepoželjan. Istovremeno, žena je instrument, čak i kada se govori o nesporno diskriminatorskom karakteru selektivnog abortusa. Dominacija privatnog patrijarhata u uzorku i prisustvo jezika naturalizacije u medijskom sadržaju, pokazala je da se identitet žene u Crnoj Gori aktivno redukuje na reproduktivnu funkciju. Medijski odraz privatnog patrijarhata učvršćuje percepcije o ženskom identitetu i vodi ka internalizaciji patrijarhalnih uvjerenja. Percipiranje krajnjih dometa sopstvene ličnosti kroz majčinstvo posljedica je kompromisa i pregovaranja sa patrijarhatom. Izolacionistički karakter privatnog patrijarhata ženu u toj mjeri odvaja od sebstva da njen identitet, vrijednost i potpunost postaju nevažni van sfere privatnosti.

Harmonizacija sa međunarodnom regulativom stvorila je privid „ublažavanja“ javnog patrijarhata, gdje izražavanje saglasnosti sa tim da „muškarac treba da bude na čelu kompanije“ ili „dominantno da vodi državne poslove“, nije društveno poželjno, ali žena i dalje ostaje zarobljena u percepcijama o privatnom patrijarhatu, gdje se „najbolje ostvaruje kao ličnost“. Preduslov za adekvatan sistemski odgovor na primjere rodne neravnopravnosti je potpunije znanje o faktorima koji njima doprinose. Ova disertacija je pružila jedan od odgovora na pitanje zbog čega postoji nesklad između usaglašavanja regulacije sa evropskim standardima i stvarnim stanjem u domenu rodne ravnopravnosti. Zanemarivanje značaja privatne sfere u sistemskom odgovoru na patrijarhat, osim što dovodi do izolacije žena, pomaže latentnom opstajanju devijantnih formi privatnog patrijarhata. Neophodno je redefinisane javnih politika u Crnoj Gori, naročito usmjerenih na edukativni i na medijski sistem, koje će stvoriti pravedniji rodni kontekst. Medijski diskurs, u međuvremenu, ostaje svojevrsna prognoza rodnog ambijenta u Crnoj Gori i jasna slika očekivanja, normi i kognitivnih predstava o rodnim ulogama.

U ovoj doktorskoj disertaciji predstavili smo prvu multidisciplinarnu analizu patrijarhata kroz fenomen selektivnog abortusa u Crnoj Gori. U fokusu ovog dokorskog istraživanja bilo je utvrđivanje dominirajućih dimenzija patrijarhalnih uvjerenja u Crnoj Gori, dok smo longitudinalnim socio-kognitivnim istraživanjem medija, odnosno prvom analizom medijskog predstavljanja

selektivnog abortusa, prikazali medijatorsku ulogu medija u supresiji, odnosno u razvoju patrijarhata. U doktorskom radu smo se rukovodili istraživačkim pitanjima i hipotezama koje su u cjelini ili djelimično potvrđene.

H1: *Dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi (urođena inferiornost žene i rodne uloge u privatnom životu) dominiraju nad dimenzijama patrijarhata u javnoj sferi (institucionalna moć muške populacije).*

Prva hipoteza je u potpunosti potvrđena, budući da u analiziranom uzorku anketnog istraživanja reprezentativnom za Crnu Goru, podrška privatnoj subordinaciji žena dominira nad odobravanjem javnog patrijarhata. Istraživanje je pokazalo da svaki drugi građanin/ka snažno podržava uvjerenja o privatnom patrijarhatu (51,48%), dok je u prosjeku svaki peti saglasan/a sa javnim patrijarhatom (23,01%). Kada je riječ o specifičnim kategorijama, u doktorskom radu smo utvrdili da najmanji dio građana/ki vjeruje da su žene inherentno inferiornije od muškaraca (11,8%), što dodatno potvrđuje našu teorijsku pretpostavku o tome da su rodne uloge simbolički i društveno konstruisane, te da kao takve ne mogu biti isključivo biološki determinisane i fiksne, odnosno nepromjenljive.

U disertaciji smo dokazali i da se u domenu privatnog patrijarhata žena aktivno redukuje na reproduksijsku funkciju, budući da 49,05% ispitanika tvrdi da se žena kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke, a više od dvije trećine uzorka smatra da „žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija“. Podrška naturalizaciji ženskog identiteta ima svoje demografske karakteristike. Istraživanjem smo ustanovili da stav o rađanju, kao o maksimalnom dometu ženine ličnosti, uglavnom podržavaju muškarci i stariji ispitanici/e sa završenom srednjom školom. Istovremeno, sa ovim stavom je saglasan i značajan dio žena (40%), što ukazuje na internalizaciju patrijarhalnih uvjerenja. Većina nezaposlenih žena, koje se identifikuju kao domaćice, podržava pomenuti stav o reproduksijskoj funkciji, stoga to predstavlja još jedan pokazatelj sprege i međuzavisnog odnosa između privatnog i javnog patrijarhata.

Ova doktorska disertacija takođe pruža prvu metodološku potvrdu da je odluka o selektivnom abortusu dijelom motivisana patrijarhalnim uvjerenjima. Istraživanje je pokazalo da pojedinci/ke koji u velikoj mjeri podržavaju patrijarhat kao sistem multidimenzionalne podređenosti žena u odnosu na muškarce, istovremeno imaju i veću tendenciju da podržavaju polnu selekciju, *u slučaju da u porodici nema muške djece*. Faktor edukacije je negativno povezan sa preferencijama ka polnoj selekciji, što predstavlja dobru osnovu za sistemsko djelovanje u prevenciji selektivnih abortusa i kreiranju ravnopravnog rodno konteksta u Crnoj Gori.

Uprkos tome što svega 9,11% građana/ki Crne Gore smatra da parovi *treba* da biraju pol djeteta, procenat odobravanja polne selekcije se duplira onog trenutka kada je u pitanje uključena muška rodna uloga, stoga svaki peti građanin/ka (21,97%) podržava odabir pola *u porodicama u kojima nema muške djece*. Povezanost percepcije o rodnim ulogama i preferencije ka polnoj selekciji, potvrđena je dodatnim ukrštanjem podataka, kojim smo ustanovili da je za 87,35% ispitanika/ca, koji podržavaju polnu selekciju, važno da imaju muško dijete u porodici. Istovremeno, iako je u uzorku značajan procenat onih koji vjeruju da abortus treba u potpunosti zabraniti (51,42 %), jedan dio njih toleriše prekid trudnoće u slučaju polne selekcije. Naime, od ukupnog broja ispitanika/ca koji smatraju da abortus ne treba da bude dozvoljen, njih 16,19% podržava odabir pola u porodicama u kojima nema muške djece.

Povezanost patrijarhalnih i religijskih faktora sa stavovima o abortusu je takođe očekivana - 57,10% ispitanika/ca koji podržavaju potpunu zabranu abortusa, istovremeno vjeruje da se žena najbolje ostvaruje kroz ulogu majke, dok 82,01% njih tvrdi da je *“sve što postoji nastalo božjom voljom”*. Uprkos tome što više od dvije trećine ispitanika/ca smatra da se selektivni abortus dešava zato što roditelji *„ne žele žensko dijete“*, za 42,63% građana/ki je važno da u njihovoj porodici imaju *„muškog nasljednika“*. Percepcija o rodnoj neravnopravnosti je, sa druge strane, izražena budući da je 75,79% građana/ki saglasno da *„u našem društvu postoje dvostruki aršini: jedni važe za žene, a drugi za muškarce“*. Bez obzira na to, svega 18,8% ispitanika/ca tradicionalne podjele u domaćinstvu prepoznaje kao jedan od najvažnijih problema sa kojima se žene u Crnoj Gori suočavaju, dok su samo tri ispitanika/ce navela da su *„tradicionalizam i patrijarhalno uređenje“*, *„diskriminacija žena“* i *„nepoštovanje ljudskih prava“*, najznačajniji izazovi u Crnoj Gori danas. Ambivalentnost u stavovima indikator je formalne, ali ne i suštinske rodne osviješćenosti građana/ki u Crnoj Gori.

Važan segment doktorskog istraživanja sačinjava i analiza vrijednosnih korelata patrijarhalnih uvjerenja, u dimenziji privatnog patrijarhata. Nalazi doktorskog rada pokazuju da autoritarna orijentacija najintenzivnije korelira sa privatnim patrijarhatom ($r=0.7$, $p<0.01$), potom tradicionalizam ($r=0.64$, $p<0.01$) i konzervativizam ($r=0.45$, $p<0.01$). Time doktorska disertacija doprinosi potpunijem razumijevanju privatnog patrijarhata, kao dimenzije koja dominira u uzorku građana/ki Crne Gore. U uvodnom dijelu doktorskog rada naglasili smo da je zarad boljeg razumijevanja posljedica patrijarhata, neophodno prvo evaluirati patrijarhat kao višedimenzionalni i složeni koncept koji ima tendenciju da bude sveobuhvatan. U kontekstu povezanosti autoritarnih stavova i uvjerenja o privatnom patrijarhatu, u ovom doktorskom radu smo utvrdili da se dvije

vrijednosne orijentacije najviše poklapaju u domenu vaspitavanja i usmjeravanja mladih ljudi, budući da autoritarnost zagovara sugestibilnost i submisivnost u odrastanju mladih, a patrijarhat nameće mušku rodnu ulogu kao centralnu i ženu svodi na reproduksijsku funkciju.

H2: *Mediji pokazuju diskontinuitet u interesu za istraživanje selektivnog abortusa.*

U analizi medija smo koristili kvantitativnu analizu sadržaja i primijenili socio-kognitivni pristup na kvalitativnu analizu diskursa. Hipoteza o diskontinuitetu u interesu za izvještavanje o polnoj selekciji u Crnoj Gori je potvrđena. Istraživanje je pokazalo da je najveće interesovanje medija zabilježeno u 2017. godini, kada je realizovana kampanja *Neželjena*, kao i u 2018. godini u kojoj su uglavnom u fokusu bili rezultati kampanje. Period nakon kampanje *Neželjena* ispraćen je padom u procentu medijskih objava, dok je vremensko razdoblje uoči kampanje karakterisala dominantna usmjerenost na parlamentarne izbore 2016. godine, kada je o selektivnom abortusu objavljeno svega 2,48% medijskih informacija. Nadalje, analiza diskursa je pokazala da je 23,96% objava iz istraživačkog korpusa bilo samo *posredno* povezano sa selektivnim abortusom. To zapravo znači da je u prosjeku u svakoj petoj medijskoj objavi tema selektivnog abortusa marginalizovana, odnosno ne nalazi se u naslovu/nadnaslovu/najavi priče, nije povod razgovora/izvještavanja, a ukoliko je i spomenuta - radi se o spontanoj inicijativi subjekta informacije, a ne novinara/ke. Zastupljenost diskursne strategije inferiornosti teme u značajnoj mjeri je još jedan indikator neadekvatnog prepoznavanja važnosti selektivnog abortusa u javnom diskursu. U periodu od sedam godina, koliko obuhvata vremenski okvir uzorkovanja u ovom istraživanju, petina od 245 medijskih informacija indirektno je obrađivala selektivni abortus.

H3: *Medijske objave o selektivnom abortusu dominantno motivišu aktuelni događaji političkih ili nevladinih organizacija, u poređenju sa medijski iniciranim objavama.*

H4: *Faktografski žanrovi dominiraju u odnosu na analitičke žanrove.*

Istraživanje povoda medijskih objava i žanrovske strukture usko je povezano. Naime, analizom smo ustanovili da je procenat medijski iniciranih objava najmanji (23,58%), te da je izvještavanje o selektivnom abortusu uglavnom motivisano djelovanjem spoljnih aktera, poput nevladinih organizacija (58,01%) i političkih struktura (18,39%). Time smo potvrdili Hipotezu 3. Nezadovoljavajući nivo medijske inicijative odgovara i žanrovskim karakteristikama korpusa, budući da čak 77,44% objava pripada faktografskom žanru. U teorijskom okviru smo naglasili da se u literaturi nerijetko govori o proaktivnosti medija, ali izostaju mjerljivi indikatori na osnovu kojih

možemo procijeniti stvarnu angažovanost novinara/ki da o nečemu izvještavaju. Kombinacija faktografskih žanrova i niske medijske inicijative, govori o tome da je interes za analitičko obrađivanje teme selektivnog abortusa, bio samo sporadičan. S obzirom na to da više od dvije trećine informacija u korpusu pripada faktografskom žanru, Hipoteza 4 je takođe potvrđena.

Važan doprinos ove doktorske disertacije ogleda se u upotrebi povoda i žanra u konstrukciji i diferencijaciji diskursnih strategija. Na taj način smo naglasili da *faktografsku diskursnu strategiju* i *strategiju zaklanjanja iz autoriteta statistike* karakteriše izostanak analitičkih žanrova i medijske inicijative, za razliku od *strategije direktne podrške* u kojoj je dominantan analitički pristup i medijski inicirane objave. Rezultati ovog dokorskog istraživanja pokazuju da mediji nijesu adekvatno uspjeli da odgovore na komunikativne potrebe auditorijuma, odnosno da selektivni abortus nametnu kao temu od javnog interesa, čak i ako je publika na taj način ne prepoznaje. Dometi te vrste medijskog uticaja su realni, s obzirom na to da smo ukazivali na medijatorsku funkciju medija, odnosno na njihovu mogućnost da modifikuju predefinisane stavove.

Da bismo dodatno utvrdili odnos između povoda i žanra medijskih priča, ukrštanjem podataka smo došli do statistički značajne povezanosti – 86,95% priča koje su pokrenuli mediji bile su analitičke, dok 94,15% informacija čiji su povod nametnuli spoljni akteri, karakteriše upotreba faktografskih žanrova. To zapravo znači da motivacija medija da istražuju određenu priču, kao posljedicu logično nameće analitički pristup. Druga vrsta rezultata koja ukazuje na izostanak profesionalnih standarda u izvještavanju i pasivnost u pristupu odnosi se na autorstvo medijskih informacija. Trećina informacija je preuzeta od drugih medija/agencija, dok za 14,57% objava nije naznačeno ko je autor/ka. Preuzimanje objava čini brojne informacije dostupnijim, ali ne i raznovrsnijim, što bi trebalo da bude u fokusu medijskog sadržaja. Osim toga, izostanak autorstva ugrožava principe autentičnosti i odgovornosti i istovremeno onemogućava rodnu analizu autorstva, naročito važnu u temama o rodnoj problematici, koje ne bi trebalo dodjeljivati samo novinarkama već i novinarima.

H5: *Medijskim diskursom dominira strategija naturalizacije ženskih identiteta koja posljedice selektivnog abortusa tumači kroz reproduktivnu funkciju žene, u poređenju sa drugim diskursnim strategijama. Medijskim diskursom time dominira dimenzija patrijarhata u privatnoj sferi koja se odnosi na rodne uloge u privatnom životu.*

Hipoteza o dominantnoj upotrebi diskursne strategije naturalizacije ženskog identiteta, kojom se žena ograničava na fizičku dimenziju i reproduktivnu funkciju djelimično je potvrđena. Naime, u kvantitativnom smislu, strategija naturalizacije je osma (od ukupno 11 diskursnih strategija) po

zastupljenosti u jeziku novinara/ki, a druga u diskursu auditorijuma. Diskursom medija preovladavao je faktografski pristup, strategija inferiornosti teme, te zaklanjanja iza autoriteta statistike i direktne podrške. Od pomenutih strategija koje su se najčešće pojavljivale u analizi, naglasili smo da proaktivno djelovanje karakteriše jedino strategiju direktne podrške, u kojoj se medijskom inicijativom i analitičkim pristupom pruža aktivna potpora društvenoj borbi protiv selektivnog abortusa.

Međutim, kvalitativnom analizom smo utvrdili da medijski diskurs u cjelini (diskurs novinara/ki i publike) reprodukuje dimenzije patrijarhata u privatnoj sferi, budući da pojedinačni primjeri odražavaju prenos patrijarhalnih obrazaca na javni diskurs. Prisustvo privatnog patrijarhata u medijskom diskursu ogleda se u insistiranju na izostanku reproduktivnih žena kao na glavnom ishodu polne selekcije, te na fizičkom aspektu ličnosti, koji je vidljiv u benevolentnom seksizmu (npr. „ljepši“ pol). Nadalje, vizuelna prezentacija informacija o selektivnom abortusu najčešće prikazuje depersonalizovanu trudnicu. Potenciranje te vrste vizuelne prezentacije svodi ženski identitet na nivo medicinskog „sredstva“ i istovremeno ilustruje njenu izolaciju tokom procesa trudnoće, koji bi trebalo da uključuje jednako interesovanje, angažovanje i prisustvo oba partnera/ke. Nadalje, rodno senzitivni jezik koji je zakonska obaveza u medijima u Crnoj Gori, nedosljedno je primjenjivan čime se diskurzivno identitet žene čini nevidljivim i utapa se u muške rodne uloge, koje privatni patrijarhat prvi nameće kao superiorne.

Drugo, strategijom osude, mediji doprinose dodatnoj stigmatizaciji žena, nerazumijevanju kompleksnosti uzroka polne selekcije i ojačavanju patrijarhalnih uvjerenja. Ako smo uvidjeli da u generalnoj populaciji značajan dio stanovništva vjeruje da se žena „kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke“, a u medijima imamo poruku da „fali žena za rađanje“, te da žena „čini i krivično djelo jer doprinosi populacijskoj neravnoteži“, ne možemo očekivati supresiju patrijarhata već njegovo aktivno produbljivanje. Dakle, strategije osude i naturalizacije se preklapaju u patrijarhalnoj percepciji o selektivnom abortusu. Osudom se, kao pasivnom reakcijom, prenebregava činjenica da selektivni abortus nikada nije izbor baziran na slobodi, već je nedvosmisleni derivat patrijarhata.

Mediji bi, stoga, trebalo da pozivaju ključne društvene aktere na odgovornost za izostanak strateškog pristupa polnoj selekciji, a ne da krivicu za njeno postojanje usmjeravaju na roditelje i, pojedinačno, na žene. Analizom diskursa smo takođe pokazali da su političari/ke često zastupljeni kao subjekti medijskih priča, a vrlo sporadično su u funkciji objekata. To je još jedan pokazatelj pasivnog pristupa, s obzirom na to da mediji treba da podstiču evaluaciju političkih struktura u kontekstu

polne selekcije, budući da su upravo njima od 2011. godine u kontinuitetu sa međunarodnog nivoa upućivane zabrinjavajuće poruke o selektivnom abortusu u Crnoj Gori. Konstantno predstavljanje političkih struktura kao subjekata priča o rodnoj tematici, problematično je i sa aspekta moći, imajući u vidu rodni disbalans koji u tom segmentu postoji u Crnoj Gori, a i u ovom doktorskom istraživanju muški politički subjekti su bili zastupljeniji u odnosu na ženske.

Analiza je takođe pokazala da je novinarska upotreba mentalnih modela, odnosno mišljenja, emotivnih riječi i metafora rijetko bila proaktivna, osim u *diskursnoj strategiji direktne podrške*, kada su mediji tretirali selektivni abortus kao temu od javnog interesa koja zahtijeva kontinuiranu analizu. Uprkos tome što većina medijskih informacija, u kvantitativnom smislu, nije sadržala patrijarhalni jezik, značajno je napomenuti da su urednici/e uoči kampanje *Neželjena* upućeni u to kako bi trebalo izvijestavati o kampanji, da bi se izbjegla pogrešna interpretacija zabrane selektivnog abortusa kao ograničenja reproduktivnih sloboda (Raičević 2020). Preventivni pristup je logično uticao na karakter medijskog diskursa nakon kampanje. Taj podatak potvrđuje koliko je edukacija važna i koji je njen potencijal da utiče na medije, a posljedično i na auditorijum.

U istraživanju smo takođe dobili eksplicitnije nalaze mentalnih modela publike, koja je svoja mišljenja iskazivala u onlajn prostoru uz minimalna ograničenja. Auditorijum dominantno osuđuje praksu selektivnog abortusa, ali svaki peti komentar u strategiji osude, krivicu za polnu selekciju nalazi u ženi. Istovremeno, publika je aktivno naturalizovala ženski identitet, reagujući na medijske objave kroz procjene izostanka žena koje će „podizati naše sinove“. Publika je, čak i kada je pokazivala zabrinutost za reproduktivnu budućnost u Crnoj Gori, bila usmjerena na očuvanje muških rodni uloga. Žene kao ćerke i nadasve kao ljudska bića, nijesu bile u fokusu u ovoj strategiji.

Nakon prezentacije osnovnih nalaza rada, važno je ukazati na nekoliko značajnih implikacija koje proizilaze iz ove doktorske disertacije. Prvo, rodna problematika je na nivou percepcije u velikoj mjeri marginalizovana. Građani/ke ne prepoznaju selektivni abortus, nasilje nad ženama i tradicionalizam u rodni ulogama, kao važne izazove sa kojima se Crna Gora suočava. Sa druge strane, u medijima se svaka peta objava samo sporedno odnosi na selektivni abortus, dok auditorijum u velikoj mjeri iskazuje skepticizam prema postojanju ove prakse i/ili umanjuje važnost izvještavanja o polnoj selekciji. Uvjerjenja građana/ki i javni diskurs na taj način stvaraju spregu, prikazanu u teorijskom modelu u uvodnom dijelu disertacije, koja samo može da ubrza pojavljivanje posljedica patrijarhata. Marginalizacija polne selekcije u stanovništvu i u javnom diskursu, indikator je redosljeda društvenih prioriteta koji postoje u Crnoj Gori. Kompleksan politički kontekst koji je

dugoročno okarakterisan društvenim rascjepima, onemogućava potpunu fokusiranost na stanje rodni prava.

Ova disertacija je takođe pokazala kako se privatni patrijarhat prenosi na javni diskurs, koji dalje ima uticaj na mentalne modele publike. Kombinacija pasivnog medijskog pristupa, diskursa naturalizacije i osude, može da učvrsti već postojeću stigmu o selektivnom abortusu. Potrebni su veliki naponi da bi se ublažile dugoročne posljedice rodne neravnopravnosti, poput percepcije o inferiornosti ženskog djeteta, institucionalne i ekonomske dominacije muških rodni uloga, te svodenja žena na njihov fizički izgled i reproduktivne funkcije. Uloga medija u ovom procesu je jasna. Samo 7,85% medijskih informacija u uzorku zauzelo je proaktivan stav i pokušalo da istraži složenu sociološku, ekonomsku i kulturološku pozadinu selektivnog abortusa. Vrijedno je podsjetiti da je upravo novinarsko istraživanje selektivnog abortusa bilo jedan od glavnih pokretača kampanje *Neželjena* u Crnoj Gori. Ovi rijetki primjeri pokazuju stvarnu sposobnost medija da proizvedu društvene promjene. Međutim, longitudinalno istraživanje u ovoj disertaciji je pokazalo da povremene pozitivne prakse nijesu dovoljne. Medijska publika analizirana u ovom radu demonstrirala je nedovoljno razumijevanje polne selekcije i njene patrijarhalne pozadine. Nedostatak analitičkog medijskog izvještavanja mogao bi da dovede do dugoročnog gubitka društvenog interesa za rješavanje problema selektivnog abortusa. Ukoliko mediji u Crnoj Gori polnu selekciju ne tretiraju kao važnu temu, svojoj publici šalju jasnu poruku da selektivni abortus nije prioritet, što auditorijum vrlo lako prepoznaje. Time mediji takođe ohrabruju osuđivačke reakcije, kao i izraze marginalizacije i skepticizma, čiji je jedini ishod jačanje inferiornosti ženskih rodni uloga.

Drugo, važno je konstatovati da je u ovoj disertaciji zabilježen efekat edukacije na stavove o polnoj selekciji, što potvrđuje da postoji značajan prostor za sistemsko modifikovanje patrijarhalnih uvjerenja. Prije svega, na privatni patrijarhat se treba u kontinuitetu vraćati i donositi mjere koje će biti preventivnog karaktera. Prijedlozi uključuju, ali nijesu ograničeni na sljedeće:

1. Izradu akcionog plana za prevenciju i suzbijanje prakse selektivnog abortusa u Crnoj Gori;
2. Detaljniju obradu pitanja selektivnog abortusa u nacionalnim strategijama za rodnu ravnopravnost;
3. Organizovanje kampanja i akcija za podizanje svijesti u kontekstu selektivnog abortusa i jednakosti u imovinskim pravima između muške i ženske djece;
4. Promovisanje ravnopravnosti između djece od nivoa predškolskog obrazovanja, sadržajem koji je prilagođen tom uzrastu;
5. Podsticanje naučnih istraživanja koja će se naročito fokusirati na privatnu sferu patrijarhata;

6. Podsticanje istraživanja i evaluacije edukativnog materijala u osnovnim i srednjim školama sa rodno aspekta;
7. Podsticanje kulturološke produkcije u kontekstu selektivnog abortusa i rodne problematike;
8. Uvođenje postdiplomskih programa koji se bave studijama roda;
9. Uvođenje obaveznih predmeta koji obrađuju rodnu problematiku, u kurikulum institucija visokog obrazovanja, odnosno društvenih i medicinskih nauka.

Edukativni sistem predstavlja jedan od centralnih mehanizama preko kojih je neophodno uticati na rodnu osviješćenost građana/ki, koja bi posljedično i dugoročno trebalo da vodi do ublažavanja posljedica patrijarhata. Potrebno je da političke strukture pokažu spremnost da u proces realizacije pomenutih prijedloga aktivno uključuju predstavnike/ce obrazovnog sistema, nevladinog sektora, medija, ali i relevantnih međunarodnih aktera.

Treća implikacija ove doktorske disertacije odnosi se na uspostavljenju socio-kognitivnu vezu između medija i njihove publike. Naime, auditorijum se nerijetko obraćao medijima ili subjektima medijskih informacija u svojim komentarima o selektivnom abortusu. Kao što smo i ranije naglasili, socio-kognitivni pristup zagovara postojanje tzv. kognitivnog interfejsa u kojem su u interakciji mentalni modeli medija i auditorijuma. Ova povezanost je bila vidljiva u doktorskoj disertaciji. Naime, kada su suočeni sa statističkim informacijama, građani/ke su u najvećoj mjeri pokazivali dvije vrste reakcija: marginalizaciju/skepticizam i naturalizaciju. U prvom slučaju su pokazivali otpor prema činjenici da se selektivni abortus zaista dešava u Crnoj Gori i da je to tema od javnog interesa, dok su u drugom slučaju posljedice polne selekcije uglavnom tumačili kroz izostanak reproduktivnih žena. U medijskoj strategiji direktne podrške, sa druge strane, dominirali su osuđivački komentari, dok je vrlo malo njih marginalizovalo polnu selekciju ili izražavalo sumnju u njeno postojanje. To zapravo znači da su različite diskursne strategije koje su mediji upotrijebili, izazvale drugačije kognitivne odgovore publike. Analitički medijski pristup, sa dubinskim istraživanjem teme i ličnim izjavama žena koje su imale iskustvo sa selektivnim abortusom, izazvao je osudu, ali ne i odbacivanje polne selekcije kao permanentne prakse u crnogorskom društvu. Prihvatanje da selektivni abortus postoji u zabrinjavajućoj mjeri, upravo predstavlja *prvu* fazu suprotstavljanja ovom problemu. Stoga, prevaga analitičkih medijskih informacija nad faktografskim trebalo bi da poveća razumijevanje publike o selektivnom abortusu i umani osudu žena, što predstavlja jedan od neophodnih koraka ka suzbijanju ove prakse.

Istovremeno, kognitivni odgovori u publici, takođe odražavaju njihove mentalne modele. Shodno tome, marginalizacija, naturalizacija i osuda mogu ukazivati na različite strukture ličnosti, što je

tema koja zahtijeva dalju analizu. Ovo istraživanje je pokazalo da mentalni modeli zaista „kontroliraju diskursnu strukturu“ (Van Dijk 2017, 21), dok socijalna kognicija predstavlja vrijedan dodatak analizi diskursa, otkrivajući dublju prirodu jezika predstavljenog u javnom prostoru.

Konačno, u ovom istraživanju, cilj nam je bio da pokažemo zašto je neophodno uočiti obrasce u medijskom diskursu i formirati različite diskursne strategije koje mogu sintetizovati brojne diskursne prakse u koherentne strukture. Na taj način, diskursne strategije ustanovljene u ovom radu imaju primenljivost u različitim kontekstima. Rječnik kognicije identifikuje „ključne riječi“ koje istraživačima/cama mogu biti orijentir za diferencijaciju diskursnih strategija, dok žanrovi, povodi, pristup i prisustvo/odsustvo mentalnih modela predstavljaju dalje indikatore za klasifikaciju vrsta diskursa. Kvantitativna analiza medijskog sadržaja u Crnoj Gori i socio-kognitivni pristup analizi diskursa, rezultirali su smjernicama za novinare/ke i urednike/ce koje se odnose na profesionalne standarde izvještavanja i medijski pristup rodnoj problematici i temi selektivnog abortusa:

1. Neophodna je dosljedna upotreba rodno senzitivnog jezika;
2. Rodno-orijentisane teme ne treba da obrađuju samo novinarkе, već i novinari;
3. Potrebno je češće medijski portretisati muškarce u privatnim rodnim ulogama, a žene na pozicijama moći;
4. Potrebno je češće uključivati građane/ke kao subjekte medijskih priča;
5. Potrebno je voditi računa o polnoj uravnoteženosti subjekata medijskih priča;
6. Potrebno je voditi računa o vizuelnoj prezentaciji selektivnog abortusa – isključivo prikazivanje trudničkih stomaka doprinosi objektivizaciji žena i njihovoj naturalizaciji, dehumanizaciji i izolaciji;
7. Potrebno je obučavati moderatore/ke komentara o rodnoj ravnopravnosti;
8. Potrebno je obučavati medijske ombudsmane/ke o rodnoj ravnopravnosti;
9. Potrebno je da urednici/e podstiču medijsku inicijativu u izvještavanju o selektivnom abortusu i rodnoj problematici;
10. Rodno-orijentisane teme treba dominantnije obrađivati u analitičkim žanrovima;
11. Potrebno je podsticati analizu medijskog diskursa sa aspekta roda, na medijskim studijama u Crnoj Gori;
12. Potrebno je podizanje nivoa javnog debatovanja u medijima pripadnika/ca vlasti i opozicije o selektivnom abortusu kao o temi koja ima javni interes i o kojoj svi akteri/ke društvene prakse moraju postići konsenzus da bi se formirale javne politike;

13. Potrebno je u medijskom diskursu izbjegavati benevolentni seksizam („ljepši pol“, „nježniji pol“ i slično);
14. Potrebno je voditi računa o etičnoj upotrebi citata sagovornika/ca;
15. Potrebno je voditi računa o praksi plagiranja novinarskih informacija;
16. Neophodno je izbjegavati nacionalne odrednice, generalizacije i senzacionalizam u naslovima;
17. Neophodno je podsticati davanje potpunih informacija o autorstvu medijskih objava.

Na kraju, bez obzira na to što smo u ovoj tezi dali značajan doprinos istraživanju najvažnijih dimenzija patrijarhata u Crnoj Gori i analizi uloge medija u distribuciji, ojačavanju i suzbijanju patrijarhalnih uvjerenja, neophodno je naglasiti ograničenja rada koja mogu predstavljati smjernice za buduća istraživanja.

Prije svega, patrijarhalna uvjerenja, na nivou građana/ki se mogu istražiti kvalitativnom metodologijom, gdje bi fokus grupe predstavljale dobar metod za dobijanje dubinskog uvida u to šta ispitanici/e zaista misle. Uprkos tome što kvalitativni pristup u dijelu patrijarhalnih dimenzija nije bio fokus ovog rada, druga istraživanja bi razne aspekte patrijarhata mogla istraživati tom formom neposrednog grupnog intervjua. Istovremeno je važno napomenuti da smo u ovoj disertaciji kombinacijom anketnog istraživanja i kvalitativne analize diskursa, obezbijedili potpuniji uvid u razmjere patrijarhata u Crnoj Gori, te da smo kvantitativnom analizom na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru dobili uporedive rezultate, koje možemo generalizovati.

Drugo ograničenje odnosi se na socio-kognitivni pristup analizi diskursa. Naime, socio-kognitivne analize nijesu u mogućnosti da otkriju kako publika usvaja svoje mentalne modele i tačan nivo modifikacije njihovog mišljenja kada su suočeni sa medijskim sadržajem. Dodatne eksperimentalne studije su neophodne da bi se uspostavila kauzalna veza koja bi mogla da pojasni uticaj medija i individualnu podložnost različitim formama medijskog diskursa. Uporedo sa ovim nedostatkom, socio-kognitivni pristup je suštinski važan za kreiranje empirijske podloge za takva istraživanja.

Buduće analize bi takođe trebalo dodatno da istraže kontekstualne faktore koji preveniraju kontinuirani medijski interes za izvještavanje o selektivnom abortusu. Kako smo i izložili u poglavlju o Crnoj Gori, treba imati u vidu da je medijski sistem suočen sa brojnim nedostacima poput medijske koncentracije, političkog uticaja, finansijske zavisnosti, izostanka samoregulacije i neadekvatne institucionalne zaštite novinara/ki. Stoga, pasivnost medija treba interpretirati i kroz kontekst koji nedvosmisleno ograničava novinare/ke da još profesionalnije i angažovanije

izvještavaju. Dalja istraživanja bi trebalo precizno da istraže kontekstualne uslove koji ograničavaju medijski interes za istraživanje „neprofitabilnih“ tema.

Literatura

- Aalberg, T., Van Aelst, P., & Curran, J. (2010). Media systems and the political information environment: A cross-national comparison. *The International Journal of Press/Politics*, 15(3), 255-271.
- Abramitzky, R., Delavande, A., & Vasconcelos, L. (2011). Marrying up: the role of sex ratio in assortative matching. *American Economic Journal: Applied Economics*, 3(3), 124-57.
- Adams, C. R. (2004). Afro-Dominican Women Writers and Their Struggles Against Patriarchy and Tradition. *The Latin Americanist*, 47(3), 7-28.
- Akbulut-Yuksel, M., & Rosenblum, D. (2012). The Indian ultrasound paradox. *Available at SSRN 1989245*.
- Alaimo, S., Hekman, S., & Hekman, S. J. (Eds.). (2008). *Material feminisms*. Indiana University Press.
- Alexander, J. C. (1995). The reality of reduction: the failed synthesis of Pierre Bourdieu. *Fin de siècle social theory*, 128-217.
- Alfirevic, Z., Navaratnam, K., & Mujezinovic, F. (2017). Amniocentesis and chorionic villus sampling for prenatal diagnosis. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (9).
- Amartya, S. (2003). Missing women—revisited. *Bmj*, 327(7427), 1297-1298.
- Amery, F. (2015). Intersectionality as disarticulatory practice: Sex-Selective abortion and reproductive politics in the United Kingdom. *New Political Science*, 37(4), 509-524.
- Amigot, P., & Pujal, M. (2009). On power, freedom, and gender: A fruitful tension between Foucault and feminism. *Theory & Psychology*, 19(5), 646-669.
- Amineh, R. J., & Asl, H. D. (2015). Review of constructivism and social constructivism. *Journal of Social Sciences, Literature and Languages*, 1(1), 9-16.
- Anderson, A. A., Yeo, S. K., Brossard, D., Scheufele, D. A., & Xenos, M. A. (2018). Toxic talk: How online incivility can undermine perceptions of media. *International Journal of Public Opinion Research*, 30(1), 156-168.
- Anderson, J. R. (2000). *Learning and memory: An integrated approach*. John Wiley & Sons Inc.

Agencija za elektronske medije Crne Gore.(2013). *Zaključak u predmetu utvrđivanja postojanja nedozvoljene medijske koncentracije zbog unakrsnog vlasništva fizičkih lica*, <https://aemcg.org/wp-content/uploads/2018/06/Zaklju%C4%8dak-o-obustavljanju-postupka-protiv-emitera-TV-Vijesti.pdf>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

Agencija za elektronske medije Crne Gore. (2020). *Izvještaj o radu AEM za 2020. godinu*. https://cdn.epra.org/organisations/second_documents/53/original/Izvjestaj-o-radu-AEM-za-2020.-godinu-2.pdf?1626871548, (pristupljeno:10.1.2022. godine).

Agencija za elektronske medije Crne Gore. (2020). *Izvjestaji o monitoringu*. <https://aemcg.org/obavjestenje/izvjestaji-o-monitoringu/>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).

Agencija za elektronske medije Crne Gore. (2022). *Istraživanje o stavovima i percepciji građana CG o televiziji*. <https://aemcg.org/wp-content/uploads/2022/02/Istrazivanje-o-stavovima-i-percepciji-gradana-CG-o-televiziji.pdf>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Angrist, J. (2002). How do sex ratios affect marriage and labor markets? Evidence from America's second generation. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(3), 997-1038.

Anitha, S., & Gill, A. K. (2018). Making politics visible: discourses on gender and race in the problematisation of sex-selective abortion. *Feminist Review*, 120(1), 1-19.

Anukriti, S., Bhalotra, S. R., & Tam, E. H. F. (2016). On the quantity and quality of girls: New evidence on abortion, fertility, and parental investments. *Institute for the Study of Labor*.

Arias, E. (2019). How does media influence social norms? Experimental evidence on the role of common knowledge. *Political Science Research and Methods*, 7(3), 561-578.

Attoh, F. (2017). Gender, religion and patriarchy: a sociological analysis of Catholicism and Pentecostalism in Nigeria. *Advances in Social Sciences Journal*.

Bachmann, I., Harp, D., & Loke, J. (2018). Through a feminist kaleidoscope: Critiquing media, power, and gender inequalities. In *Feminist approaches to media theory and research* (pp. 1-15). Palgrave Macmillan, Cham.

Barcellos, S. H., Carvalho, L. S., & Lleras-Muney, A. (2014). Child gender and parental investments in India: Are boys and girls treated differently?. *American Economic Journal: Applied Economics*, 6(1), 157-89.

- Basak, E., Yasar, N. N., & Calisir, F. (2018). Moderating effect of gender on the relationship between extraversion, neuroticism, conscientiousness and Facebook use. *International Journal of Web Based Communities*, 14(3), 257-267.
- Baugut, P., & Neumann, K. (2020). Online propaganda use during Islamist radicalization. *Information, Communication & Society*, 23(11), 1570-1592.
- Baxandall, R., & Gordon, L. (2002). Second-wave feminism. *A companion to American women's history*, 414-432.
- Bennett, J. M. (1997). Confronting continuity. *Journal of Women's History*, 9(3), 73-94.
- Benstead, L. J. (2021). Conceptualizing and measuring patriarchy: The importance of feminist theory. *Mediterranean Politics*, 26(2), 234-246.
- Beus, J. D. (2011). Audience democracy: An emerging pattern in postmodern political communication. In *Political communication in postmodern democracy* (pp. 19-38). Palgrave Macmillan, London.
- Bešić, M. (2020). Metodologija društvenih nauka. *Akademski knjiga*. Novi Sad.
- Blackshaw, B. P. (2020). Genetic Selective Abortion: Still a Matter of Choice. *Ethical Theory and Moral Practice*, 23(2), 445-455.
- Blommaert, J., & Bulcaen, C. (2000). Critical discourse analysis. *Annual review of Anthropology*, 29(1), 447-466.
- Bock, M.A., Pain P., and Jhang J.(2019). "Covering nipples: News discourse and the framing of breastfeeding." *Feminist Media Studies* 19(1):53-69.
- Bogers, L., Niederer, S., Bardelli, F., & De Gaetano, C. (2020). Confronting bias in the online representation of pregnancy. *Convergence*, 26(5-6), 1037-1059.
- Bok, G. (2005). *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Bongaarts, J., and Guilmo, C.(2015). "How many more missing women? Excess female mortality and prenatal sex selection, 1970–2050." *Population and Development Review* 41(2):241-269.

- Boorstin, D. (1971). From news-gathering to news-making: A flood of pseudo-events. *The process and effects of mass communication*, 116-150.
- Bourdieu, P. (2003). Symbolic violence. In *Beyond French Feminisms* (pp. 23-26). Palgrave Macmillan, New York.
- Bowman-Smart, H., Savulescu, J., Mand, C., Gyngell, C., Pertile, M. D., Lewis, S., & Delatycki, M. B. (2019). 'Is it better not to know certain things?': views of women who have undergone non-invasive prenatal testing on its possible future applications. *Journal of Medical Ethics*, 45(4), 231-238.
- Boyer, K. (2018). Breastmilk as agentic matter and the distributed agencies of infant feeding. *Studies in the Maternal*, 10(1).
- Brkić, D. (2015) "Izveštaj o integritetu medija: vlasništvo medija i finansiranje u Crnoj Gori; Slabo sprovođenje propisa i upornost kontrole medija", *Medijska opservatorija za Jugoistočnu Evropu*.
- Brković, Ć. (2021). In the Name of the Daughter—Anthropology of Gender in Montenegro. An Introduction. *Comparative Southeast European Studies*, 69(1), 5-18.
- Brown, T. A., & Moore, M. T. (2012). Confirmatory factor analysis. *Handbook of structural equation modeling*, 361, 379.
- Bimber, B., & Gil de Zúñiga, H. (2020). The unedited public sphere. *New Media & Society*, 22(4), 700-715.
- Browne, T.(2017). "Why parents should not be told the sex of their fetus." *Journal of medical ethics* 43(1):5-10.
- Bruns, A. (2018). *Gatewatching and news curation: Journalism, social media, and the public sphere (Digital Formations, Volume 113)*. Peter Lang Publishing.
- Bryson, V. (1999). 'Patriarchy': A concept too useful to lose. *Contemporary Politics*, 5(4), 311-324.
- Burcar, L. (2019). High heels as a disciplinary practice of femininity in Sandra Cisneros's *The House on Mango Street*. *Journal of Gender Studies*, 28(3), 353-362.
- Burgess, J. (2010). *Evaluating the evaluators: Media freedom indexes and what they measure*. Center for Global Communication Studies.

Buss, D. E. (1996). Knowing women: Translating patriarchy in international criminal law. *Social & Legal Studies*, 23(1), 73-92.

Butler, J. (1990). *Gender trouble*. Routledge.

Carpini, M. X. D., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. Yale University Press.

Carter, C. (2012). Sex/gender and the media from sex roles to social construction. *The handbook of gender, sex, and media*, 365.

Cavaliere, G. (2017). A 14-day limit for bioethics: the debate over human embryo research. *BMC medical ethics*, 18(1), 1-12.

CEDAW.(2017). "Concluding observations on the 2nd periodic report of Montenegro." <https://digitallibrary.un.org/record/1305056?ln=en> (pristupljeno: 15.3.2020.godine).

CEDEM.(2020). Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori u 2020. godini, <http://www.cedem.me/publikacije/istrazivanja/ostala-istrazivanja/send/31-ostala-istrazivanja/1980-obraci-i-stepen-diskriminacije-u-crnoj-gori-u-2020-godini>, (pristupljeno: 20.12.2021. godine).

CEDEM.(2019). Pregled Istanbulske konvencije, http://cedem.me/images/CEDEM_Istanbulska_konvencija_preview.pdf, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Centar za ženska prava.(2017). <http://womensrightscenter.org/>. (pristupljeno: 16.3.2020. godine).

Cerrato, J., & Cifre, E. (2018). Gender inequality in household chores and work-family conflict. *Frontiers in psychology*, 9, 1330.

Čelebić, B. (2002) Crnogorka kroz vjekove. *Podgorica: Specijal*.

Chandler, D. (1997). *An introduction to genre theory*. Linguistics.

Chao, F., Gerland, P., Cook, A. R., Guilmoto, C. Z., & Alkema, L. (2021). Projecting sex imbalances at birth at global, regional and national levels from 2021 to 2100: scenario-based Bayesian probabilistic projections of the sex ratio at birth and missing female births based on 3.26 billion birth records. *BMJ Global Health*, 6(8), e005516.

- Chao, F., Gerland, P., Cook, A., and Alkema, L. (2019). "Systematic assessment of the sex ratio at birth for all countries and estimation of national imbalances and regional reference levels." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116(19):9303-9311.
- Choi, E. J., & Hwang, J. (2020). Transition of son preference: evidence from South Korea. *Demography*, 57(2), 627-652.
- Chow, R. (1991). Other Country. *Third world women and the politics of feminism*, 632, 81.
- Chris, C., & Gerstner, D. A. (2013). *Media authorship*. Routledge.
- Chung, W., & Gupta, M. D. (2007). The decline of son preference in South Korea: The roles of development and public policy. *Population and development review*, 33(4), 757-783.
- Citro, B., Gilson, J., Kalantry, S., & Stricker, K. (2014). Replacing myths with facts: sex-selective abortion laws in the United States. *Cornell Law Faculty Publications*.
- Clark, R. E. (1994). Media will never influence learning. *Educational technology research and development*, 42(2), 21-29.
- Committee on the Rights of the Child considers report of Montenegro. (2018). <https://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23110&LangID=E>. (pristupljeno: 20.12.2021).
- Cornell, D. (1998). *At the heart of freedom*. Princeton University Press.
- Cornell, D. (2003). Living Together: Psychic Space and the Demand for Sexual Equality. *Continental Feminism Reader*, 196.
- Crenshaw, K. W. (2017). *On intersectionality: Essential writings*. The New Press.
- Crittenden, C. A., & Wright, E. M. (2013). Predicting patriarchy: Using individual and contextual factors to examine patriarchal endorsement in communities. *Journal of Interpersonal Violence*, 28(6), 1267-1288.
- Crnogorska nacionalna izborna studija. (2017). <https://mnes.defacto.me/>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16(3), 297-334.

CEDAW. (2021). *Third Periodic Report on the Implementation of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*. Montenegro.

Cuttica, C. (2012). Reputation versus context in the interpretation of Sir Robert Filmer's Patriarcha. *History of Political Thought*, 33(2), 231-257.

Dahl, R. A. (2003). How democratic is the American Constitution?. In *How Democratic Is the American Constitution?*. Yale University Press.

Dahlgren, P. (2005). The Internet, public spheres, and political communication: Dispersion and deliberation. *Political communication*, 22(2), 147-162.

Dardenne, B., Dumont, M., & Bollier, T. (2007). Insidious dangers of benevolent sexism: consequences for women's performance. *Journal of personality and social psychology*, 93(5), 764.

Davidović, J. (2022). Dosljednost europske medijske politike: Medijska koncentracija na primjeru Crne Gore i Srbije. predstoji u: *Medijska istraživanja*.

Davidović, J. (2022). "My dear unwanted": media discourse on sex-selective abortion in Montenegro. *Feminist Media Studies*, 1-23.

Darwin, H. (2018). Redoing gender, redoing religion. *Gender & Society*, 32(3), 348-370.

Dashper, K., & Finkel, R. (2020). "Doing gender" in critical event studies: a dual agenda for research. *International Journal of event and festival management*.

De Lauretis, T. (1985). *The violence of rhetoric: Considerations on representation and gender*. De Gruyter Mouton.

Denich, B. (1974). "Sex and Power in the Balkans." in *Woman, culture, and society*. Edited by Michelle Zimbalist Rosaldo and Louise Lamphere, 243-263. Stanford:Stanford University Press.

Denton, F. T., & Spencer, B. G. (2014). Exploring the population implications of male preference when the sex probabilities at birth can be altered. *Demographic Research*, 31, 757-778.

Devi, S. (2019). A Content Analysis of the Television Talk Show 'We The People'. *Journal of Global Communication*, 12(1), 6-11.

- Dialeti, A. (2013). From women's oppression to male anxiety: the concept of 'patriarchy' in the historiography of early modern Europe. In *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (pp. 31-48). Routledge.
- Dill, K. E., & Thill, K. P. (2007). Video game characters and the socialization of gender roles: Young people's perceptions mirror sexist media depictions. *Sex roles*, 57(11), 851-864.
- DiMaggio, P. (2019). Social stratification, life-style, social cognition, and social participation. In *Social Stratification* (pp. 542-552). Routledge.
- Dimri, A., Gille, V., & Ketz, P. (2021). Measuring sex-selective abortion: How many women abort?. *HAL Open Science*.
- Djilas, M. (1958). *Land without justice* (Vol. 220). Mariner Books.
- Donelson, E. (1999). Psychology of religion and adolescents in the United States: Past to present. *Journal of adolescence*, 22(2), 187-204.
- Đorđević, J. (2020). The sociocognitive dimension of hate speech in readers' comments on Serbian news websites. *Discourse, Context & Media* (33):1-9.
- Došljak, J. (2019). Rod i jezik u crnogorskom društvu. *Matica crnogorska*. 77(1).
- Dubinski intervju 10. februar 2020. godine, Maja Raičević
- Dubinski intervju 23. decembar 2019. godine, Sandra Vujović.
- Dučić, S. (1998). *Život i običaji plemena Kuča*. (fototipsko izdanje), CID, Podgorica.
- Duhaček, D., Branković, B., and Miražić, M. (2019). *Women's Rights in Western Balkans*. The Committee on Women's Rights and Gender Equality.
- Durham, E. (1909). *The Shade of the Balkans*. Folklore 17, 1st edn. Taylor & Francis.
- Dworkin, A. (1985). Against the male flood: Censorship, pornography, and equality. *Harv. Women's LJ*, 8, 1.
- Edgerly, S., & Vraga, E. K. (2019). News, entertainment, or both? Exploring audience perceptions of media genre in a hybrid media environment. *Journalism*, 20(6), 807-826.

Edlund, L., & Lee, C. (2013). *Son preference, sex selection and economic development: The case of South Korea*. National Bureau of Economic Research.

Edström, M. (2018). Visibility patterns of gendered ageism in the media buzz: a study of the representation of gender and age over three decades. *Feminist media studies* 18,(1): 77-93.

Engels, F. (1972). *The origin of the family, private property and the state* (1884). New York: International.

Engin, C., & Pals, H. (2018). Patriarchal attitudes in Turkey 1990–2011: The influence of religion and political conservatism. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 25(3), 383-409.

Eschle, C. (2018). *Global democracy, social movements, and feminism*. Routledge.

Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine. (2016). Cross-border reproductive care: an Ethics Committee opinion. https://www.asrm.org/globalassets/asrm/asrm-content/news-and-publications/ethics-committee-opinions/cross-border_reproductive_care_an_ethics_committee_opinion.pdf (pristupljeno: 20.2.2019. godine)

Evropska komisija. (2021). Izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru: <https://www.gov.me/dokumenta/0aef2dec-5785-497d-8dba-527932ac124c>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

European Parliament. (2007). Resolution of 11 October 2007 on the murder of women (femicide) in Mexico and Central America and the role of the European Union in fighting the phenomenon. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2007-0431_EN.html (pristupljeno: 22.1.2019. godine).

European Parliament. (2013). European Parliament resolution of 8 October 2013 on Gendercide: the missing women?. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0400_EN.html, (pristupljeno: 22.1.2019. godine).

Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Pearson Education.

Fairclough, N. (1992). Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse & society*, 3(2), 193-217.

Fairclough, N., Wodak, R., & Mulderrig, J. (1997). Discourse studies: A multidisciplinary introduction. *Teun. A. van Dijk (Ed.). Discourse as Social Interaction*. London: Sage Publications.

- Feldman, S. (2001). Exploring theories of patriarchy: A perspective from contemporary Bangladesh. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26(4), 1097-1127.
- Fenstermaker, S., & West, C. (2013). *Doing gender, doing difference: Inequality, power, and institutional change*. Routledge.
- Fischer, P., Kastenmüller, A., & Greitemeyer, T. (2010). Media violence and the self: The impact of personalized gaming characters in aggressive video games on aggressive behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(1), 192-195.
- Fiske, J., & Hancock, B. H. (2016). *Media matters: Race & gender in US politics*. Routledge.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of knowledge*. (pp. 166-211).
- Foucault, M. (1980). The history of sexuality: interview. *Oxford Literary Review*, 4(2), 3-14.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical inquiry*, 8(4), 777-795.
- Foucault, M. (2000). The subject and power. In J. D. Faubion (ed.), *Essential Works of Michel Foucault*, Vol. 3: Power (pp. 326–48). New York: New Press.
- Foucault, M. (2009). Alternatives to the prison: Dissemination or decline of social control?. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 12-24.
- Foundation for the Advancement of Economics.(2020). Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia, <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Policy-Brief-EN.pdf>, (pristupljeno: 21.12.2021. godine).
- Freedom House. (2021). Montenegro – nations in transit, https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2021#footnoteref4_clnr8cs, (pristupljeno: 15.1.2022.godine).
- Friedan, B. (1963). *The Problem that Has No Name* (pp. 15-32).
- Furedi, A. (2014). The barrier to abortion is politics. *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care*, 40(1), 5-7.
- Gajić, D. (2013). Reprezentacija majčinstva u pisanim medijima za žene: analiza diskursa. *Digitalne medijske tehnologije*, 293.

Gálik, M., and Vogl, A. (2015). "Pluralism of media types and media genres." In *Media Pluralism and Diversity*, edited by Peggy Valcke, Miklos Sukosd, and Robert Picard, 67-81. London: Palgrave Macmillan.

Garnham, N. (2000). 'Information Society' as Theory or Ideology: A Critical Perspective in Technology, Education and Employment in the Information Age. *Information, communication & society*, 3(2), 139-152.

Genner, S., & Süss, D. (2017). Socialization as media effect. *The international encyclopedia of media effects*, 1.

Gerbner, G. (1972). Symbolic Functions. *Television and social behavior: Media content and control*, 72(9057), 28.

Gill, R. (2007). Postfeminist media culture: Elements of a sensibility. *European journal of cultural studies*, 10(2), 147-166.

Gittelman, S., Lange, V., Cook, W. A., Frede, S. M., Lavrakas, P. J., Pierce, C., & Thomas, R. K. (2015). Accounting for social-desirability bias in survey sampling: a model for predicting and calibrating the direction and magnitude of social-desirability bias. *Journal of Advertising Research*, 55(3), 242-254.

Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Harvard University Press.

Goffman, E. (1981). *Forms of talk*. University of Pennsylvania Press.

"Government should finally commit to media and media freedoms", <https://cgo-cce.org/en/2021/05/02/government-should-finally-commit-to-media-and-media-freedoms/>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).

Graber, S. M. (2019). A puzzling problem: Symbolic annihilation in The New York Times crossword puzzle. *Journalism Practice*, 13(3), 383-395.

Grafički prikaz SRB-a u Crnoj Gori od 1950. do 2017. godine, <https://ourworldindata.org/grapher/sex-ratio-at-birth-males-chao-et-al?country=~MNE>, (pristupljeno: 20.12.2021).

- Greasley, K. (2016). Is sex-selective abortion against the law?. *Oxford Journal of Legal Studies*, 36(3), 535-564.
- GREVIO. (2021). Horizontal Review Study. <https://rm.coe.int/horizontal-review-study-2021/1680a26325>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Groseclose, T., & Milyo, J. (2005). A measure of media bias. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(4), 1191-1237.
- Gruhonjić, D. (2016). Hibridizacija novinarskih žanrova i budućnost radija. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 41(1), 97-112.
- Grzyb, M., Naudi, M., and Marcuello-Servós, C.(2018). "Femicide definitions."In *Femicide across Europe*, edited by Shalva Weil, Consuelo Corradi, Marceline Naudi, 17-33. Bristol:Policy Press.
- Guilmoto, C. Z. (2012). Skewed sex ratios at birth and future marriage squeeze in China and India, 2005–2100. *Demography*, 49(1), 77-100.
- Guilmoto, C. Z., & Duthé, G. (2013). Masculinization of births in Eastern Europe. *Population Societies*, 506(11), 1-4.
- Guilmoto, C. Z., & Tove, J. (2015). The masculinization of births. Overview and current knowledge. *Population*, 70(2), 185-243.
- Guilmoto, C. Z., Chao, F., & Kulkarni, P. M. (2020). On the estimation of female births missing due to prenatal sex selection. *Population studies*, 74(2), 283-289.
- Gutmann, A., & Thompson, D. F. (2009). Why deliberative democracy?. In *Why Deliberative Democracy?*. Princeton University Press.
- Habiba, U., Ali, R., & Ashfaq, A. (2016). From patriarchy to neopatriarchy: Experiences of women from Pakistan. *International Journal of Humanities and Social Science*, 6(3), 212-221.
- Hacking, I. (2004). Between Michel Foucault and Erving Goffman: between discourse in the abstract and face-to-face interaction. *Economy and society*, 33(3), 277-302.
- Hall, A. (2005). Audience personality and the selection of media and media genres. *Media Psychology*, 7(4), 377-398.

- Hall, S. (1996). Cultural studies and its theoretical legacies. *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies*, 262(275), 596-634.
- Hallin, D. C., & Mancini, P. (Eds.). (2011). *Comparing media systems beyond the Western world*. Cambridge University Press.
- Hang, T. M. (2018). *Global debates, local dilemmas: Sex-selective abortion in contemporary Viet Nam*. ANU Press.
- Haralambos, M., & Holborn, M. (2002). *Sociology: Themes and Perspectives, AS-and A-level Student Handbook*. Collins Educational.
- Harcourt, W. (2018). Gender and development: Looking back, looking forward. *Development*, 61(1), 9-13.
- Harp, D. (2019). *Gender in the 2016 US Presidential Election: Trump, Clinton, and Media Discourse*. Routledge.
- Harris, A., & Leonardo, Z. (2018). Intersectionality, race-gender subordination, and education. *Review of Research in Education*, 42(1), 1-27.
- Harris, R. J., & Firestone, J. M. (1998). Changes in predictors of gender role ideologies among women: A multivariate analysis. *Sex Roles*, 38(3), 239-252.
- Harutyunyan, N. (2019). *Reproductive Autonomy and Genetic Technologies: Ethical and Legal Implications Related to Sex Selection* (Doctoral dissertation, Doctoral dissertation, University of Bologna).
- Haslanger, S. (2003): "Social Construction: The "Debunking" Project". In: F. Schmitt (Ed.): *Socializing Metaphysics*, Oxford: Rowman and Littlefield, pp. 301–325.
- Havelková, T. (2020). Minding the Gap: The Politics of the Body-Voice Relationship in Multimedia Opera. *The Opera Quarterly*, 36(1-2), 27-49.
- Helgeson, V. S. (2005). *Psychology of gender (2nd ed.)*. Upper Saddle River: Pearson.
- Hendl, T. (2017). A feminist critique of justifications for sex selection. *Journal of Bioethical Inquiry*, 14(3), 427-438.
- Hesketh, T., Lu, L., & Xing, Z. W. (2011). The consequences of son preference and sex-selective abortion in China and other Asian countries. *Cmaj*, 183(12), 1374-1377.

- Hess, J. A., & Rueb, J. D. (2005). Attitudes toward abortion, religion, and party affiliation among college students. *Current Psychology*, 24(1), 24-42.
- Høigilt, J. (2017). Egyptian comics and the challenge to patriarchal authoritarianism. *International Journal of Middle East Studies*, 49(1), 111-131.
- Hoominfar, E. (2019). Gender socialization. *Gender Equality içinde*, 1-10.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), 1-55.
- Huesmann, L. R., & Kirwil, L. (2007). Why observing violence increases the risk of violent behavior by the observer. *Phys. Rev.*
- Hunnicut, G. (2009). Varieties of patriarchy and violence against women: Resurrecting “patriarchy” as a theoretical tool. *Violence against women*, 15(5), 553-573.
- Indeks bezbjednosti novinara Zapadnog Balkana. (2020). Narativni izvještaj Crna Gora 2020. file:///C:/Users/User/Downloads/download%20(3).pdf, (pristupljeno: 16.1.2022. godine).
- Inter-parliamentary union.(2020). Women in Politics:2021. <https://data.ipu.org/women-ranking?month=12&year=2021>, (pristupljeno: 23.12.2021. godine).
- Iveković, R. (2000). „(Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: žene, nacija i rat nakon 1989.“ U *Žene, slike, izmišljaji*, ur. Branka Arsić, 9–30. Beograd: Centar za ženske studije.
- IVF Worldwide. (2020). IVF-Sex selection. <https://ivf-worldwide.com/education/introduction/ivf-regulation-around-the-world/ivf-sex-selection.html> (prisutpljeno: 20.1.2019. godine)
- Jerald, M. C., Cole, E. R., Ward, L. M., & Avery, L. R. (2017). Controlling images: How awareness of group stereotypes affects Black women’s well-being. *Journal of Counseling Psychology*, 64(5), 487.
- Jerončić, M. (2015). Privatni i javni patrijarhat. *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, (19), 1-26.
- Johnson, A. G. (2004). Patriarchy, the system. *Women’s lives: Multicultural perspectives*, 3, 25-32.

- Jozkowski, K. N., Crawford, B. L., & Hunt, M. E. (2018). Complexity in attitudes toward abortion access: results from two studies. *Sexuality Research and Social Policy*, 15(4), 464-482.
- Kalantry, S. (2015). Sex-selective abortion bans: Anti-immigration or anti-abortion. *Geo. J. Int'l Aff.*, 16, 140.
- Kampanja protiv prenatalnog odabira pola. <https://womensrightscenter.org/kampanja-protiv-prenatalnog-odabira-pola/>. (posjećeno: 21.8.2021).
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & society*, 2(3), 274-290.
- Kaur, R. (2013). Mapping the adverse consequences of sex selection and gender imbalance in India and China. *Economic and Political Weekly*, 37-44.
- Kerševan-Smokvina, T., Furnémont, J., Janssen, M., Mijatović, D., Surčulija-Milojević, J., Trpevska, S.(2017). Montenegro Media Sector Inquiry with Recommendations for Harmonization with the COE and EU standards. *European Union and Council of Europe*.
- King, K. (1994). Feminism and writing technologies: Teaching queerish travels through maps, territories, and pattern. *Configurations*, 2(1), 89-106.
- Kiščenko, D. (2021). An Ethnographic Exploration of Son Preference and Inheritance Practices in Montenegro. *Comparative Southeast European Studies*, 69(1), 69-88.
- Komar, O.(2019). Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru – 2019. *European Institute for Gender Equality*.
- Komar, O. (2020). Unequal even before being born: sex-selective abortions in Montenegro. u: *Women in Western Balkans: rights and fights*. Heinrich-Böll-Stiftung.
- Kostenzer, J. (2016). Eliminating Prenatal Sex Selection?: The Global Agenda and National Action Plans. *Global Studies Journal*, 9(2).
- Kruger, D. J., Fisher, M. L., & Wright, P. (2014). Patriarchy, male competition, and excess male mortality. *Evolutionary Behavioral Sciences*, 8(1), 3.
- Kudina, O. (2019). *The technological mediation of morality*: Value dynamism, and the complex interaction between ethics and technology.
- Kumar, D. (1983). Male utopias or nightmares?. *Economic and political Weekly*, 61-64.

- Laković-Konatar, B. (2021). Socio-ekonomski položaj medijskih radnika u Crnoj Gori, 2021. *Sindikat medija Crne Gore*.
- Laković-Konatar, B. i Đurašković, D. (2021). Sloboda medija i bezbjednost novinara kroz prizmu medijskog zakonodavstva u Crnoj Gori. *Sindikat medija Crne Gore*.
- Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. *The communication of ideas*, 37(1), 136-139.
- Leaper, C., & Farkas, T. (2015). The socialization of gender during childhood and adolescence. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (pp. 541–565). The Guilford Press.
- Lee, H., & Kwak, N. (2014). The affect effect of political satire: Sarcastic humor, negative emotions, and political participation. *Mass Communication and Society*, 17(3), 307-328.
- Lerner, G. (1995). *The creation of patriarchy* (Vol. 1). Women and History; V. 1.
- Li, S. (2007). *Imbalanced sex ratio at birth and comprehensive intervention in China*. Prepared for 4th Asia Pacific Conference on Reproductive and Sexual Health and Rights, Hyderabad, India.
- Li, X., Chan, M. W., Spencer, B. G., & Yang, W. (2016). Does the marriage market sex ratio affect parental sex selection? Evidence from the Chinese census. *Journal of Population Economics*, 29(4), 1063-1082.
- Liao, J., & Markula, P. (2009). Reading media texts in women's sport: Critical discourse analysis and Foucauldian discourse analysis. In *Olympic women and the media* (pp. 30-49). Palgrave Macmillan, London.
- Lijphart, A. (1971). Comparative politics and the comparative method. *American political science review*, 65(3), 682-693.
- Lindsey, E. W. (2016). Same-gender peer interaction and preschoolers' gender-typed emotional expressiveness. *Sex Roles*, 75(5), 231-242.
- Lips, H. M. (2013). The gender pay gap: Challenging the rationalizations. Perceived equity, discrimination, and the limits of human capital models. *Sex Roles*, 68(3), 169-185.

- Litosseliti, L., & Sunderland, J. (Eds.). (2002). *Gender identity and discourse analysis* (Vol. 2). John Benjamins Publishing.
- Lombardo, E., & Meier, P. (2016). *The symbolic representation of gender: A discursive approach*. Routledge.
- Luna, Z., & Luker, K. (2013). Reproductive justice. *Annual Review of Law and Social Science*, 9, 327-352.
- Macé, E. (2018). From patriarchy to composite gender arrangements? Theorizing the historicity of social relations of gender. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 25(3), 317-336.
- MacPherson, Y. (2007). "Images and icons: harnessing the power of the media to reduce sex-selective abortion in India." *Gender & Development* 15, (3):413-423.
- Malović, S. (2004). Ima li granice slobodi medija?. *Politička misao*, 41(01), 32-41.
- Malović, S. (2005). Uloga novinara u društveno odgovornom poslovanju. *Politička misao*, 42(04), 91-96.
- Manin, B. (1997). *The principles of representative government*. Cambridge University Press.
- Marko, D. (2012). Teun van Dijk: Discourse and power, Palgrave Macmillan, New York, 2008. *CM-časopis za upravljanje komuniciranjem*, 7(23), 135-140.
- Martinović, M. (2020). Attacks on journalists challenge press freedom in Montenegro, <https://ipi.media/attacks-on-journalists-challenge-press-freedom-in-montenegro/>, (pristupljeno: 15.1.2022.godine).
- Mazzoleni, G., and Schulz, W. (2010). "Mediatization of Politics: A Challenge for Democracy." *Political Communication* 16:247-61.
- McCarthy, M. (2001). US court rules in favour of radical anti-abortion activists. *The Lancet*, 357(9262), 1104.
- McDougall, R. (2005). Acting parentally: an argument against sex selection. *Journal of Medical Ethics*, 31(10), 601-605.
- McMahan, J. (2005). Causing disabled people to exist and causing people to be disabled. *Ethics*, 116(1), 77-99.

Medijska asocijacija Jugoistočne Evrope. (2020). Mediji u Crnoj Gori: Analiza o uslovima za poslovanje medija i biznis barijerama za medijsku industriju u Crnoj Gori. https://www.masee.org/images/pdf/MASEMedijiUCrnoj_GoriAnalizaMedijskeIndustrije.pdf, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Medijski savjet za samoregulaciju Crne Gore, <https://www.medijskisavjet.me/index.php/mne/ona>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).

Mihaljević, D.(2019). Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini. *Feministička promišljanja rada*, 42.

Milić, Z. (1995). *Tuđa večera*. CID, Podgorica.

Milivojević, S. (2008). Kritička tradicija u istraživanju medija: kulturne studije. *CM Komunikacija i mediji*, 3(8), 29-50.

Miller, D. T., & McFarland, C. (1987). Pluralistic ignorance: When similarity is interpreted as dissimilarity. *Journal of Personality and social Psychology*, 53(2), 298.

Millet, K. (2000). *Sexual Politics*, Champaign.

Mills, C. (2015). The heteronomy of choice architecture. *Review of Philosophy and Psychology*, 6(3), 495-509.

Mills, S. (1995). Discontinuity and postcolonial discourse. *ARIEL: A Review of International English Literature*, 26(3).

Ministarstvo ekonomskog razvoja. (2021). *Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore od 2021-2024. godine*.

Mitchell, B. A., & Lovegreen, L. D. (2009). The empty nest syndrome in midlife families: A multimethod exploration of parental gender differences and cultural dynamics. *Journal of family issues*, 30(12), 1651-1670.

Mitchell, M., & McKinnon, M. (2019). 'Human' or 'objective' faces of science? Gender stereotypes and the representation of scientists in the media. *Public understanding of science*, 28(2), 177-190.

- MONSTAT. (2017). "Osnovni demografski pokazatelji". <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=52&pageid=52> (pristupljeno: 12.3.2020. godine).
- MONSTAT. (2020). Žene i muškarci u Crnoj Gori, Podgorica.
- Moore, H. L. (1994). *A passion for difference: Essays in anthropology and gender*. Indiana University Press.
- Muehlenhard, C. L., & Peterson, Z. D. (2011). Distinguishing between sex and gender: History, current conceptualizations, and implications. *Sex roles*, 64(11), 791-803.
- Muižnieks, N. (2014). Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following His Visit to Armenia. [https://rm.coe.int/ref/CommDH\(2015\)2](https://rm.coe.int/ref/CommDH(2015)2) (pristupljeno: 23.1.2019. godine).
- Munakampe, M. N., Zulu, J. M., & Michelo, C. (2018). Contraception and abortion knowledge, attitudes and practices among adolescents from low and middle-income countries: a systematic review. *BMC health services research*, 18(1), 1-13.
- Muzej žena Crne Gore. <https://www.muzejzena.me/leksikon.html>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine, <https://mrt.gov.me/biblioteka/strategije>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).
- Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021 -2025. <https://www.gov.me/dokumenta/41e3ee6a-757a-4684-9763-9fee5e933afd>. (pristupljeno: 20.12.2021. godine).
- Nandi, A., & Deolalikar, A. B. (2013). Does a legal ban on sex-selective abortions improve child sex ratios? Evidence from a policy change in India. *Journal of Development Economics*, 103, 216-228.
- NAPAWF. (2020). Sex-selective abortion bans. <https://www.napawf.org/reproductive-health-and-rights/sex-selective-abortion-bans>, (pristupljeno: 20.1.2019. godine).
- Nelson, J. L. (2021). The next media regime: The pursuit of 'audience engagement' in journalism. *Journalism*, 22(9), 2350-2367.
- Nenezić, A. i Vuković, D. (2017) Jednake šanse za sve medije u Crnoj Gori: godišnji izvještaj za 2016. *Centar za građansko obrazovanje*.

- Nie, J. B. (2010). Limits of state intervention in sex-selective abortion: the case of China. *Culture, health & sexuality*, 12(2), 205-219.
- Nikočević, D., Čadenović, V. i Suljević, D. (2021). Mediji u Crnoj Gori u očima građana i novinara. *Centar za građansko obrazovanje*.
- Norris, A., Bessett, D., Steinberg, J. R., Kavanaugh, M. L., De Zordo, S., & Becker, D. (2011). Abortion stigma: a reconceptualization of constituents, causes, and consequences. *Women's health issues*, 21(3), S49-S54.
- Nwabueze, C., & Okonkwo, E. (2018). Rethinking the bullet theory in the digital age. *International Journal of Media, Journalism and Mass Communications*, 4(2), 1-10.
- Obelkevich, J., & Roper, L. (2013). *Disciplines of Faith: studies in religion, politics and patriarchy*. Routledge.
- “Objavljeni rezultati istraživanja o medijima i medijskim slobodama”, <https://www.cedem.me/aktivnosti/1246-objavljeni-rezultati-istrazivanja-o-medijima-i-medijskim-slobodama>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).
- Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, <https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/odbor-za-rodnu-ravnopravnost>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).
- Odjeljenje za rodnu ravnopravnost u Ministarstvu pravde, ljudskih i manjinskih prava u Vladi Crne Gore, <https://www.gov.me/mpa/ljudska-i-manjinska-prava/rodna-ravnopravnost>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).
- Otterbacher, J., Bates, J., & Clough, P. (2017, May). Competent men and warm women: Gender stereotypes and backlash in image search results. In *Proceedings of the 2017 chi conference on human factors in computing systems* (pp. 6620-6631).
- Parks, P. (2021). Non-representational news: An intervention into pseudo-events. *Journalism*, 22(1), 122-138.
- Passini, S. (2017). Different ways of being authoritarian: The distinct effects of authoritarian dimensions on values and prejudice. *Political Psychology*, 38(1), 73-86.
- Pejović, D. (2016). Rodno ogledalo medija u Crnoj Gori. Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, *Ministarstvo za ljudska i manjinska prava*.

Pejović, D. (2019). Položaj novinarki u crnogorskim medijima. *Društvo profesionalnih novinara Crne Gore*.

Petchesky, R. P. (2015). A Reflection. *The Oxford Handbook of Transnational Feminist Movements*, 252.

Petrović, D. (2013). On the concept of habitus: Feminist critic of Pierre Bourdieu's social theory. *Filozofija i društvo*, 24(2), 174-192.

Phillips, A. (2010). Transparency and the new ethics of journalism. *Journalism Practice*, 4(3), 373-382.

Pickard, V. (2019). *Democracy without Journalism? Confronting the Misinformation Society*. Oxford University Press.

“Picula: Media freedom in Montenegro needs to be improved”,

<https://europeanwesternbalkans.com/2021/03/16/picula-media-freedom-in-montenegro-needs-to-be-improved/>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).

Pierik, B. (2018). *A History of Patriarchy?* (Doctoral dissertation, Leiden University).

Porrovecchio, A. (2013). I wanna be like sailor moon. Media and gender socialization process. *Cultura e comunicazione. Culture and communication*, 3(23-39).

Prentice, D. A., & Carranza, E. (2002). What women and men should be, shouldn't be, are allowed to be, and don't have to be: The contents of prescriptive gender stereotypes. *Psychology of women quarterly*, 26(4), 269-281.

Prochazka, F., & Schweiger, W. (2019). How to measure generalized trust in news media? An adaptation and test of scales. *Communication Methods and Measures*, 13(1), 26-42.

Prot, S., Gentile, D. A., Anderson, C. A., Suzuki, K., Swing, E., Lim, K. M., ... & Lam, B. C. P. (2014). Long-term relations among prosocial-media use, empathy, and prosocial behavior. *Psychological science*, 25(2), 358-368.

Purewal, N., & Eklund, L. (2018). ‘Gendercide’, abortion policy, and the disciplining of prenatal sex-selection in neoliberal Europe. *Global Public Health*, 13(6), 724-741.

- Puri, S., & Nachtigall, R. D. (2010). The ethics of sex selection: a comparison of the attitudes and experiences of primary care physicians and physician providers of clinical sex selection services. *Fertility and Sterility*, 93(7), 2107-2114.
- Rosić Ilić, T., Jarić, I., Grujić, M., Igrutinović, D., Perunović, A., Čigoja, D., & Pavlović, I. (2015). Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia.
- Rabinow, P., & Rose, N. (2006). Biopower today. *BioSocieties*, 1(2), 195-217.
- Rahm, L. (2020). *Gender-Biased Sex Selection in South Korea, India and Vietnam*. Cham: Springer International Publishing.
- Rakow, L. (2001). Feminists, media, freed speech. *Feminist Media Studies*, (1):41-44.
- Richardson, N. and Wearing, S.(2014). *Gender in the Media*. Macmillan International Higher Education.
- Roberts, D. (2015). Reproductive justice, not just rights. *Dissent*, 62(4), 79-82.
- Rosenblum, D. (2013). Economic incentives for sex-selective abortion in India. *Canadian Centre for Health Economics*, 2014-13.
- Rosenblum, K. E., & Travis, T. M. (2003). *The meaning of difference: American constructions of race, sex and gender, social class, and sexual orientation: A text/reader*. McGraw-Hill Humanities, Social Sciences & World Languages.
- Ross, L. J. (2017). Reproductive justice as intersectional feminist activism. *Souls*, 19(3), 286-314.
- Ross, L., & Solinger, R. (2017). Reproductive justice. In *Reproductive Justice*. University of California Press.
- Rothenberg, P. S. (Ed.). (2004). *Race, class, and gender in the United States: An integrated study*. Macmillan.
- Rudman, L. A., & Phelan, J. E. (2008). Backlash effects for disconfirming gender stereotypes in organizations. *Research in organizational behavior*, 28, 61-79.
- Rupp, L. J. (2008). Revisiting patriarchy. *Journal of womens history*, 20(2), 136.
- Russell, D.(2012). Defining femicide. *Introduction Speech Presented to the United Nations Symposium on Femicide. Vienna:UN Symposium, Liaison Office*.

- Ryle, R. (2016). Berdache. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*, 1-3.
- Sadh, A., & Kapoor, P. S. (2012). Save the Girl Child Initiatives in India-A Social Marketing Perspective. *Editorial Team*, 18.
- Sakallı Uğurlu, N., Türkoğlu, B., Kuzlak, A., & Gupta, A. (2021). Stereotypes of single and married women and men in Turkish culture. *Current Psychology*, 40(1), 213-225.
- Sara, R. (1980). Maternal thinking. *Feminist Studies*, 6(2), 342.
- Savjet Evrope. (1997). Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=164> (pristupljeno 20.5.2019. godine).
- Savjet Evrope.(2020). Istanbulska konvencija Počiva na četiri stuba: Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, <https://rm.coe.int/coe-istanbulconvention-brochure-srp-r03-v01/1680a13600>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Savulescu, J. (1999). Sex selection: the case for. *Medical Journal of Australia*, 171(7), 373-375.
- Scheufele, D. A. (2000). Agenda-setting, priming, and framing revisited: Another look at cognitive effects of political communication. *Mass communication & society*, 3(2-3), 297-316.
- Schlyter, A. (2009). Postscript: Challenges to rights-based approaches in support of women citizens. *Body Politics and Women Citizens*, 138.
- Seavilleklein, V., & Sherwin, S. (2007). The myth of the gendered chromosome: sex selection and the social interest. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 16(1), 7-19.
- Sex-selective abortions are discriminatory and should be banned.(2014). <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/sex-selective-abortion-are-discriminatory-and-should-be-bann-1>, (pristupljeno: 20.12.2021).
- Shahvisi, A. (2018). 'Women's Empowerment,'Imperialism, and the Global Gag Rule. *Kohl: a Journal for Body and Gender Research*, 4, 173-184.
- Shahvisi, A. (2018). Engendering harm: a critique of sex selection for "family balancing". *Journal of Bioethical Inquiry*, 15(1), 123-137.
- Shields, S. A. (2008). Gender: An intersectionality perspective. *Sex roles*, 59(5), 301-311.

- Sigurna ženska kuća.(2019). Istraživanje o imovinskim pravima žena u Crnoj Gori, <http://szk.org.me/2019/04/03/1334/>, (pristupljeno:21.12.2021. godine).
- Silliman, J. (2004). *Undivided Rights: Women of Color Organize for Reproductive Justice*. Cambridge, MA: *South End Press*.
- “Skupština Crne Gore jednoglasno usvojila izmjene Krivičnog zakonika u cilju jače krivičnopravne zaštite novinara”, <https://www.hracion.org/2021/12/29/skupstina-crne-gore-jednoglasno-usvojila-izmjene-kz-a-u-cilju-jace-krivicnopravne-zastite-novinara/>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Smetana, J. G. (2017). Current research on parenting styles, dimensions, and beliefs. *Current opinion in psychology*, 15, 19-25.
- Smith, B. (2007). *The psychology of sex and gender*. Pearson College Division.
- Smolović, V. (2017). Kažnjavanje žena u Crnoj Gori kroz istoriju. *Društvene devijacije*, 2(2), 388-395.
- Stallard, R. (2016). *Sex-selective abortion in India*. Child Reach International.
- Statistički godišnjaci MONSTAT-a, od 2006. godine, do 2021. godine: https://monstat.org/cg/publikacije_page.php?id=216, (pristupljeno: 20.12.2021.godine).
- Steinbock, B. (2002). Sex selection: not obviously wrong. *The Hastings Center Report*, 32(1), 23-28.
- Stevens, J. (1992). *Applied multivariate statistics for the social sciences (2nd ed.)*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Strategija Evropske unije za rodnu ravnopravnost od 2020. do 2025. godine, https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).
- Striković, S. i Nelević, N.(2013). Rodna osjetljivost crnogorskih medija. *Ministry for Human and Minority rights Montenegro*.
- Strömbäck, J. (2011). Mediatization and perceptions of the media's political influence. *Journalism studies*, 12(4), 423-439.
- Stump, D. (2011). Prenatal sex selection. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13158&lang=en>, (pristupljeno: 20.12.2021).

- Sultana, A. (2010). Patriarchy and women's subordination: a theoretical analysis. *Arts Faculty Journal*, 1-18.
- Tabaie, S. (2017). Stopping female feticide in India: the failure and unintended consequence of ultrasound restriction. *Journal of Global Health*, 7(1).
- Tafuro, S., & Guilmoto, C. Z. (2020). Skewed sex ratios at birth: A review of global trends. *Early Human Development*, 141.
- Tameryan, T. Y., Zheltukhina, M. R., Slyshkin, G. G., Abakumova, O. B., Volskaya, N. N., & Nikolaeva, A. V. (2018). Metaphor in political media discourse: mental political leader portrait. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 8(4), 377-384.
- Tandoc Jr, E. C., & Skoric, M. M. (2010). The pseudo-events paradox: how pseudo-events flood the Philippine press and why journalists don't recognize it. *Asian Journal of Communication*, 20(1), 33-50.
- Tepavčević, I. (2018). Jedan pogled na položaj žena u crnoj gori u XIX i početkom XX vijeka. *Folia Linguistica et Litteraria*, (21), 237-247.
- Thomson, J. J. (1971). A defense of abortion. In *Biomedical ethics and the law* (pp. 39-54). Springer, Boston, MA.
- Tomašević, J. (2003). Kongenitalne anomalije. u: Ilić, S. (2003). Protokoli u neonatologiji. *Beograd: Institut za neonatologiju*.
- “Tokom ove godine registrovano je 25 incidenata na štetu novinara i medija u Crnoj Gori”, <https://sindikatomedija.me/press/tokom-ove-godine-registrovano-je-25-incidenata-na-stetu-novinara-i-medija-u-crnoj-gori/>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Tong, R. (1989). Feminine and feminist ethics. *Social Philosophy Today*, 10, 183-205.
- Tjaden, P., & Thoennes, N. (2000). Prevalence and consequences of male-to-female and female-to-male intimate partner violence as measured by the National Violence Against Women Survey. *Violence against women*, 6(2), 142-161.
- Tuchman, G. (1978). Professionalism as an agent of legitimation. *Journal of Communication*, 28(2), 106-13.

UNFPA. (2011). Son Preference in Viet Nam: Ancient Desires, Advancing Technologies. Qualitative Research Report to Better Understand the Rapidly Rising Sex Ratio at Birth in Viet Nam, Hanoi, *UNFPA*.

UNFPA. (2012). Sex Imbalances at Birth. Current Trends, Consequences and Policy Implications, <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/Sex%20Imbalances%20at%20Birth.%20PDF%20UNFPA%20APRO%20publication%202012.pdf>, (posjećeno: 20.12.2021. godine).

UNFPA. (2014). Join hands to address the Sex Ratio at Birth Imbalance. <https://vietnam.unfpa.org/en/news/meeting-and-march-join-hands-address-sex-ratio-birth-imbalance>, (pristupljeno: 22.11.2020. godine).

UNFPA. (2014). Regional Conference on Population and Development in the Arab States 2014: Cairo Declaration. <https://www.unfpa.org/resources/regional-conference-population-and-development-arab-states-2014-cairo-declaration> (pristupljeno: 20.2.2019. godine).

UNFPA. (2017). Gender-Biased Sex Selection: <http://www.unfpa.org/gender-biased-sex-selection> (pristupljeno 20.5.2019. godine).

UNFPA.(2020). Defying the practices that harm women and girls and undermine equality. https://www.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/UNFPA_PUB_2020_EN_State_of_World_Population.pdf. (posjećeno: 20.12.2020. godine).

United Nations Development Programme in Montenegro. (2021a). *Youth Perceptions on Peace in the Western Balkans*. UNDP.

United Nations Development Programme in Montenegro. (2021b). *Stavovi i percepcije zaposlenih u javnoj upravi i ocjena primjene načela rodne ravnopravnosti u institucijama javne vlasti*. UNDP.

United Nations Development Programme in Montenegro. (2021c). *Predstavljeno istraživanje o nasilju nad ženama u politici*, <https://www.me.undp.org/content/montenegro/sr/home/presscenter/pressreleases/predstavljeno-istraivanje-o-nasilju-nad-enama-u-politici.html>, (pristupljeno: 20.12.2021. godine).

United Nations Fourth World Conference on Women. (1995). Beijing Declaration and Platform for Action. <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/> (pristupljeno: 20.1.2019. godine).

United Nations Population Fund - UNFPA.(2018). Gender-biased sex selection. <https://www.unfpa.org/gender-biased-sex-selection> (pristupljeno: 20.2.2020. godine).

United Nations. (2022). Achieve gender equality and empower all women and girls, <https://sdgs.un.org/goals/goal5>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

United States Institute for Population Research.(2014). Protect Girls from Sex-Selective Abortion. <https://www.pop.org/project/stop-sex-selective-abortion/> (pristupljeno: 20.12.2021. godine).

“Uspostavljen novi institucionalni mehanizam za sprovođenje politike rodne ravnopravnosti: Nacionalni Savjet za rodnu ravnopravnost je i zvanično uspostavljen 24. oktobra 2016. godine održavanjem konstitutivne sjednice Savjeta”, <https://www.paragraf.me/dnevne-vijesti/26102016/26102016-vijest4.html>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

Valić-Nedeljković, D., & Kleut, J. (2013). *Europe, here and there: analysis of Europeanization discourse in the Western Balkans media*. Faculty of Philosophy, Department of Media Studies, Novi Sad.

Valić-Nedeljković, D. (2012). Internetska medijska prezentacija siromaštva sa stanovišta Grajsovog „principa kooperativnosti” i Ličovog „principa učtivosti”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 37(1), 251-267.

Valić-Nedeljković, D. (2018). Monitoring izbora članova Saveta nacionalnih manjina. *Novosadska novinarska škola*.

Valić Nedeljković, D. (2007). Pseudo event or ambiguous truth. *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 1(2), 67-86.

Valić-Nedeljković, D.(2020). *Priručnik: analitički medijski žanrovi*. Faculty of Political Science, University of Montenegro.

Van der Pas, D. J., & Aaldering, L. (2020). Gender differences in political media coverage: A meta-analysis. *Journal of Communication*, 70(1), 114-143.

Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and power*. Macmillan International Higher Education.

Van Dijk, T. A. (2014). Discourse, cognition, society. *The discourse studies reader: Main currents in theory and analysis*, 388.

Van Dijk, T. A. (2017). Socio-cognitive discourse studies. *The Routledge handbook of critical discourse studies*, 26-43.

- Van Duyn, E., & Collier, J. (2019). Priming and fake news: The effects of elite discourse on evaluations of news media. *Mass Communication and Society*, 22(1), 29-48.
- Van Zoonen, L. (2006). The personal, the political and the popular: A woman's guide to celebrity politics. *European journal of cultural studies*, 9(3), 287-301.
- Vibrant Information Barometer. (2021). Montenegro.
<https://www.irex.org/sites/default/files/pdf/vibe-montenegro-2021.pdf>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).
- Višnjić, J. (2016). *Rodna analiza teksta u online štampanim medijima u Srbiji* (Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija).
- Vogel, L. (2012). Sex selection migrates to Canada. *Canada Medical Association*.
- Vukčević, R. M. (2006). Is a Woman still "A Stranger at Supper" in Montenegro?. *Gender Studies*, (05), 158-166.
- Vuković, D.(2016). "Monitor medijskog pluralizma 2016-praćenje rizika po medijski pluralizam u EU i van nje",
https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/46815/Cover_Montenegro_O.pdf?sequence=2&isAllowed=y, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Vukotić, A. (2021). Parlamentarni izbori 2020.iz rodne perspektive. *Centar za ženska prava*, Podgorica.
- Vuković, D. (2019). Savjest sedme sile – samoregulacija medija u Crnoj Gori. *Centar za građansko obrazovanje*.
- Vuković, D. i Brkić, D. (2021). Monitoring media pluralism in the digital era : application of the Media Pluralism Monitor 2021 in the European Union, Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia & Turkey : country report : Germany, *European University Institute*.
- Vuković, M. (2014). Kritička analiza diskursa. *Analiza diskursa*, 97.
- Walby, S. (1990). Theorising patriarchy. *Sociology*, 23(2), 213-234.
- Walby, S. (2020). Varieties of gender regimes. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 27(3), 414-431.

- Walsh, C. (2016). *Gender and discourse: language and power in politics, the Church and organisations: Language and Power in Politics, the Church and Organisations*. Routledge.
- Warren, M. A. (1999). Sex selection: Individual choice or cultural coercion?. *Bioethics: an anthology*.
- Weiss, P. A. (1995). Feminist reflections on community. *Feminism and community*, 3-18.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender & society*, 1(2), 125-151.
- Westminster Foundation for Democracy.(2020). *Youth perceptions and attitudes towards politics in Montenegro*. Foreign and Commonwealth Office.
- Westminster Foundation for Democracy.(2021). *Women's Political Activism in Montenegro*. De Facto Consultancy Montenegro.
- Whitehead, A. L., & Perry, S. L. (2019). Is a “Christian America” a more patriarchal America? Religion, politics, and traditionalist gender ideology. *Canadian Review of Sociology/ Revue canadienne de sociologie*, 56(2), 151-177.
- Williams, J. (2012). Sex-selective abortion: a matter of choice. *Law Philos* 31(2):125–159.
- Wodak, R. (2002). Aspects of critical discourse analysis. *Zeitschrift für angewandte Linguistik*, 36(10), 5-31.
- Wodak, R. (2004). Critical discourse analysis. *Qualitative research practice*, 185, 185-204.
- Wodak, R. (2014). Discourse and Politics. In J. Flowerdew (ed.), *Discourse in context*, 321–346. London: Bloomsbury.
- World Health Organization. (2004). Beyond the Numbers: Reviewing maternal deaths and complications to make pregnancy safer:
<http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42984/9241591838.pdf?sequence=1>
 (pristupljeno 6.7.2019. godine).
- World Press Freedom Index. (2021). <https://rsf.org/en/ranking>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).
- Yoder, J. D., & Kahn, A. S. (1992). Toward a feminist understanding of women and power. *Psychology of women quarterly*, 16(4), 381-388.

Yoon, E., Adams, K., Hogge, I., Bruner, J. P., Surya, S., & Bryant, F. B. (2015). Development and validation of the Patriarchal Beliefs Scale. *Journal of counseling psychology*, 62(2), 264.

Yu, Y. (2021). Metaphorical representations of “leftover women”: between traditional patriarchy and modern egalitarianism. *Social Semiotics*, 31(2), 248-265.

Zenovich, J. A. (2016). Willing the property of gender: A feminist autoethnography of inheritance in Montenegro. *Women's Studies in Communication*, 39(1), 28-46.

Zilberberg, J. (2007). Sex selection and restricting abortion and sex determination. *Bioethics*, 21(9), 517-519.

Pravni izvori

Ustav Crne Gore ("Sl. list CG", br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI).

Zakon o elektronskim medijima („Sl. list RCG“, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 53/2011, 6/2013, 55/2016, 92/2017 i 82/2020 - dr. zakon).

Zakon o izboru odbornika i poslanika (“Sl. list RCG”, br. 16/2000 - prečišćeni tekst, 9/2001, 41/2002, 46/2002, 45/2004 - odluka US, 48/2006, 56/2006 - odluka US i "Sl. list CG", br. 46/2011, 14/2014, 47/2014 - odluka US, 12/2016 - odluka US, 60/2017 - odluka US, 10/2018 - odluka US i 109/2020 - odluka US).

Zakon o medijima (“Službeni list CG”, br. 82/2020 od 6.8.2020. godine).

Zakon o nacionalnom javnom emiteru – Radio Televizija Crne Gore (Službeni list Crne Gore, br. 079/08 od 23.12.2008, 045/12 od 17.08.2012, 043/16 od 20.07.2016, 054/16 od 15.08.2016, br. 080/20 od 04.08.2020).

Zakon o radu („Sl. list CG“, br. 74/2019 i 8/2021).

Zakon o rodnoj ravnopravnosti (“Službeni list Republike Crne Gore”, br. 046/07 od 31.07.2007, "Službeni list Crne Gore", br. 073/10 od 10.12.2010, 040/11 od 08.08.2011, 035/15 od 07.07.2015).

Zakon o slobodnom pristupu informacijama (“Službeni list Crne Gore”, br. 044/12 od 09.08.2012, 030/17 od 09.05.2017).

Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće (“Službeni list Crne Gore” 53/09).

Zakon o zabrani diskriminacije (“Sl. list CG”, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017).

Zakon o zaštiti genetičkih podataka (“Službeni list Crne Gore” 25/10).

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (“Službeni list CG”, br. 46/2010, 40/2011-1.)

Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. list CG", br. 57/2009, 49/2010, 47/2014 - odluka US, 2/2015 - odluka US, 35/2015, 58/2015 - dr. zakon, 28/2018 - odluka US i 116/2020 - odluka US).

Objave u medijima

"100 Women: How South Korea stopped its parents aborting girls". <https://www.bbc.com/news/world-asia-38362474>, (pristupljeno: 22.11.2020. godine).

"11 novih članova samoregulatornog savjeta za lokalnu štampu", <https://www.portalanalitika.me/clanak/131772--11-novih-clanova-samoregulatornog-savjeta-za-lokalnu-stampu>, (pristupljeno: 15.1.2022. godine).

"Gdje su nestale crnogorske djevojčice", <https://balkaninsight.com/2017/09/28/gdje-su-nestale-crnogorske-djevo%C4%8Dice-09-27-2017/?lang=sr>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

"Gdje su nestale crnogorske djevojčice", <https://www.cdm.me/drustvo/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojci>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

"Iskrivljena interpretacija podataka: U Strategiji ne piše da se abortusi vrše zbog odabira pola." <https://www.raskrinkavanje.me/analiza/iskrivljena-interpretacija-podataka-u-strategiji-ne-pise-da-se-abortioni-vrse-zbog-odabira-pola/>, (pristupljeno: 20.12.2021).

"Miljanović: Selektivni abortusi su veliki problem": <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/218245/miljanovic-selektivni-abortioni-su-veliki-problem>, (pristupljeno: 20.5.2020. godine).

"Potpisani ugovori sa korisnicima sredstava iz Fonda za podsticanje medijskog pluralizma i raznovrsnosti medija", <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/582334/potpisani-ugovori-sa-korisnicima-sredstava-iz-fonda-za-podsticanje-medijskog-pluralizma-i-raznovrsnosti-medija>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

"Save Girl Child Campaign". <https://medicaldialogues.in/pune-doctor-completes-five-years-of-save-girl-child-campaign>, (pristupljeno: 22.11.2020. godine).

"Selektivni abortus najopasniji vid diskriminacije žena", <https://www.portalanalitika.me/clanak/188699--selektivni-abortioni-najopasniji-vid-diskriminacije-zena>, (pristupljeno: 20.1.2022. godine).

"Uvećan broj napada na novinare u Crnoj Gori", <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-napadi-novinari/31614371.html>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

“*Why Girls Are Abandoned in China*”. <http://research-china.blogspot.com/2005/10/why-girls-are-abandoned-in-china.html>, (pristupljeno: 20.11.2020. godine).

„*Posljednja crnogorska 'virdžina'*“ - Al Jazeera Balkans, https://www.youtube.com/watch?v=Kroi8YNtFGw&ab_channel=AlJazeeraBalkans, (pristupljeno: 20.12.2021. godine).

Borožan, N. i Ljumović, A. (2022). *Podgorica: Osmomartovski marš protiv femicida*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/31743121.html>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Dnevne novine – najava o posljednjem izdanju, <https://dnovine.me/1640893394DN,%20nova%20godina/>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Dušej-Ristev, T. (2021). Žene i pravo glasa na Balkanu i u svetu: „*Stvarno i suštinsko izjednačenje žena sa muškarcima je proces koji traje*“, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-57306758>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Nikolić, B. i Kalač, D. (2021). *U sistem gledaju, a sistemu ne vjeruju*, <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/576852/u-sistem-gledaju-a-sistemu-ne-vjeruju>, (pristupljeno: 10.1.2022. godine).

Šćepanović, L. (2015). *Prikrivanje selektivnih abortusa?*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/pol-djeteta-tajna-za-javnost-prikriv/27049988.html>, (pristupljeno: 20.8.2021. godine)

Šćepanović, L. (2016). *'Virdžina' - prokletstvo imati sina po svaku cijenu*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/virdzina-prokletstvo-imati-sina-po-svaku-cijenu/27898529.html>, (pristupljeno: 20.12.2021. godine).

Šćepanović, L. (2018). *Može li se stati na put selektivnim abortusima?* <https://www.slobodnaevropa.org/a/mo%C5%BEE-li-se-stati-na-put-selektivnim-abortusima/29200876.html>, (pristupljeno: 20.8.2021).

Vlahović, S. (2017). *Gdje su nestale crnogorske djevojčice?*, <https://birn.rs/gdje-su-nestale-crnogorske-djevojčice/>, (pristupljeno: 20.8.2021).

Prilozi

Prilog 1. Upitnik za anketno istraživanje

A0 Evidentirati pokušaje anketiranja

- 1 – Prihvaćena anketa
- 2 – Nema nikoga kod kuće
- 3 – Dogovoreno drugo vrijeme
- 4 – Odbijena anketa
- 5 – Nema odgovarajućeg ispitanika
- 6 – Nije domaćinstvo
- 7 – Drugi pokušaj (objasni razlog) _____

Q01. Koliko biste rekli da ste zainteresovani za politiku? Jeste li veoma zainteresovani, donekle zainteresovani, uglavnom niste zainteresovani ili niste uopšte zainteresovani?

1. Veoma sam zainteresovan
2. Donekle sam zainteresovan
3. Uglavnom nisam zainteresovan
4. Uopšte nisam zainteresovan
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

Q02. Da li biste rekli da se stanje u ekonomiji u Crnoj Gori u posljednjih dvanaest mjeseci veoma popravilo, donekle popravilo, ostalo isto, donekle se pogoršalo ili se veoma pogoršalo?

1. Veoma se popravilo
2. Donekle se popravilo
3. Ostalo je isto
4. Donekle se pogoršalo
5. Veoma se pogoršalo
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

Q03. Uopšteno govoreći, jeste li veoma zadovoljni, uglavnom zadovoljni, niste zadovoljni ili niste uopšte zadovoljni načinom na koji funkcioniše demokratija u Crnoj Gori?

1. Veoma sam zadovoljan
2. Uglavnom sam zadovoljan
3. Nisam zadovoljan
4. Nisam uopšte zadovoljan
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

Q04. Šta biste rekli da je najveći problem sa kojim se Crna Gora suočava danas?

P1. Razgovarali smo sa mnogim ljudima u Crnoj Gori koji na različite načine opisuju sebe. Neki opisuju sebe koristeći jezik kojim govore, svoju nacionalnu i vjersku pripadnost, plemensko porijeklo, ali i rod i profesiju. Koliko blisko osjećate da pripadate svakoj od sljedećih grupa?

		U potpunosti pripadam	Djelimično pripadam	Niti pripadam niti ne pripadam	Uglavnom ne pripadam	Uopšte ne pripadam	Odbija	Ne znam
--	--	-----------------------	---------------------	--------------------------------	----------------------	--------------------	--------	---------

P1a.	Nacija	1	2	3	4	5	7	8
P1b.	Vjerska zajednica	1	2	3	4	5	7	8
P1c.	Pleme/bratstvo	1	2	3	4	5	7	8
P1d.	Društveni sloj kome pripadate	1	2	3	4	5	7	8
P1e.	Profesija	1	2	3	4	5	7	8
P1f.	Rod	1	2	3	4	5	7	8

P2. U našem društvu, često nije moguće ostvariti sve ciljeve koji su u javnom interesu. Sada ćemo Vam navesti nekoliko različitih oblasti i molimo Vas da nam kažete u koju oblast je, po Vašem mišljenju, potrebno najviše ulagati:

1. Zdravstvo
 2. Obrazovanje
 3. Ravnopravnost između muškaraca i žena
 4. Pomoć za nezaposlene
 5. Vojsku i odbranu
 6. Biznis i industriju
 7. Policiju i organe reda
 8. Socijalnu pomoć
97. Ne želim da odgovorim
98. Ne znam

P3. A šta bi, od navedenih oblasti, bio Vaš drugi izbor?

1. Zdravstvo
 2. Obrazovanje
 3. Ravnopravnost između muškaraca i žena
 4. Pomoć za nezaposlene
 5. Vojsku i odbranu
 6. Biznis i industriju
 7. Policiju i organe reda
 8. Socijalnu pomoć
97. Ne želim da odgovorim
98. Ne znam

P4. Da li ste saglasni sa sljedećom tvrdnjom: U našem društvu postoje dvostruki aršini: jedni važe za žene, a drugi za muškarce?

1. Da
2. Ne
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

P5. U kojoj mjeri Vam je važno da Vaša porodica ima muškog nasljednika?

1. Veoma važno
2. Uglavnom važno
3. Više nevažno nego važno
4. Potpuno nevažno
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

P6. Da li smatrate da parovi treba da biraju pol djeteta?

1. Da
2. Ne
7. Odbija da odgovori

8. Ne znam

P7. Neki ljudi smatraju da bi parovima koji nemaju muško dijete, ipak trebalo dozvoliti da biraju pol djeteta. Šta Vi mislite o tome?

1. U potpunosti se slažem
2. Djelimično se slažem
3. Djelimično se ne slažem
4. Uopšte se ne slažem
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

P8. U kojoj mjeri se roditelji u Crnoj Gori odlučuju na abortus, samo zato što ne žele žensko dijete?

1. Vrlo često
2. Ponekad
3. Rijetko
4. Nikad
7. Odbija da odgovori
8. Ne znam

P9. Sada ćemo preći na naredno pitanje. Molimo Vas da nam kažete u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama:

		U potpunosti se slažem	Djelimično se slažem	Djelimično se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Odbija	Ne znam
P9a.	Abortus treba u potpunosti zabraniti.	1	2	3	4	7	8
P9b.	Abortus treba dozvoliti ako fetus ima genetske anomalije.	1	2	3	4	7	8
P9c.	Abortus treba dozvoliti ako roditelji ne mogu da izdržavaju dijete.	1	2	3	4	7	8
P9d.	Abortus treba dozvoliti ako se roditeljima ne dopada pol djeteta.	1	2	3	4	7	8
P9e.	Abortus treba dozvoliti ako roditelji jednostavno ne žele dijete.	1	2	3	4	7	8
P9f.	Žena ima pravo da odluči da li želi da	1	2	3	4	7	8

	abortira.						
P9g.	Odluka o abortusu je uvijek pogrešna odluka.	1	2	3	4	7	8

P10. U kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama:

		U potpunosti se slažem	Djelimično se slažem	Djelimično se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Odbija	Ne znam
P10a.	Bitno je da muškarci budu ti koji donose važne odluke za moju zemlju.	1	2	3	4	7	8
P10b.	Religijske obrede treba da vode muškarci, a ne žene.	1	2	3	4	7	8
P10c.	Sigurnije se osjećam kada muškarac upravlja državnim finansijama.	1	2	3	4	7	8
P10d.	Na poslu više vjerujem muškim nego ženskim šefovima.	1	2	3	4	7	8
P10e.	Muškarac treba da bude na čelu kompanije.	1	2	3	4	7	8
P10f.	Ženina karijera treba da bude ograničena na tradicionalne ženske poslove.	1	2	3	4	7	8
P10g.	Žene su manje sposobne da upravljaju novcem od muškaraca.	1	2	3	4	7	8
P10h.	Djevojčice imaju manje koristi od obrazovanja u odnosu na dječake.	1	2	3	4	7	8
P10i.	Sve u svemu, muškarci su po svojoj prirodi pametniji od žena.	1	2	3	4	7	8
P10j.	Na izborima, žena	1	2	3	4	7	8

	treba da glasa isto kao i njen muž.						
P10k.	Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.	1	2	3	4	7	8
P10l.	Kuvanje je uglavnom ženski posao.	1	2	3	4	7	8
P10m.	Muškarac treba da bude glavni autoritet djece.	1	2	3	4	7	8
P10n.	Za ženu je najveća privilegija kada dobije muško dijete.	1	2	3	4	7	8
P10o.	Muškarac je glava kuće.	1	2	3	4	7	8

P11. Žene u Crnoj Gori se danas suočavaju sa različitim izazovima. Sada ćemo Vam pročitati nekoliko problema i molimo Vas da odaberete dva, koja su po Vama, najzastupljenija u crnogorskom društvu:

1. Porodično nasilje
2. Diskriminacija prilikom zapošljavanja
3. Diskriminacija na osnovu fizičkog izgleda
4. Nejednake zarade
5. Nejednakost u imovinskim pravima
6. Abortus djeteta ženskog pola
7. Tradicionalna podjela kućnih poslova
97. Odbija
98. Ne znam

P12. U Skupštini Crne Gore danas ima više muškaraca nego žena. Neki ljudi misle da je to u redu, dok drugi smatraju da bi to trebalo da bude drugačije. Da li smatrate da bi trebalo donijeti nove zakone koji bi osigurali da se uveća broj žena u Skupštini?

1. Da
2. Ne
97. Odbija
98. Ne znam

P13. U kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama:

		U potpunosti se slažem	Djelimično se slažem	Djelimično se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Odbija	Ne znam
P13a.	Porodica i brak su svetinje.	1	2	3	4	7	8
P13b.	Zasnivanje porodice je nešto čemu svi treba da težimo.	1	2	3	4	7	8
P13c.	Žene treba	1	2	3	4	7	8

	više da rađaju da bi mi opstali kao nacija.						
P13d.	Treba se čvrsto držati narodnih običaja i tradicije.	1	2	3	4	7	8
P13e.	Škole treba više pažnje da posvećuju patriotskom vaspitanju mladih ljudi.	1	2	3	4	7	8
P13f.	Vrijedan je svakoga prezira onaj ko ne osjeća veliko poštovanje i zahvalnost prema svojim roditeljima.	1	2	3	4	7	8

P14. Da li podržavate:

		Da	Ne	Odbija	Ne znam
P14a.	Smrtnu kaznu	1	2	7	8
P14b.	Međuvjerske brakove	1	2	7	8
P14c.	Istopolone brakove	1	2	7	8
P14d.	Multikulturalizam	1	2	7	8
P14e.	Legalizaciju prostitucije	1	2	7	8
P14f.	Strože kazne zatvora	1	2	7	8
P14g.	Eutanaziju	1	2	7	8
P14h.	Kloniranje	1	2	7	8
P14i.	Legalizaciju marihuane	1	2	7	8
P14j.	Vjeronauku	1	2	7	8

P15. Koliko često prisustvujete vjerskim obredima? (ako se izuzmu sahrane i vjenčanja)

1. Nikad
2. Jednom godišnje
3. Dva do jedanaest puta godišnje
4. Jednom mjesečno
5. Dva ili više puta mjesečno

6. Jednom nedeljno ili češće
7. Odbija
8. Ne znam

P16. Da li se slažete sa sljedećim tvrdnjama:

		Da	Ne	Odbija	Ne znam
P16a.	Sve što postoji nastalo je Božijom voljom.	1	2	7	8
P16b.	Za mene je značajno da provedem dosta vremena u molitvi.	1	2	7	8
P16c.	Cijeli moj život temelji se na mojoj vjeri.	1	2	7	8
P16d.	Niko ne bi trebalo da dovodi u pitanje istinitost Svetih knjiga.	1	2	7	8
P16e.	Više puta sam bio/bila svjestan prisutnosti božanskog.	1	2	7	8
P16f.	Mislim da Bog uopšte ne postoji.	1	2	7	8
P16g.	Vjernik je samo onaj koji slijedi Božije zapovijesti.	1	2	7	8
P16h.	Vjerujem u život poslije smrti.	1	2	7	8

P17. U kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama:

		U potpunosti se slažem	Donekle se slažem	Niti se slažem niti ne slažem	Donekle se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Odbija	Ne znam
P17a.	Najvažnije vrline koje djeca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.	1	2	3	4	5	7	8
P17b.	Ono što našoj zemlji najviše treba je jedan jaki vođa kojem će narod vjerovati i slijediti ga.	1	2	3	4	5	7	8
P17c.	Mladi ponekad imaju buntovničke ideje, ali kako odrastaju treba da ih prevaziđu i da se smire.	1	2	3	4	5	7	8
P17d.	Stanje nemorala u našem društvu je dijelom posljedica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način	1	2	3	4	5	7	8

	vaspitavanja.							
P17e.	Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurisale štampu, filmove i druge medije, tako da se loš sadržaj drži podalje od mladih.	1	2	3	4	5	7	8
P17f.	Mladima je potrebno strogo usmjeravanje i odlučnost da bi se borili za svoju porodicu i otadžbinu.	1	2	3	4	5	7	8
P17g.	Većina naših društvenih problema bi se riješila kada bismo se nekako otarasili nemoralnih pojedinaca.	1	2	3	4	5	7	8

Demografija

D01. Godina rođenja ispitanika

D02. Pol ispitanika

1. Muški
2. Ženski
5. Drugo
7. Odbija

D03. Najviši dostignuti nivo obrazovanja

1. Obrazovanje u ranom djetinjstvu (predškolsko)
2. Osnovno obrazovanje
3. Završena osnovna škola i nakon nje neki dodatni kurs, zanat
4. Završena srednja škola
5. Viša škola
6. Bačelor ili fakultet
7. Magistarski ili master
8. Doktorske studije
- 97.Odbija
- 98.Ne znam

D04. Bračno stanje

1. Oženjen/a ili u vanbračnoj zajednici
2. Udovac/ica
3. Razveden/a ili razdvojen/a (oženjen/udata ali rastavljeni / ne živi sa suprugom)
4. Samac, nikad oženjen/udata
7. Odbija

D05. Da li imate djece?

1. Da
2. Ne
- 7.Odbija

(ukoliko je odgovor NE, preći na pitanje D09)

D06. Koliko imate djece?

D07. Kog uzrasta je Vaše najmlađe dijete?

D08. Kog pola je Vaše dijete/djeca?

1. Muški
2. Ženski
3. I muški i ženski (u slučaju da je više djece različitog pola)
5. Drugo
7. Odbija

D09. Stanje zaposlenja

1. Zaposlen – puno radno vrijeme (32 ili više sati nedeljno)
2. Zaposlen – nepuno radno vrijeme (između 15 i 32 sati nedeljno)
3. Zaposlen – nepuno radno vrijeme (manje od 15 sati nedeljno)
4. Pomaže članu domaćinstva
5. Nezaposlen
6. Student, školuje se ili je na stručnom usavršavanju
7. Penzioner
8. Domaćin, domaćica, obavlja kućne poslove
9. Invaliditet koji onemogućava zaposlenje
10. Drugo
97. Odbija
98. Ne zna

D10. Oblast zaposlenja

1. Javni sektor
2. Privatni sektor
3. Privatno-javni sektor
4. Treći sektor – nevladine organizacije i udruženja
5. Samozaposlen
7. Odbija
8. Ne znam

D11. Mjesečni neto prihod domaćinstva

D12. Vjeroispovijest

997. Odbija
998. Ne znam

D13. Nacionalna pripadnost

997. Odbija
998. Ne znam

D14. Jezik koji se obično govori kod kuće

997. Odbija
998. Ne znam

D15. Mjesto života:

1. Ruralno, seosko
2. Mali gradovi
3. Predgrađa većeg grada
4. Veći grad
7. Odbija
8. Ne znam

D16. Broj članova domaćinstva

-
7. Odbija
 8. Ne znam

Prilog 2. Kodni protokol za medije

1. Naziv medija**2. Datum****3. Rubrika**

1. politika
2. ekonomija/privreda
3. društvo
4. svijet
5. mišljenja/komentari/kolumne
6. kultura
7. zabava
8. sport

4. Veličina teksta

1. kratak (nekoliko rečenica)
2. srednji (do polovine stranice)
3. veliki (polovina i više od polovine stranice)

5. Žanr

1. vijest
2. proširena vijest
3. izvještaj bez citata
4. izvještaj sa citatima
5. intervju
6. članak
7. komentar, kolumna
8. reportaža
9. „hibridni žanr“ (mješavina nekoliko žanrova)

6. Autorstvo teksta

1. nema, nije naznačeno
2. novinar (puno ime)
3. novinar (inicijali)

4. agencija
5. drugi medij (preneto iz drugog medija)
6. spoljni autor (čitalac, stručnjak)
7. višestruko autorstvo

7. Pol autora teksta

1. Muški
2. Ženski

8. Lokacija

1. naziv mjesta
2. neidentifikovano

9. Povod

1. aktuelni događaj u okviru vlasti
2. aktuelni događaj van vlasti
3. pseudodogađaj (konferencija za novinare)
4. medijska inicijativa (medijski iniciran prilog, nešto što ima samo taj medij)

10. Vizuelna prezentacija

1. samo tekst
2. tekst + fotografija
3. tekst + grafikon
4. tekst + karikatura
5. tekst + video snimak
6. tekst + više kategorija (npr. i fotografije i video snimak)

11. Sadržaj fotografije

1. Direktno vezana za temu personalizovana
2. Direktno vezana za temu depersonalizovana
3. Prikazana je osoba koja se citira
4. Prikazan je objekt koji se spominje
5. Prikazan je objekt koji se ne spominje
6. Neka druga fotografija _____

12. Povezanost teksta i fotografije

1. fotografija se odnosi na sadržaj teksta
2. fotografija se ne odnosi na sadržaj teksta
3. teško je odrediti
4. ne odnosi se vidljivo na sadržaj teksta.

13. Tip naslova

1. informativni
2. senzacionalistički
3. metaforički
4. kombinovani

14. Osnovne karakteristike naslova

1. sažeto iskazuje činjenice prezentirane u tekstu

2. sugerirše zauzimanje određenog praktičnog odnosa prema predmetu izvještavanja
3. iskazuje emocionalni odnos prema predmetu
4. vrijednosno komentira stanje predmeta

15. Odnos naslova i teksta

1. naslov je u direktnoj vezi sa sadržajem teksta
2. naslov je u posrednoj vezi s predmetom (asocijacija, metafora)
3. naslov nije u vezi s predmetom izvještavanja

16. Subjekti:

17. Pol subjekta:

1. Muški **1**
2. Ženski **0**

18. Personalizacija subjekta

1. Postoji **1**
2. Ne postoji **0**

19. Objekti _____

20. Personalizacija objekta

1. Postoji **1**
2. Ne postoji **0**

21. Odnos subjekta prema objektu (govornika prema predmetu izjave)

1. Pozitivan
2. Negativan
3. I pozitivan i negativan
4. Nije moguće odrediti

22. Odnos novinara/ke prema temi

1. Pozitivan
2. Negativan
3. I pozitivan i negativan
4. Nije moguće odrediti

23. Karakteristike subjekata

1. Navodi se samo jedan subjekat
2. Navode se dva subjekta
3. Navode se tri i više subjekata
4. Navodi se neimenovani subjekat

24. Neimenovani subjekat

1. autor samo spominje neimenovane subjekte
2. autor se djelimično oslanja na neimenovane subjekte
3. autor se u potpunosti i isključivo oslanja na neimenovane subjekte

25. Razlikovanje informacije od stava

1. U tekstu se jasno razlikuju informacije od stava
2. U tekstu se ne razlikuju jasno informacije od stava
3. Teško je odrediti

26. Teme

1. abortus
2. reproduktivno zdravlje
3. zdravstvena zaštita
4. ljudska prava (ženska prava)

27. Broj tekstova objavljenih na godišnjem nivou_____

28. Oglašavanje

1. Prikriveno
2. Otvoreno
3. Javno zagovaranje

29. Diskursne strategije

30. Napomene (kratak opis vijesti koja se kodira)

31. Šifra priloga

32. Trajanje emisije

33. Redni broj informacije u emisiji

34. Trajanje informacije

35. Hedlajns

Da
Ne

36. Ako da navesti redni broj

37. Ilustracija informacije u hedlajnsu

1. Sa živom slikom
2. Telop
3. Isečak iz sinhrona

38. Žanr i forma

1. Vijest bez slike (saopštava je prezenter)
2. Vijesti ilustrovana živom slikom
3. Izvještaj sa događaja
4. TV paket – tematski prilog
5. Intervju
6. Izjava
7. Fičer
8. Telefonski izvještaj
9. Voks populi
10. Živo reportersko javljanje
11. Reportaža
12. Hibridni žanr
13. Nešto drugo

39. Odnos slike i teksta:

Slika pruža dokaz koji podržava šta je rečeno u ofu:

1. Da
2. Ne

Prilog 3. Kodni protokol za komentare

1. Redni br.

2. Medij

3. Datum

4. Dužina

1. Kratki
2. Srednji
3. Duži

5.Potpisivanje

1. Faktografsko
2. Metaforičko
3. Anonimno

6. Faktografsko potpisivanje

1. Ime i prezime
2. Ime
3. Nadimak
4. Prezime
5. Inicijali
6. Kombinacija

7.Metaforičko potpisivanje

1. sintagma
2. stav
3. asocijacija
4. igra riječi
5. pripadnost grupi
6. toponim
7. zanimanje
8. državljanstvo
9. robna marka
10. simboli
11. drugo

8.Diskursna strategija

9.Stav

- 1.pozitivan
- 0.negativan
- 2.neutralan

Prilog 4. Primjer tabele sa faktografskim potpisima

Vrsta faktografskog potpisa	Primjer	Broj komentara
Ime i prezime	Miroslav Djukic	6
Ime	Milovan	21
Nadimak	Boki	73
Prezime	Maras	4
Kombinacija	Zoran Beograd	12

Biografija autorke

Jovana Davidović rođena je 18. novembra 1993. godine, u Podgorici. Osnovne i specijalističke studije na odsjeku Novinarstvo završila je 2016. godine, na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta Crne Gore. Magistrirala je 2018. godine, na Odsjeku za političke nauke, na Centralno-evropskom univerzitetu u Budimpešti. Doktorske studije na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta Crne Gore, upisala je iste godine kao stipendistkinja Ministarstva nauke Crne Gore. Tokom doktorskih studija realizovala je dva istraživačka boravka – u *Centru za medije, istraživanje i društvo* Centralno-evropskog univerziteta u Budimpešti i na *Odsjeku za komunikacije* Univerziteta Pompeu Fabra u Barseloni. Od 2018. godine honorarno je angažovana kao saradnica u nastavi na Fakultetu političkih nauka u Podgorici. Njen profesionalni angažman uključivao je rad za nacionalne medije, koordinaciju projekata na međunarodnom nivou, kao i angažovanje u međunarodnim marketinškim kompanijama. Tokom studiranja bila je dobitnica nekoliko stipendija i nagrada, među kojima su najznačajnije: *Stipendija Ministarstva nauke Crne Gore za doktorska istraživanja* (2018), *Nagrada Centralno-evropskog univerziteta za najbolju magistarsku tezu* (2018), *Nagrada Centralno-evropskog univerziteta za akademsku izvrsnost* (2017), *Nagrada Fakulteta političkih nauka za najbolju studentkinju* (2015), *Nagrada „19. decembar“ za izvanredan uspjeh postignut tokom studiranja* (2014). Tečno govori engleski jezik, a služi se italijanskim i španskim jezikom. Korisnica je programskog jezika R i statističkog softvera SPSS. Njena istraživačka interesovanja uključuju medije, rod, psihologiju komuniciranja, političku komunikaciju, političku psihologiju.

Izjava o autorstvu

Potpisana: Jovana Davidović

Broj indeksa/upisa: 1/18

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

—Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedila autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

U Podgorici.

Potpis doktoranda

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autorke: Jovana Davidović

Broj indeksa/upisa: 1/18

Studijski program: Političke nauke

Naslov rada: Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodni odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori

Mentorka: prof. dr Tanja Oblak-Črnić

Potpisana: mr Jovana Davidović

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predala za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

U Podgorici.

Potpis doktoranda

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim priložima predala sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje. Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučila.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
- 3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerađe**
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerađe
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

U Podgorici.

Potpis doktoranda